

Velké historické vítězství socialismu

KAREL POMAIZL

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Na sklonku letošního roku vzpomene celý svět padesátého výročí veliké historické události, jež byla jedním z nejvýznamnějších kroků na cestě vítězně nastupujícího socialismu — vzniku SSSR. Dívající se s odstupem na proces sjednocování socialismem osvobozených národů bývalého Ruska, jenž v prosinci 1922 vyvrcholil vznikem SSSR, můžeme dnes hlouběji a plněji chápat jeho světodějný význam a smysl. Zamyšlení nad vznikem SSSR vůbec nelze chápat jako formální oslavnou záležitost. Vytvoření SSSR před padesáti lety dává odpověď na celou řadu aktuálních a bojových otázek současnosti a umožňuje dokonce pronikavější pohled i na perspektivu dalšího vývoje.

* * *

Realizace leninského internacionalistického programu v národnostní otázce. Přes sebeurčení až do oddělení — k dobrovolnému sjednocení

Vytvoření Sovětského svazu bylo aktem naplňujícím jednu z podstatných představ marxismu-leninismu o socialismu jako společnosti založené na bratrské jednotě a sjednocení od kapitalismu osvobozených národů a zemí. Bylo realizací podstatné části bolševického národnostního programu i programu výstavby socialismu.

Bolševický národnostní program, vycházející z marxistického pojetí národnostní otázky jako otázky dílčí a závislé od základního, sociálně ekonomického a politického pohybu společnosti, podržoval důsledně národnostní otázku celkovému revolučnímu boji. Vycházel z předpokladu, že vyřešení otázky politické i ekonomické moci umožní a zabezpečí také vyřešení otázky národnostní, jež je bez těchto základních přeměn buď neuskutečnitelná vůbec, nebo jen polovičatě a nedůsledně. Takové pojetí zdaleka neodkazovalo národy na „spasitelský akt revoluce“ v daleké bu-

doucnosti, jak to o marxismu tvrdili jeho nacionalističtí nepřátelé, nazývající jej právě pro jeho podržování národního sociálního „anacionalismem“, „nacionálním nihilismem“, „antinárodním“. Tak snad bylo možno hovořit o pravícově oportunistickém sociáldemokratismu, nikoli však o revolučním bolševismu, jenž pochopil obrovský revoluční náboj národnostní otázky a už v zájmu revoluce ji zapojil do boje nejen za konečný cíl, nýbrž denně se bil i za dílčí potřeby a zájmy utlačených národů, získávaje je tak pro věc revoluce.

Jestliže v XIX. století, v epoše počátků a vzestupného vývoje kapitalismu, byla národnostní otázka součástí protifeudálních buržoazních a buržoazně demokratických revolucí, pak s přechodem do XX. století, do epochy imperialismu, kdy světovým utlačovatelem národů se stal vyspělý, monopolistický kapitalismus, se přeměnila v objektivní součást boje proti kapitalismu a boje za socialismus. Teď už skutečné vyřešení národnostní otázky odviselo od svržení kapitalismu a nastolení socialismu. Úkol osvobození národů přešel tak v podstatě z buržoazie na proletariát.

Jestliže buržoazie usilovala o monopolní ovládnutí národního trhu a o expanzi z takto vytvořené národní základny a byla v tomto smyslu „národní“, pak postavení, problémy a zájmy proletářů a pracujících všech národů a zemí byly přes nepodstatné národní rozdíly shodné, internacionální. Proti kapitalismu, spojujícímu se tváří v tvář proletářskému revolučnímu boji mezinárodně, mohli pracující zvítězit jen za podmínky své internacionální jednoty a spolupráce. Jestliže počátkům kapitalismu s jeho ještě nerozvinutými výrobními silami dostačoval rámec národa, pak vyspělý imperialistický kapitalismus přesahoval úzké národní hranice a od někdejší nacionalnosti směřoval — samozřejmě svým způsobem, tj. zotročováním jedněch národů druhými — k internacionalitě. Tím více musí k internacionalitě tíhnout socialismus,

jehož historickým úkolem je jít daleko za rámec buržoazní společnosti a mohutně rozvinout výrobní síly jako základ a předpoklad celkového osvobození člověka a společnosti. Musí ovšem nejprve rozbít falešnou internacionalitu imperialismu, založenou na násilí a útlaku a představující ve skutečnosti nacionalistické rozšíření a rozprostření nacionální sféry nejsilnějších národů a zemí na druhé.

Revoluční boj dělnické třídy nemohl tedy jít po úzce nacionální linii. Vzhledem k objektivní tendenci vývoje společnosti i k objektivním podmínkám socialistické revoluce musil být internacionálním. Musil být založen na internacionální solidaritě pracujících, na podřizování jejich úzce národních zájmů zájmům mezinárodního revolučního boje. V nové historické situaci XX. století to byla (a je) jediná cesta, odpovídající nejen potřebám dělnické třídy, pokud jde o svržení kapitalismu, nýbrž i jediná cesta k osvobození, skutečnému, definitivnímu a úplnému osvobození všech národů a zemí, velkých i malých, rozvinutých i zůstalých.

V této situaci prudce poklesly objektivní význam a role nacionalismu; nacionalismus ztratil v podstatě historické oprávnění. U vyspělých národů se stal nástrojem zastírání třídní diferenciace národa, prostředkem k odvádění pracujících od třídního boje proti vlastním vykořisťovatelům a k jejich zavlékání do dobrodružných a zločinných plánů buržoazie, podvodně vydávaných za „vlastenecké“ a „národní“. U národů, které se opozdily ve svém vývoji, mohl (a může i dnes) nacionalismus ještě sehrát určitou roli. Ovšem i tady se dříve či později musela a musí projevit jeho omezenost vzhledem k podmínkám zcela nové epochy, jež už nestojí a nemůže stát ve znamení nacionalismu, protože jejím obsahem není už nástup kapitalismu, nýbrž ve znamení internacionalismu, protože jejím středem je dělnická třída a rozhodujícím faktorem je socialismus.

Všechny tyto nové historické okolnosti vystihl skutečně geniálním způsobem Lenin a vtělil je v bolševický národnostní program. V úsilí o dosažení vlastního cíle proletariátu (svržení kapitalismu a nastolení socialismu — nejvlastnější to úkol epochy) nezavíral Lenin nikterak oči před nevyřešenými otázkami minulého vývoje, mezi něž patřil i úkol osvobození utlačo-

vaných národů. S vytyčením internacionalistických úkolů proletariátu (v zájmu socialistické revoluce) narýsoval Lenin současně i program jediné možného důsledného a úplného osvobození národů v nových historických podmínkách. Tento program neobsahoval hlučné a bombastické fráze, obvyklé u nacionalistů. Byl střídlivý a věčný. Nikterak neabsolutizoval národnost. Právě naopak. A přesto, nebo — v daných historických podmínkách — právě proto byl „národnější“ než programy nacionalistů, vyznačující se přenášením požadavků XIX. století do zcela nových poměrů ve XX. století.

Lenin uměl geniálním způsobem spojit požadavky boje za socialismus s dokončováním úkolů minulých, úkolů buržoazních a buržoazně demokratických revolucí. Při svém úsilí o bratrské sjednocení a v budoucnu dokonce o dobrovolné splnutí národů byl si Lenin vědom, že jeho předpokladem je úplné a bezvýhradné osvobození národů, že to je úkol, jímž je třeba v národnostní otázce začít. Proto v jeho programu národnostní otázky zaujímá tak významné místo požadavek práva na sebeurčení a jeho důsledná formulace: právo na sebeurčení až do úplného oddělení a vytvoření samostatných států.

Sebeurčení nebylo objevem bolševiků. Tento pojem pomohly vytvořit některé mylné teze naší propagandy padesátých let, šířené ve snaze podtrhnout význam Velké říjnové socialistické revoluce a její (skutečný či domnělý) vliv na vznik ČSR v roce 1918. Nebylo ani hlavním obsahem a cílem politiky bolševiků, jak by se mohl domnívat čtenář některých nedávných publikací. Sebeurčení je v podstatě požadavek buržoazně demokratických revolucí XIX. století, jehož se bolševici (podobně jako jiných požadavků demokracie) ujali a dali mu důslednou a nedvojsmyslnou formulaci poté, kdy jej buržoazie — v období imperialismu — opustila. V bolševickém programu mělo sebeurčení sice důležitý, přece však jen podřízený význam, jako ostatně celá národnostní otázka. Sloužilo revolučnímu boji proletariátu, jehož vlastním cílem byl socialismus. I v národnostním programu bolševiků, směřujícím k internacionálnímu sjednocení pracujících, k sjednocení národů a zemí a jednou i k jejich splnutí, mělo podřízený význam. Bylo „výjimkou z našeho programu centralizace“, jak se vyjad-

řoval Lenin. To ovšem nijak nesnižuje jeho význam.

Jaké bylo místo sebeurčení v bolševickém národnostním programu? Jaký byl jeho význam a smysl?

Už jsme ukázali, že na rozdíl od násilné a nerovnoprávné imperialistické internacionalizace může být socialistická internacionalizace, odpovídající potřebám moderního společenského vývoje, založena pouze na úplné svobodě a rovnoprávnosti národů a na naprosté dobrovolnosti. Sebeurčení, zvláště v důsledné leninské formulaci sebeurčení až do oddělení a vytvoření samostatných států, je programem naprostého osvobození národů, protože jim dává právo svobodně, bez cizího násilného vměšování rozhodnout, jakým způsobem chtějí dále žít. To, že je národům poskytnuto právo, aby rozhodly svobodně o svém osudu, ovšem nikterak neznamena, že by proletariát a jeho revoluční strana neměly mít svou představu o tom, co je — nejen z úzce chápaného hlediska národa, nýbrž také a především z hlediska revolučního boje — politicky účelné. Neznamena to, že by se proletariát toho kterého národa měl uvnitř tohoto národa vzdát boje za takové řešení, jež je nejprogresivnější.

Sebeurčení je požadavkem utlačených národů. A přece Lenin soudil, že má větší význam pro proletariát vládnoucích národů. V jakém smyslu? Imperialistická buržoazie klamala pracující vlastního národa tvrzením, že je v jejich zájmu utlačovat druhé národy. Poskytovala alespoň části pracujících drobty ze své vykořisťovatelské a utlačovatelské kořisti, aby je na vykořisťování a útlaču zajímalo. Podmínkou osvobození proletariátu a pracujících — dávající jim nikoli drobty ze stolu buržoazie, nýbrž převádějícího do jejich rukou veškeré bohatství společnosti, jimi ostatně vytvářené — bylo ovšem osvobodit se od poručnickování buržoazie a osamostatnit se, aby mohla být buržoazie svržena. Sebeurčení vyžadovalo od pracujících vládnoucích národů, aby se distancovali od utlačovatelské, imperialistické, lupičské, dobyvačné politiky buržoazie, aby přestali věřit jejím lžím o tom, že útlak druhých národů je v zájmu vlastního národa, aby pochopili, že jejich partnery nejsou buržoazie a vykořisťovatelé vlastního národa, nýbrž pracující jiných národů — těch, proti nimž je štvála konkurenční či utlačovatelská poli-

tika vlastní buržoazie. Teprve za těchto podmínek byl možný skutečný revoluční boj proletariátu a pracujících za sociální osvobození. Jejich vykořisťování ze strany vlastní buržoazie nemohlo být odstraněno bez boje za osvobození utlačovaných národů, bez jejich spojení s tímto bojem. To byl druhý základní význam bolševického hesla sebeurčení.

U nás, kteří jsme byli kdysi utlačeným národem, docházelo v důsledku nedostatečné znalosti či nedostatečného promýšlení leninismu, pod vlivem absolutizování zvláštních podmínek II. světové války i pod vlivem politického pragmatismu ještě v nedávné době k absurdní situaci, že totiž leninské heslo sebeurčení, určené k osvobození proletariátu od nacionalismu, sloužilo naopak k ospravedlňování nacionalismu. Lenin jako příslušník vládnoucího národa a jako internacionalista napadal především nacionalismus vládnoucích národů. Jeho výroky, mechanicky přeneseny do prostředí utlačeného národa, byly přeměněny v nacionalistickou výzvu boje utlačeného národa proti vládnoucímu a k poděpření bezpodmínečného požadavku oddělení. Také pro proletariát utlačeného národa však platilo, že musel v první řadě bojovat proti vlastnímu nacionalismu. A jestliže úkolem proletariátu vládnoucího národa bylo prokázat svůj internacionalismus bezpodmínečným přiznáním práva oddělení pro národy utlačené jeho buržoazií a jeho národem, pak proletáři utlačovaného národa nesměli nacionalisticky splývat s vlastní buržoazií, museli diferencovat mezi buržoazií a pracujícími vládnoucího národa a v první řadě zdůrazňovat internacionalistickou jednotu s proletariátem a pracujícími vládnoucího národa. Pokud jde o oddělení, bylo úkolem proletariátu utlačovaného národa pečlivě zvážit jeho účinnost s ohledem na celkový, mezinárodní revoluční boj.

Ignorování či nedomýšlení těchto leninských zásad vedlo u nás ke snaze „uzmout“ Masarykovi jeho nacionalistický odbojový program, přiřknout jej proletariátu a lidovým masám a postavit jej dokonce do přímé linie s programem Velké říjnové socialistické revoluce. V roce 1968 vyústila tato snaha zákonitě v požadavek odstranit tuto „odvozenou“ a „nedůslednou“, „zfalšovanou“ koncepci a nahradit ji původní, tj. masarykovskou, plně a otevřeně nacio-

nalistickou — se vším všudy, včetně glorifikace buržoazní demokracie.

Smyslem bolševického hesla sebeurčení až do oddělení tedy nikterak nebyla podpora jakéhokoli oddělení, a vůbec už ne propagace vzájemného oddělování národů, nýbrž naopak vytvoření podmínek pro jejich trvalé sjednocení. Jeho smyslem bylo pomoci proletariátu, především proletariátu vládnoucích národů, osvobodit se od nacionalismu a od závislosti na vlastní buržoazii, což bylo podmínkou třídního a internacionálního boje za svržení kapitalismu. Heslo sebeurčení odhalovalo lupičský charakter imperialistické buržoazie, usilující o anexi a o zotročení druhých národů a zemí, strhávalo masku jejím lživým frázím, že jí jde o „národ“, o „demokracii“, o „osvobození národů“ (ve skutečnosti jí šlo o to, zmocnit se kolonií jiné imperialistické buržoazie). Do určité míry usvědčovalo i buržoazii utlačených národů z nedůslednosti, neboť z obavy před represáliemi vládnoucí buržoazie i před případným rozmachem lidového národně osvobodeneckého hnutí nedovedla vytyčit důsledný požadavek sebeurčení, usilovala o bezzásadové kompromisy s buržoazií vládnoucího národa, a i v situaci, kdy využívající příznivé mezinárodní konstelace stavěla požadavek sebeurčení, stavěla jej způsobem, který nemohl vést ani k důsledné, trvalé a zajištěné národní svobodě, natož k sociální svobodě obrovské pracující většiny národa.

* * *

O požadavek sebeurčení bylo třeba svést veliký zápas. Imperialistická buržoazie vládnoucích národů sebeurčení samozřejmě odmítala. Otevřeně — argumentujíc „zvláštním posláním“ vládnoucího národa; nebo nepřímou a skrytě — odvolávajíc se na nevyspělost utlačených, slibujíc jim svobodu „jakmile pro ni ne dozrají“; hovoříc slovy o sebeurčení a ve skutečnosti je odmítajíc; nebo snažíc se místo úplné svobody, zahrnuté v pojmu sebeurčení, podvrhnout její slabou náhražku ve formě pokud možno co nejvíce okleštěné autonomie či samosprávy.

Sociální demokraté vládnoucích národů podepírali demagogii své imperialistické buržoazie „socialistickými“ argumenty: vývoj spěje k velkým státním celkům, takže imperialistické říše „jsou blíže socialismu“. Zburžoaznění sociální demokracie imperia-

listických států šlo tak daleko, že koncipovala svou vlastní koloniální politiku. Místo boje za odstranění kolonialismu se pokoušela o reformu jeho nejkrutějších stránek a uvažovala dokonce o koloniální politice budoucího socialismu! Oblíbeným argumentem „socialistů“ vládnoucích národů bylo poukazování na „hrozbu“ (často primitivního) nacionalismu utlačených národů a na nacionalismus socialistů těchto národů, podmíněný ovšem mimo jiné a především naprosto odmítavým postojem socialistů vládnoucích národů vůči svobodě a rovnoprávnosti národů utlačených. Své „argumenty“ se pravíkoví socialisté vládnoucích národů snažili podpořit odvoláváním na Marxe, jehož výroky vytrhovali ze zcela jiné historické situace XIX. století, kdy konstelace politických sil v mezinárodním měřítku a role malých národů byly zcela jiné.

Názory obdobné názorům pravicových sociálních demokratů imperialistických zemí pronikaly dokonce i do bolševické strany. Takzvaní „ekonomičtí imperialisté“ kritizovali Leninovo „doktrinárství“ a „nacionalismus“, tj. důsledné trvání na přiznání a poskytnutí sebeurčení. Projevovali obavy, že sebeurčení povede k oddělování národů a k oslabení revoluce. Při konkrétních jednáních o hranicích sebeurčujících se národů a zemí projevovali „v zájmu revoluce“ snahu zachovat Rusku důležité průmyslové oblasti druhých národů, čímž objektivně pokračovali v carské politice „držet a nepouštět“. Diskreditovali tak věc socialismu, jenž vzhledem k tomu, že se do pohybu daly obrovské masy národů Východu, se musil jasně distancovat od staré utlačovatelské politiky vykořisťovatelů a dát zásadní příklad politiky zcela nové.

Blízko jejich názorům byla i R. Luxemburgová, která sebeurčení odmítala z odporu proti nacionalistické PPS a politicky svůj odmítavý postoj zdůvodňovala tvrzením, že sebeurčení je za kapitalismu nemožné a za socialismem zbytečné. Oba argumenty byly vyvráceny jak vývojem v kapitalistické části světa, tak vývojem socialistického Ruska.

Odpůrci bolševického pojetí sebeurčení byli i nacionalisté, nacionalističtí socialisté utlačených národů, reprezentovaní nejvýrazněji polskou PPS. Bolševické pojetí práva na sebeurčení, podřizování nejen sebeurčení, nýbrž celé národnostní otázky re-

volučnímu boji za socialismus se jim zdálo „mlhavé“ a „nepraktické“. Stavěli nejen obecný požadavek sebeurčení, nýbrž i konkrétní formu sebeurčení — vytvoření resp. obnovení samostatného státu — nepodmíněně, absolutně (odvolávajíc se rovněž na Marxe) a nade vše ostatní. Proti bolševickému pojetí — nejprve třídní a sociální, pak národní — postavili pepesovci své pojetí — nejprve národní, pak sociální. Je dostatečně známo, jak věci dopadly. Bolševické vítězství nad buržoazií a statkáři dalo svobodu i národům (mj. i polskému národu). Pepesovci sice využili světové konflagrace k získání buržoazní národní svobody a k obnovení polského státu, jehož základy a postavení byly však tak nepevné, že byl po dvaceti letech znovu zničen. Místo socialismu daroval „nacionální socialista“ Piłsudski Polsku fašismus. Obdobně jako Piłsudski skončil i jiný „socialistický“ nacionalista — Mussolini. Také naši pravíci a nacionalističtí socialisté slibovali našim pracujícím sociální svobodu, odsunuli třídní boj a postavili se do služeb nacionalistického boje pouze za (buržoazní) národní svobodu a samostatnost. Také u nás skončila tato cesta porážkou pracujících, vítězstvím buržoazie a zapojením nového státu do mezinárodního kapitalistického a imperialistického systému, v jehož rámci po dvaceti letech rovněž ztroskotat.

Velká říjnová socialistická revoluce realizovala a současně prověřila bolševický národnostní program. Bolševici nepropadli za I. světové války nacionalismu jako socialisté druhých zemí. Jako internacionalisté vedli vytrvalý zápas za mezinárodní jednotu pracujících, jehož podmínkou bylo, aby rozhodně a nekompromisně bojovali především proti ruskému imperialismu a nacionalismu ruského národa jako národa v Rusku vládnoucího. V revolučním zápase za svržení moci buržoazie a statkářů se jim podařilo semknout kolem sebe pracující různých národů Ruska, získat jejich podporu, znemožnit nebo alespoň podstatně omezit jejich znoužití buržoazií a imperialisty proti revoluci. Principiální a velkorysá realizace práva sebeurčení až do oddělení tu sehrála základní roli. Stejný význam měla pro získání sympatií pro ruskou revoluci u všech utlačovaných či válkou zmučených národů celého světa.

Rada národů bývalého Ruska využila možnosti dané jim poskytnutím sebeurčení.

Oddělily se a vytvořily vlastní samostatné státy (Polsko, Finsko, Ukrajina, Bělorusko, pobaltské republiky, zakavkazské republiky, Střední Asie). Staré Rusko se fakticky rozpadlo. Zdálo se, že se potvrdily názory Leninových kritiků aspoň potud, že sebeurčení oslabí revoluci, tj. zbaví ji široké státní politické arény celého Ruska, rozmělní celý zápas v řadu zápasů dílčích a dá tak buržoazií a imperialismu možnost postupně zlikvidovat izolované oddíly revoluce. Ve skutečnosti byl rozpad Ruska důsledkem dřívější utlačovatelské politiky carismu a buržoazních vlád. K rozpadu by bylo nedošlo, kdyby byla těmto národům včas poskytnuta ta práva, o něž zpočátku žádaly ještě v rámci Ruska. Rozpadu se nemělo a nemohlo bránit násilím. To by bylo pokračováním v dřívější politice a pospinilo by to revoluci, jež by si takovým způsobem sama připravila hrob.

K oddělení okrajových národů bývalého Ruska došlo pod vedením buržoazie. Dokud pracující těchto národů neprohlédli protilidovou a protinárodní politiku vlastní buržoazie, nemohla ruská revoluce sama nic dělat — snaha změnit poměry u těchto národů a v těchto zemích ve prospěch socialismu by byla narazila i na nepochopení pracujících, kteří by v ní mohli vidět návrat starého útluaku, a tím více by se přimkli k vlastní buržoazii. Trpělivý a maximálně tolerantní postoj ruské revoluce naproti tomu napomáhal třídní diferenciaci uvnitř těchto národů a přibližoval socialistickou revoluci, jež mohla být v základě jen dílem pracujících mas těchto národů samých, nebo aspoň znemožňoval či ztěžoval akce buržoazie a imperialistů proti ruské revoluci. Principiální a trpělivá politika bolševiků, majících na paměti staleté křivdy, jichž se ruské vlády dopustily na „jinorodecích“, a ochotných proto k dalekosáhlým ústupkům vůči dříve utlačeným národům, popřípadě jejich státům, přinesla nakonec své plody.

Některé národy bývalého Ruska vytvořily po Říjnové revoluci vlastní samostatné státy i v případě, že moci se ujal proletariát. Svědčilo to o tom, jak hluboce dřívější utlačovatelská politika — ale i politika menševiků podporující ruský imperialismus za první světové války — vyvolala či posílila nacionální nedůvěru i v řadách proletariátu a pracujících. Tady byla trpělivost a ohleduplnost ještě více na místě.

Lenin vždy zdůrazňoval, že není důležité, zda se pracující určitého národa státně oddělí či zda zůstanou v rámci daného státu. Za důležité pokládal, aby za všech okolností byla zachována jejich internacionální spolupráce. Lenin soudil, že není možné, aby po staletích útlaku hned zmizela stará nacionální nedůvěra, a že si pracující možná vyzkoušejí různé formy — od úplné samostatnosti přes různé formy spojení a sjednocení až k těsnějšímu semknutí.

Okolnosti občanské války a intervence urychlily proces zrání. Buržoazie a interventi na jedné straně a obětavá pomoc ruské revoluce na straně druhé velmi rychle přesvědčily pracující okrajových národů Ruska, že jejich sociální i národní svoboda je možná jen ve vzájemné jednotě a ve vzájemném spojení s Ruskem. Už během občanské války a intervence docházelo proto k navazování nejprve vojensko-politické a pak i hospodářské spolupráce okrajových sovětských republik se Sovětským Ruskem, přičemž roli hlavní integrující síly hrála bolševická strana, která po všech státně politických změnách zůstala pro celou oblast někdejšího Ruska jednotnou. Tento proces vyvrcholil v roce 1922 vytvořením SSSR, což potvrdilo Leninovu tezi, že čím více bude svobody, tím méně bude skutečného oddělování a tím kratší budou případy skutečného oddělení. Potvrdila se dialektika bolševického národnostního programu: přeje-li si kdo spolupráci a bratrství národů, musí bojovat za jejich svobodu a sebeurčení a právo oddělit se. Názorně se potvrdilo, že smyslem bolševického požadavku sebeurčení až do oddělení vůbec není vzájemné oddělování národů a jejich pracujících, nýbrž právě naopak, že plné poskytování toho práva je nezbytným předpokladem k dosažení socialistického cíle — spojení a sjednocení národů.

* * *

Při sjednocování socialismem osvobozených národů vyvstala otázka jeho formy. Je známo, že proti Stalinovu plánu „autonomizace“ (aby okrajové národy vstoupily do Sovětského Ruska s právy autonomie) prosadil Lenin vytvoření Sovětského svazu (tj. zcela nového státu společnými silami všech samostatných sovětských republik, čili jejich sjednocení na úplně rovnoprávném základě formou klasické federace). Odtud pramení názor, že Stalin byl zásadní

autonomista a Lenin zásadní federalista. Takový názor je však značně zjednodušený, nepřesný a nesprávný.

Bolševici byli původně všichni proti federaci. Vycházeli ze zkušeností, že v minulosti byla federace často záchytným bodem reakce, umožňovala zachování reakčních přežitků aspoň v některých oblastech, bránila rozvoji jednotné ekonomiky a úplnému sjednocení národů, sloužila tříštění jednoty revolučního hnutí atd. Některé z těchto rysů má ostatně buržoazní federace dodnes. Proto už zakladatelé marxismu spojovali společenský pokrok s centralizací, jež pro ně znamenala překonání feudální rozdrobenosti země, odstranění přehrad a překážek zvláště ekonomického vývoje, sjednocení země, lepší možnost internacionálně jednotného revolučního boje apod. Z týchž důvodů byli i bolševici původně pro jednotný centralizovaný stát s případnou autonomií oblastí odlišujících se ekonomicky, způsobem života obyvatel, národnostně apod. Lenin přitom zdůrazňoval, že národnostní momenty nemají při určování oblastí pro případnou autonomii žádnou zvláštní přednost před ekonomickými a jinými. Toto stanovisko, odpovídající poměrům v Rusku před první světovou válkou, vysvětluje, proč Lenin počítal například s autonomií uralské oblasti jako výrazné ekonomické jednotky v rámci Ruska.

Už zakladatelé marxismu uvažovali však o federaci jako vhodné formě řešení národnostní otázky (požadovali například svobodu oddělení Irsku od Anglie, po jejímž vybojování pokládali za účelné a vhodné vytvoření společného federativního státu z Anglie a Irska). V souvislosti s obrovským zostřením nacionálních rozporů a se vzrůstem nacionalismu za I. světové války musil o federaci novým způsobem uvažovat i Lenin. Po Říjnové revoluci, poskytnuvší všem národům právo na sebeurčení až do oddělení, nabídli bolševici národům, které se nechtěly nebo nemohly oddělit, rovnoprávné federativní spojení se Sovětským Ruskem. Je nesmírně poučné číst například Leninův dopis Baškirům, v němž je žádá, aby sami rozhodli, jaké pravomoci si hodlají ponechat a jaké jsou ochotni předat společným federálním orgánům. Takovým způsobem vznikla Ruská socialistická federativní sovětská republika, první socialistická federace, založená ještě

na autonomii (národy — většinou malé — jež zůstaly součástí sovětského Ruska, požadovaly autonomii, resp. spokojily se s ní).

Ostatním samostatným sovětským republikám nabídla Ruská sovětská federace spolupráci a vzájemnou pomoc na základě mezistátních smluv a dohod. Podmínky občanské války a cizí intervence nutily však ke stále užší spolupráci. Okrajové sovětské republiky vysílaly v zájmu této spolupráce své zástupce do vrcholných orgánů Ruské federace, která jim v nich přiznávala rovnoprávné zastoupení. Stalinův plán „autonomizace“ vznikl jednak pod vlivem těchto okolností, jednak jako důsledek setrvání na původních bolševických představách o centralizovaném, jednotném státě s místní autonomií. Zde se však projevil nesmírný Leninův smysl pro konkrétní historické okolnosti a jeho vynikající schopnost ustoupit od nepodstatného v zájmu dosažení základního cíle. Lenin chápal otázku samostatných států, federace či autonomie jako otázku formy. V jedné situaci může být vhodná a účelná jedna forma — v druhé jiná. Základní, oč Lenin vždy usiloval, bylo to, aby při všech formách a při všech jejich možných změnách neutrpěla internacionální jednota pracujících.

V době, kdy národy Ruska neměly žádná práva, bylo možné se domýšlet, že se spokojí s autonomií. Tyto národy ostatně ani v únoru 1917 nepožadovaly více. Utlačovatelská politika buržoazní Prozatímní vlády, pokračující v politice carismu vůči neruským národům, přivodila nakonec úplný rozpad Ruska. Národům, které se osamostatnily, nemohla už stačit pouhá autonomie v rámci ruského státu. Federace byla v dané situaci nejen jedinou vhodnou formou opětného a přitom zcela rovnoprávného sjednocení. Byla i velkým krokem vpřed od úplné oddělenosti národů, znamenala obnovení jejich státní jednoty. Zkušenosti předcházející vytvoření SSSR navíc ukázaly, že se sovětská federace může oprostít od nedostatků federace buržoazní. Nebrání jednotě ekonomiky, zavádí v podstatě jednotné zákonodárství v celém státě atd. Proto Lenin, který ani tehdy federaci nikterak nefetizizoval a neustále zdůrazňoval, že je přechodnou formou k těsnější jednotě pracujících různých národů, nazval sovětskou federaci tou hledanou formou sjednocení a jednoty socialismem osvobozených národů, již je souzeno i v budouc-

nosti ještě sehrát velikou a významnou roli.

Na rozdíl od RSFSR, založené na autonomii, je SSSR „klasickou“ federací, v níž RSFSR je sice základním a nejdůležitějším, avšak přece jen pouze jedním z rovnoprávných členů. Právo sebeurčení je fixováno tím, že každá republika může svobodně a jednostranným rozhodnutím ze Svazu vystoupit.

SSSR splňuje požadavek vlastní státnosti spojené s výhodou společného státu nejen pro velké, nýbrž i pro menší a zcela malé národy. Bohaté a pružné formy sovětské autonomie naplňují tužby i nejmenších a malých národů po vlastním státě a po spravování vlastních záležitostí, aniž by tyto národy izolovaly od druhých. Rozdíl forem tu nemá zásadní význam. RSFSR, federace založená na autonomii, tvoří plynulý přechod mezi sovětskou autonomií a sovětskou (klasickou) federací. Všechny formy státnosti sovětských národů jsou výrazem jejich svobody a zásadní rovnoprávnosti.

Vznik SSSR v roce 1922 znamená vytvoření zcela nové, vyšší, pro socialismus typické státně politické základny vztahů mezi národy. Odstranění kapitalistického vykořisťování a útlačení a převzetí moci dělnickou třídou a pracujícími učinily zbytečným vzájemné oddělování národů. Nutnost obrany proti imperialismu i potřeby rozvoje socialismu činí naopak nezbytným jejich sjednocení. Toto sjednocení dříve mezi sebou zápasících a vzájemně se nenávidějících národů se stalo možným díky tomu, že socialismus jim všem poskytl naprostou svobodu a plnou rovnoprávnost, na jejíž bázi se pak mohla rozvíjet i bratrská spolupráce a probíhat jejich vzájemné sbližování a stále pevnější a těsnější sjednocování.

Projev internacionální podstaty socialismu

Základem buržoazně imperialistického, a v závislosti na něm i sociálně šovinistického klamání lidových mas, hnaných za I. světové války do vzájemného vražedného boje za zájmy imperialismu a buržoazie, bylo tvrzení, že se jedná o spravedlivý národní a vlastenecký boj, před nímž „omezené třídní zájmy“ (tj. boj pracujících proti buržoazii) musí ustoupit. Lenin rozbil tuto argumentaci, když dokázal, že národní vývoj národů vládnoucích v imperialistických zemích je už dávno dovršen, že uvnitř těch-

to národů není už možno hovořit o celonárodních úkolech, jak to bylo oprávněné v XIX. století. Zde je již nutný třídní boj pracujících proti kapitalismu a za socialismus, boj svou podstatou internacionální a vyžadující proto internacionalistické jednoty pracujících a rozbití jejich falešné jednoty s vlastní buržoazií. Tak to ostatně odpovídalo i přechodu vyspělého kapitalismu od převládající nacionality devatenáctého století k internacionalitě století dvacátého, k internacionalitě uskutečňované ovšem za kapitalismu způsobem pro něj typickým — zotročováním a vykořisťováním druhých národů a zemí, anexemi, bojem za ovládnutí světa monopoly nejsilnějších zemí. Podstata buržoazně imperialistické a sociálně šovinistické demagogie spočívala v přenášení podmínek a úkolů z minulé epochy buržoazních a buržoazně demokratických revolucí, kdy tyto úkoly byly výrazem demokracie, do epochy reakčního imperialistického kapitalismu, kdy představovaly jen zástěrku imperialismu, anexí a reakce.

Proti vysloveným pravičákům v dělnickém hnutí, kteří otevřeně odvrhli internacionalismus a plně přešli na pozice nacionalismu, pokoušejíce se mu kvůli oklamání mas dodat „socialistický charakter“, argumentovali zvláště centristé rafinovaněji. Vzdávající se marxistického učení o aktivní roli společenského subjektu a o vedoucí úloze revoluční strany, líčili imperialistický konflikt i naprosté selhání II. internacionály jako fatální zákonitý vývoj a odpovědnost za zradu vůdců II. internacionály svalovali na masy. Kapitalismus podle nich ještě nedozrál pro socialismus. Teprve až dojde k vytvoření světového ultraimperialismu (tj. až svět ovládnou monopoly jedné země nebo až dojde k sjednocení imperialistů nejsilnějších zemí k ovládnutí světa), bude prý vytvořena základna pro socialistickou revoluci. Úsilí o revoluci za I. světové války kvalifikovali jako předčasné subjektivismus či voluntarismus, boj proletariátu jednotlivých zemí za svržení vlastní buržoazie (konkrétně pak Velkou říjnovou socialistickou revoluci) jako „nepochopení marxismu a internacionalismu“ nebo dokonce jako „nacionalismus“.

Lenin strhl masku těmto „socialistickým“ podvodníkům a nacionálním šovinistům, sloužícím imperialistické buržoazii. Nezavi-

raje oči před imperialistickými formami internacionalizace, neospravedlňoval je ani je nevydával za „kroky k socialismu“, nýbrž viděl v nich jeden z důkazů neřešitelnosti rozporů kapitalismu, neschopnosti imperialismu dosáhnout skutečné internacionalizace, neschopnosti dostát požadavkům vývoje, a tedy důkaz jeho přezrálosti pro socialismus. Proti nacionalistickým falšovatelům marxismu neochvějně hájil internacionalistický charakter revolučního boje dělnické třídy a internacionální podstatu socialistické revoluce a socialismu.

Jestliže vítězství revoluce v Rusku vyvrátilo pravičácké výmluvy, že za imperialistické války nelze vést revoluční boj, pak její vítězství jen v Rusku, rozpad Ruska, nacionalistická hnutí u jeho okrajových národů a konečně i vznik samostatných oddělených sovětských republik mohly být pravičáky a nacionalisty využívány (samozřejmě s proroctvím o nevyhnutelné porážce revoluce) pro jejich argumentaci.

Vývoj vrcholící vznikem SSSR rozbil tyto argumenty a skvělým způsobem dal za pravdu Leninovi a jeho internacionalismu. Světová imperialistická válka jako projev obrovské krize a krachu kapitalismu vyžadovala internacionální revoluční boj pracujících za socialismus. Socialistická revoluce v Rusku zvítězila díky internacionalismu bolševiků, semknuvších k jejímu provedení dělníky a pracující různých národů Ruska. Udržela se díky internacionální solidaritě a pomoci pracujících celého světa, pro jejichž boj vytvořila v sovětském státě mohutnou oporu. Konečně překonání nacionální roztržitosti a sjednocení sovětských republik v jeden stát spolu s následujícím rozvojem bratrské spolupráce národů Sovětského svazu jasně i navenek vyjádřily internacionální podstatu socialismu a naprostou falešnost pravičáckých pokusů spojovat socialismus jakýmkoli způsobem s nacionalismem.

Světový vývoj se v souvislosti s nástupem fašismu opět zkomplikoval. Nové socialistické státy vzešly z národních a demokratických revolucí na konci II. světové války. Socialismus se rozvíjí v oddělených, samostatných socialistických státech. Došlo a dochází k projevům nacionalismu v socialistických zemích i v mezinárodním komunistickém hnutí.

Leninské internacionalistické učení začalo být znovu bráno v pochybnost zvláště

v období společenské krize v letech 1968—1969. Lenin prý přecenil internacionální a podcenil národní, jež je „třeba rehabilitovat“. „Doktrinářské“ a „dogmatické“ přejímání bolševických zásad komunistickými stranami, například hesla sebeurčení naší komunistickou stranou na V. a VI. sjezdu, bylo prý zdrojem jejího „sektářství“. „Tragédie“ KSC byla prý v tom, že neprováděla národní, nýbrž třídní politiku. Úplně klasicky byla u nás zopakována nacionalistická formulace, že národ a stát jsou více než třída a strana. Odhalení Stalinych chyb bylo podnětem ke křiku o „ztroskotání“ sovětské národnostní politiky. V boji proti často neuváženému a netaktickému vyzvedání všeho sovětského za vzor bylo vytvoření SSSR spolu se socialismem v SSSR zbaveno svého obecného významu a trpěno nanejvýš jako zvláštní, ojedinělý případ. „Národnímu komunismu“, usilujícímu o nacionalistické rozbití socialistického tábora, musela být idea jednoty a sjednocení socialistických národů a zemí cizí a nepřátelská, stejně jako marxisticko-leninské revoluční pojetí socialismu.

Rozvíjející se socialistická integrace rozvíjí tyto nacionalistické představy. Podává nový významný důkaz internacionální podstaty socialismu. Vyzvedá a upozorňuje na obecný význam událostí, k nimž došlo před padesáti lety.

Vznik SSSR se někdy považuje za prosté obnovení Ruska, rozpadnuvšího se na konci první světové války. Podporuje to i buržoazní terminologie, hovořící soustavně o „Rusku“ místo o Sovětském svazu. Ve skutečnosti byl však vznik SSSR zcela novým procesem, typickým pro socialismus. Byl vlastně prvním historickým případem socialistické integrace.

Integrace, sjednocení národů a zemí, je obecným zákonitým rysem socialismu, vyplývajícím z jeho charakteru. Svoboda a rovnoprávnost národů za socialismu ji činí možnou. Potřeby rychlého rozvoje beztřídní společnosti a v neposlední řadě ovšem i potřeby obrany před imperialismem ji činí nutnou a nevyhnutelnou.

Tak jako se na konci první světové války mohlo a muselo jít k socialismu víceméně přímo, byla možná i přímá cesta k socialistické integraci, jež tehdy byla chápána obecněji a komplexněji než dnes. Vzhledem k tehdejší situaci směřovala integrace k státně politickému sjednocení národů

a zemí (jak to ukazuje nejen vznik SSSR, nýbrž i Leninovy a Sverdlovovy výzvy k vytvoření evropské socialistické federace v případě vítězství dalších revolucí v Evropě, snaha Maďarské sovětské republiky o spojení se Sovětským Ruskem apod.). Ekonomické a jiné problémy se pak řešily jako vnitřní problémy socialistického státu a jeho národů.

Podmínky boje proti fašismu a podmínky druhé světové války byly odlišné. Daly vznik jednotlivým samostatným socialistickým státům, jejichž jednota a spolupráce se rozvíjela a dosud rozvíjí při plném zachování jejich samostatnosti. Integrace, pro socialismus nezbytná a nevyhnutelná, mohla začít jen jako integrace především ekonomická, vyvíjející se od zcela samostatných a oddělených ekonomik jednotlivých socialistických států, spojených jen mezistátními, zpočátku dvoustrannými a pak i vícestrannými smlouvami, k postupnému vzájemnému všestrannému propojování těchto ekonomik s cílem vytvoření jednotné mohutné ekonomické báze všech socialistických zemí.

Okolnost, že socialistické země usilují a ještě celé dlouhé období budou usilovat především o integraci ekonomickou, odpovídá plně současným historickým podmínkám a možnostem. Tato cesta je v dnešních podmínkách stejně správná, jako byla v podmínkách konce první světové války orientace na státně politické sjednocení národů a zemí. Lenin ovšem nikdy nezastíral, že cílem socialismu je úplné sjednocení národů a zemí („Spojené státy světové... jsou onou státní formou sjednocení a svobody národů, kterou spojujeme se socialismem...“, Lenin, *Spisy*, 21, s. 346). Týká se to i dnešních socialistických zemí? Bezesporu. Rozdíl je však v tom, že zatímco po první světové válce bylo možno tímto sjednocením začínat, za současných podmínek je možno soudit, že k státně politickému sjednocení socialistických zemí dojde až v další budoucnosti, po plném vyčerpání možností vzájemné spolupráce při zachování jejich samostatnosti, suverenity a nezávislosti.

Vznik SSSR, ač časově starší, má tedy stále co říci jak současnosti, tak budoucnosti. Je předobrazem budoucí úplné socialistické integrace. Ukazuje dalekou perspektivu vývoje socialismu. Je a zůstává tak v pravém slova smyslu vzorem a bude

jím tak dlouho, dokud nebude překonán vyšší a rozsáhlejší socialistickou integrací.

Vítězství marxismu-leninismu a proletářského internacionalismu

Vznik a vývoj SSSR vyvrátily přesvědčivé nacionalistickou tezi o věčném a neodstranitelném vzájemném boji různých národů. Místo někdejších neustálých bojů a svárů, místo nenávisti a nedůvěry byly v SSSR nastoleny poměry rovnoprávnosti, vzájemné pomoci, postupného odbourávání nedůvěry, vztahy přátelství a sblížování národů a národností. Došlo k tomu přes nesčetné a nepředstavitelné překážky a v situaci, kdy bylo třeba socialistické vymoženosti neustále bránit před útoky a úklady nepřátel. Sovětský svaz se přes všechno nenávistné úsilí imperialistů a jejich propagandy stal zvláště pro bezprávné a utlačené národy symbolem a příkladem osvobození a družby národů.

Vznik a další vývoj SSSR vytvořil obrovský kontrast nejen mezi někdejší minulostí Ruska a sovětskými poměry. Dal vystoupit i obrovskému rozdílu mezi socialistickým, internacionalistickým řešením národnostní otázky v SSSR a jejím buržoazním, imperialistickým, nacionalistickým řešením na kapitalistickém Západě. Krvavé imperialistické jatky první světové války byly vystřídány — tak jak to předpovídal Lenin — imperialistickým, lupičským mírem, řešícím poměry jedněch národů (nebo lépe a správněji: buržoazie jedněch národů) na úkor druhých. To jen prohloubilo staré a vyvolalo nové nenávisti a nepřátelství, jež spolu s pokračující a prohlubující se krizí světového imperialistického kapitalismu daly vznik fašismu a druhé světové válce, která přinesla ještě větší ničení a ještě větší hrůzy než první světová válka. Hanebně propadli proroci slibující po první světové válce zmučeným národům „věčný mír“ a věstící „nevyhnutelný rozpad SSSR“. Naprostá svoboda a rovnoprávnost národů se stala nikoli zdrojem rozkladu, nýbrž naopak tmelem SSSR. Naproti tomu imperialistické a nacionalistické prosazování vůle a prospěchu jedněch na úkor druhých nemohlo skončit jinak než novými boji, jež v konečných důsledcích přinesly nové podstatné oslabení světového kapitalismu.

Vznik a vývoj SSSR na jedné straně a ostatního světa na druhé straně dává od-

pověď i na otázku, která cesta vede skutečně k socialismu. Zda je to cesta pravice, oportunistického a nacionalistického sociáldemokratismu, či cesta revolučního komunismu a internacionalismu. Zatímco v SSSR se přes nesmírné obtíže podařilo vybudovat socialistickou společnost, sociální demokracie se dala plně do služeb kapitalismu, svázala s ním svůj osud a spolu s ním vede nenávistný boj proti všemu opravdově socialistickému.

Na těchto skutečnostech nemůže nic změnit nenávistná propaganda, provázející SSSR od jeho vzniku po naše dny. Je pochopitelné, že využívá a využívala všech obtíží, nedostatků, chyb a omylů socialismu, nacházejícího se stále ještě ve své první, počáteční fázi, a že zamlčuje neodstranitelné, podstatné neduhy kapitalismu a antihumánnost imperialismu, představujícího dnes už hrozbu existenci lidstva vůbec.

Jak si vysvětlit, že nenávistná nacionalistická antisovětská propaganda, převracející základní historické skutečnosti, se mohla v takové míře projevit v nedávné době i u nás?

Ponecháme-li stranou zbytky měšťáctví a maloměšťáctví jako sociální podhoubí nacionalismu, nepřekonané tradice nacionalismu z naší dosti složité nedávné i vzdálenější minulosti, mezinárodní vlivy imperialismu i vliv maloměšťáckého nacionalistickoegoistického chytračení i některých socialistických zemí a komunistických stran apod., ukáže se, že jednou z hlubokých příčin politického selhání, jež v oblasti teorie je i selháním vědeckým, je neznalost nebo opuštění marxisticko-leninské teorie a metodologie.

Pohrdlivý postoj k historickému materialismu a vědeckému komunismu jako k „zastaralým dogmatům“ vedl k opuštění třídního hlediska. Otevřel dveře nejprve teoriím konvergence a pak přímé propagaci buržoazního společenského systému. Povrchní empirismus nedovolil proniknout k podstatě jevů a procesů, rozeznat skutečně nové od toho, co je pouze vnějškové nebo jen prostě chronologicky nové (a často pouze a jen módní). Byl spolu s dalšími metodologickými nedostatky, například s neschopností konkrétně historického přístupu a samozřejmě s netřídním postojem příčinou naprosté ztráty orientace a nesprávného odhadování směru dalšího vý-

voje. Ignorování dialektiky subjektu a objektu umožnilo vydávat subjektivní chyby a omyly za podstatu socialismu a při povrchném srovnání směřovat kapitalismus i socialismus. Ahistorismus způsobil, že ve statickém průřezu skutečností se nerozlišovaly jevy a procesy různé historické provenience, odlišného historického významu a smyslu, vzniklé nerovnoměrným vývojem. Metoda sčítání těchto podstatně odlišných veličin a aritmetického průměru z nich musela přinášet zcela falešná a scestná zobecnění. Ahistorické bylo i srovnávání začínajícího socialismu s vyzrálým už kapitalismem. Ahistorismus a nerozlišování vnitřního od vnějšího měly za následek to, že za socialistické bylo vydáváno prostě všechno, co existuje v socialistických zemích, i když to třeba je přežitkem minulosti nebo důsledkem vnějšího vlivu. Také u kapitalismu se nerozlišovalo, co je vlastní jeho podstatě a co je mu vnuceno vnějšími či cizími silami — bojem dělnické třídy a pracujících, národně osvobozenec-kým bojem v koloniích a rozvojových zemích, stále silnějším vlivem socialismu. Historismus chápaný jako prostý chronologismus je spojen s pouhým faktografickým popisováním skutečnosti. Při přehlížení dialektiky možného a skutečného směřuje k fatalistickému vydávání faktického vývoje za jedině možný, a tedy zákonitý. Chronologismus nese s sebou představu plynulého, přímočarého vývoje bez nerovnoměrností, bez složitých peripetií, oklik i kroků zpět. Novým tu může být jen chronologicky nově. Pomyšlení, že by časově starší (například vznik SSSR, pojetí socialistické integrace po I. světové válce atd.) mohlo být ve skutečnosti — svou podstatou, historickým významem a smyslem — novější a modernější než současnost, takováto představa vůbec nepřipouští.

Marxistický historismus vyžaduje chápání všech jevů v souvislosti s konkrétními historickými podmínkami a chápání těchto konkrétních historických podmínek v celkovém historickém kontextu, umožňujícím například rozpoznat, že ta či ona etapa je buď pokračováním předchozí etapy, nebo přináší kvalitativně nový stupeň dalšího vývoje, nebo třeba představuje krok zpět, okliku vývoje atp. Absencí marxistického principu konkrétně historického přístupu se dá metodologicky vysvětlit popírání objektivní podmíněnosti změny taktiky ko-

munistického hnutí v souvislosti s bojem proti fašismu, její vydávání za pouze subjektivní změnu, za přiznání chybnosti dosavadní taktiky komunismu atd. (zcela podle vzoru buržoazie, sociální demokracie a nacionalistů), absolutizace zvláštností celého období boje proti fašismu a ahistorické poměřování předcházející etapy (od konce I. světové války do nástupu fašismu) i etapy následující (po II. světové válce, dnešní) očima tohoto období (zřejmě zafixovaného osobními prožitky). Nepochopení historických zvratů, přelomových situací a kvalitativních změn podporovalo názor o vývoji jako o prostém kvantitativním narůstání. Z hlediska tohoto názoru časově pozdější bylo jen rozvinutější podobou toho, co tu bylo, mohlo resp. mělo být v podstatě už dříve. Jestliže tedy komunistická strana spolupracovala s částí buržoazie v boji proti fašismu, mohla a měla tak činit už dříve — jako sociální demokracie! Jestliže v boji proti fašismu bylo možné a nutné hájit status quo, vytvořený versailleským mírem, měl být versailleský systém hájen už dříve, tak jak byl hájen buržoazií a sociální demokracií! Jestliže po druhé světové válce se socialismus rozvíjí v oddělených socialistických zemích, které vyšly z národních a demokratických revolucí, pak orientace mezinárodního komunistického hnutí dvacátých let na mezinárodní revoluci, na sjednocení národů a zemí po vzoru SSSR byla falešná! A jestliže dnes je možný pokojný přechod k socialismu s využitím parlamentních metod (nebo se rýsuje jeho možnost), potvrzuje to údajně správnost sociáldemokratismu a nesprávnost komunistické taktiky! Že realnost možnosti „parlamentní cesty“ závisí na růstu skutečného revolučního, komunistického socialismu ve světě, vypadá jaksí z úvahy. Čím větší budou úspěchy revolučního socialismu a komunismu, tím silnější to bude důkaz správnosti sociáldemokratismu! Rozšíření socialistické demokracie není závislé na objektivním růstu skutečného revolučního socialismu, na růstu jeho objektivního vlivu ve světě a na objektivním snižování nebezpečí ze strany imperalistického kapitalismu. Nikoli. Závisí na převzetí buržoazně demokratických forem a na přizpůsobení komunismu sociáldemokratismu! V takové absurdní závěry ústí teorie našich „progresivistů“. Tyto teorie se snažily ve jménu progresu popřít leni-

nismus a vše, co bylo spjato s SSSR. Přes pokrik o pokroku směřovalo to všechno zpět, k odžilé, naivně idealizované buržoazní demokracii, k sociální demokracii, k nacionalismu. Skutečný pokrok je však právě v opačném směru — v tom směru, který před padesáti lety narýsoval vznik SSSR. Politická porážka pravice se z tohoto hlediska jeví jako porážka teoretická. A politické vítězství revolučního marxismu-leninismu je jeho vítězstvím teoretickým, neboť jedině z jeho pozic je možno skutečně vědecky objasnit současný vývoj.

* * *

Vznik SSSR byl obrovským mezníkem v dějinách revolučního socialismu i důležitým mezníkem světových dějin. Byl to obrovský úspěch socialismu a jedna z podstatných podmínek jeho pozdějšího vítězného nástupu a vzestupu. Vznikem SSSR se vytvořila mohutná materiální i duchovní základna světového socialistického a demokratického hnutí.

Vznik SSSR byl ohromným vítězstvím marxismu-leninismu a proletářského internacionalismu, viditelným, materiálním důkazem jejich správnosti. Byl, je a zůstává příkladem a vzorem sjednocení socialismem osvobozených národů a zemí.

Vznik SSSR, jeho dějinné místo a význam, jeho historický smysl, obecnost poučení plynoucích z jeho existence jsou i při jeho jedinečnosti nesmírně teoreticky i metodologicky podnětné. Pochopit v plné hloubce význam vzniku SSSR znamená dále rozvíjet marxisticko-leninskou teorii a metodologii jak při vysvětlování zvláštností pozdějšího vývoje ve světě, tak při sledování stále zřejmějšího „návratu“ osy vývoje socialismu i vývoje ve světě — po výkyvu a oklice přivoděné fašismem — do směru narýsovaného a vytyčeného vytvořením SSSR.

Резюме

Поманзль К.: Великая победа социализма

Образование СССР стало воплощением одного из существующих представлений марксизма-ленинизма о социализме как обществе, основанном на братстве и соединении освобожденных от капитализма народов и стран. Оно стало реализацией существенной части большевистской национальной программы и программы построения социализма. Подчинение национального вопроса борьбе за общее изменение общества дало возможность достичь

как социальной свободы трудящихся, так освобождения народов. К свободе народов не привел националистический путь взаимно враждебно настроенных друг против друга наций, но интернационалистическая борьба пролетариата и трудящихся.

Требование полного освобождения наций в большевистской национальной программе выражался лозунгом права наций на самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельных государств. Смыслом этого лозунга вовсе не было пропагандирование взаимного разъединения народов, но создание предпосылок их добровольного, равноправного и прочного объединения. Борьба за самоопределение угнетенных наций служила освобождению пролетариата господствующих наций от национального шовинизма и зависимости от буржуазии и созданию единства с пролетариатом и трудящимися других народов и стран.

Требование самоопределения и правильное революционное понимание его надо было завоевать против сопротивления буржуазии и правых социалистов господствующих наций, против националистов угнетенных наций; нужно было бороться за него даже в собственных рядах большевистской партии.

Великая Октябрьская социалистическая революция признала всем народам полное право на самоопределение. Некоторые народы отделились под влиянием буржуазии и империализма. Вначале возникли и отделенные социалистические государства. Терпеливая, великодушная и внимательная политика большевиков вместе с опытом гражданской войны и интервенции способствовали, однако, быстрому, повторному объединению советских республик.

Против плана «автономизации» Сталина Ленин добился осуществления плана федерализации, полного равноправного соединения советских республик путем совместного создания совсем нового государства — СССР. Ленин, который первоначально стоял за единое государство с эвентуальной территориальной автономией некоторых областей и против федерации, постиг необходимость образования федерации в новых условиях, возникших к концу войны. Подчеркивая, что федерацию нужно понимать как преходящую форму к более тесному единству трудящихся разных наций, Ленин тем не менее впоследствии назвал советскую федерацию той искомой формой объединения и единства освобожденных социализмом народов, которой также в будущем суждено сыграть важную роль.

Образование СССР означало создание совсем новой, более высокой, типической для социализма государственно-политической основы отношений между народами. Оно ярко продемонстрировало интернациональную сущность социализма. Эту интернациональную сущность социализма в недавнее время стали отвергать правые оппортунисты, пытающиеся неорганически, бессмысленно, и в политическом отношении направляя социализм к возобновлению капитализма, соединить социализм с национализмом. Правые оппортунисты ссылались на действительность, что после второй мировой войны социализм развивается в от-

деленных социалистических странах. Они абсолютизировали эту действительность, которая своими корнями уходит в особые условия борьбы против фашизма, приводившей к возникновению дальнейших социалистических стран. Они выводили из этой действительности националистские заключения, что развитие социализма пойдет, или же должно идти, по пути ослабления отношений между социалистическими странами. Начинаясь развиваться интеграция, исходящая из нужд развития социализма и выражающая коренную тенденцию его развития, опровергает эти фальшивые и в политическом отношении вредные представления.

Начинаясь развиваться социалистическая интеграция проливает новый свет также на образование СССР, часто ограниченно и ошибочно понимаемое как простое возобновление бывшей России. В действительности дело касалось совсем нового процесса, первого исторического случая социалистической интеграции. Современная социалистическая интеграция, исходящая из отличающихся условий после второй мировой войны, пока ограничивается экономической стороной. В будущей, более отдаленной перспективе она, однако, также станет воплощением ленинского представления о государственном объединении всех социалистических наций и стран. В этом свете СССР, хотя по времени старше, чем современная форма отношений между социалистическими странами, представляется как прототип социалистической будущности. В методологическом плане это явление объяснено фактом большого обходного пути исторического развития, к которому привел фашизм; последствия этого пути постепенно исчезают и ось развития социализма и развития в мире все больше возвращается в русло направления, типическим проявлением которого было образование СССР.

Образование и развитие СССР опровергло националистический тезис о вечной и неустрашимой борьбе народов друг против друга. Оно дало возможность выступить громадной принципиальной разнице интернационалистического и националистического решения национального вопроса. Оно стало подтверждением того, что единственным путем, приводящим к настоящему социализму, является путь коммунизма, а не правого оппортунизма. Корни и источники попытки недавнего времени в СССР опровергнуть эти правды выросли из социальной, исторической и международной почвы. С гносеологической стороны ее можно объяснить незнанием марксистско-ленинской теории и методологии или отступлением от них. Отречение от марксистской диалектики, исторического материализма и научного коммунизма, потеря классовой точки зрения, заимствование буржуазных теоретических и методологических модностей, неглубокий эмпиризм, неисторичность и т. п. непременно должны были привести к фальшивым научным и политическим выводам и совсем ложным определениям направления дальнейшего развития. Под лозунгами нового дело шло о реакции, о возврате назад.

Образование СССР является громадного

значения вехой в развитии социализма и всего мира. Оно является великой победой социализма, марксизма-ленинизма и интернационализма. Опыт образования СССР постоянно остается в силе и показывает типическое и общее в развитии социализма; он чрезвычайно ценен в теоретическом и методологическом планах.

Summary

Pomaizl K.: A Great Victory of Socialism

The constitution of the USSR fulfilled one of the essential notions of Marxism-Leninism concerning socialism as a society based on fraternity and on the unity of nations and countries liberated from capitalism. It meant the realization of a substantial part of the Bolshevik nationality program and the program of building up socialism. The subordination of the nationality problem to the struggle for the general transformation of society facilitated both the attainment of the social liberty of workers and the liberation of nations. It was not the nationalist way of setting nations at variance but the international struggle of the proletariat and workers that led to the liberty of the nations.

The demand of a complete liberation of nations was expressed in the Bolshevik nationality program by the slogan of the nations' right of self-determination up to their separation and formation of independent states. Its aim was by no means the propagation of the separation of nations from each other, but the creation of pre-conditions for their voluntary, permanent integration based on equal rights. The struggle for self-determination of the oppressed nations served to liberate the proletariat of the ruling nations from national chauvinism and dependence on the bourgeoisie, and to form an international unity with the proletariat and workers of other nations and countries.

The postulate of self-determination and its correct revolutionary conception had to be fought out against the resistance of the bourgeoisie and the right-wing socialists of the ruling nations as well as against the nationalists and the oppressed nations; it was necessary to fight it out even within the Bolshevik Party itself.

The Great October Revolution has granted the full right of self-determination to all the nations. Under the influence of the bourgeoisie and imperialism, some nations separated themselves. At the beginning, even separated socialist states came into existence. The Bolsheviks' patient, liberal and considerate policy, however, together with the experience gained during the civil war and intervention contributed to a rapid re-unification of the Soviet republics.

Against Stalin's plan of autonomization, Lenin put through his plan of federalization, i. e. the unification of the Soviet Republics on the basis of fully equal rights by the joint formation of quite a new state — the USSR. Lenin who originally supported the idea of

a uniform state with a contingent territorial autonomy of some areas and was against the federation, saw the necessity of forming a federation in the new conditions arisen at the end of World War I. Although Lenin pointed out that federation must be conceived as a transient form to a more narrow unity of workers of various nations, he nevertheless considered the Soviet federation to be the sought-for form of unification and unity of nations liberated by socialism, i. e. the form destined to play a significant role also in future.

The rise of the USSR meant the formation of quite a new, higher, state-political base of relations among the nations which is typical of socialism. It clearly demonstrated the international substance of socialism. This international substance of socialism has been recently negated by right-wing opportunists who tried to establish an inorganic, absurd unification of socialism and nationalism politically aiming away from socialism at the restoration of capitalism. The right-wing opportunists referred to the fact that, after World War II, socialism has been developing in the separate socialist countries. They absolutized this reality whose roots are attached to the special conditions of the fight against fascism wherefrom further socialist countries arose. From this they deduced the nationalist conclusion that the development of socialism will or should proceed towards loosening the relations among the socialist countries. The beginning socialist integration based on the needs of the development of socialism and expressing its most intrinsic developmental trend refutes these false and politically harmful ideas.

The beginning socialist integration also casts new light upon the rise of the USSR which is often narrowly and wrongly conceived as the restoration of the former Russia. In reality it was quite a new process, the first historical case of socialist integration. The contemporary socialist integration proceeding from different conditions after World War II is, for the time being, limited to the economic aspect. In the further, more distant perspective, however, it

will also fulfill Lenin's idea of the state unification of all the socialist nations and countries. In this light the USSR, though older in time than the contemporary form of relations among the socialist countries, appears to be the prototype of the socialist future. From the methodological point of view, this phenomenon can be explained by the great historical detour caused by fascism, the consequences of which are gradually disappearing: the axis of the development of socialism and that of the development in all the world are always more reverting to the trend whose typical manifestation was the constitution of the USSR.

The rise and the development of the USSR disproved the nationalist thesis on the permanent and irremovable struggle of the nations against each other. It underlined the immense basic difference between the internationalist and the nationalist solutions of the nationality problem. It proved that the only way leading to real socialism is the way of communism, not of right-wing socialism. The recent attempt made in Czechoslovakia to reverse these truths has social, historical and international roots and sources. From the gnoseological aspect, it can be explained by ignorance or by the abandonment of the Marxist-Leninist theory and methodology. The renouncement of the Marxist dialectics, of historical materialism and scientific communism, the loss of the class aspect, the acceptance of bourgeois theoretical fads, superficial empirism, ahistorism, etc., necessarily led to false scientific and political conclusions and to quite false predictions of the trend of further development. Under the slogans of the new it was a reaction, a restitution.

The constitution of the USSR is a gigantic turning-point in the development of socialism and of the whole world. It is a great victory of socialism, Marxism-Leninism and internationalism. The experience gained in the creation of the USSR is permanently applicable and points to the typical and the general in the development of socialism. Theoretically and methodologically it is immensely stimulating.

Koncepce "konce ideologie" jako nová ideologie

EDUARD URBÁNEK
Filosofická fakulta UK, Praha

Již po dvacet let se setkáváme v soudobé buržoazní sociologii s koncepcí takzvaného konce ideologie. Základy této koncepce byly formulovány již v padesátých letech, nelze však říci, že v současné době by tato koncepce byla buržoazními sociology opuštěna nebo nahrazena nějakou jinou, novější variantou. Koncepce konce ideologie či konce ideologického věku patří k základní ideové výzbroji soudobé sociologie a setkáváme se s ní i v šedesátých letech.

Můžeme říci, že koncepce konce ideologie patří ke stálým a trvalým součástem ideové výzbroje buržoazní sociologie v jejím boji proti marxismu a komunismu.

Mezi základní nedostatky vývoje československé sociologie v šedesátých letech patří v této souvislosti ignorování a opomíjení této koncepce. Českoslovenští sociologové nepodrobili koncepci konce ideologie podrobné a zásadní kritice, zatímco například v polské sociologii věnoval J. Wiatr této problematice celou knihu¹ a sovětské sociologové se kriticky s některými aspekty koncepce konce ideologie utkali již ve svých vystoupeních na mezinárodním sociologickém kongresu v Evianu.² Od té doby však byla koncepce konce ideologie a takzvané deideologizace znovu řadou autorů zdůrazněna jako aktuální a někteří sociologové, kteří s touto koncepcí vystoupili v padesátých letech, se znovu k dané problematice vrátili. Je proto nutné, aby i českoslovenští sociologové si kriticky všimli této koncepce a splatili svůj dluh, který v tomto ohledu mají, protože dlouhou dobu tuto závažnou problematiku opomíjeli a nedoceňovali.

R. Aron, jeho "Opium intelektuálů" a konec ideologického věku

Někteří autoři nacházejí zárodky koncepce konce ideologie již v letech čtyřicátých

a na počátku let padesátých. Tak například S. M. Lipset uvádí, že dva významní představitelé společenských věd v západní Evropě T. H. Marshall a Herbert Tingsten vytyčili problematiku konce ideologie, aniž použili onen proslulý termín. Avšak v systematické formě a v rozsáhlejší podobě je koncepce konce ideologie a konce ideologického věku právem spojována se jménem známého francouzského buržoazního sociologa Raymonda Arona. Své názory a svůj otevřený antimarxistický postoj Aron vyjádřil především ve své knize *Opium intelektuálů*, jež vyšla poprvé v Paříži v roce 1955. Z data předmluvy je patrné, že Aronova práce byla napsána především v roce 1954. Záměry a cíle knihy jsou již do určité míry dány názvem knihy, která je úmyslnou a snad i ironickou parafrází známého Marxova výroku o náboženství jako opiu lidu. Aby nebyl nikdo na pochybách, uvádí Aron jako moto tento Marxův výrok z *Úvodu ke kritice Hegelovy filosofie práva* a dále výrok Simony Weilové, který jasně naznačuje, že nyní je to marxismus, který je náboženstvím a vystupuje jako opium lidu.

Formálně není Aronova práce svým kritickým ostrím zaměřena přímo proti žijícím francouzským marxistům, nýbrž proti představitelům francouzské nekomunistické levice, proti nemarxistickým intelektuálům soustředěným okolo časopisu *Les Temps modernes* a *L'Esprit*. Arona znepokojuje fakt, který je podle něho v rozporu se společenským vývojem. Proč totiž se stává marxismus ve Francii vlivným v době, kdy podle Arona ekonomický vývoj Francie vyvrátil marxistické předpovědi, a proč ideologie proletariátu a jeho strany má úspěch, když proletariát je stále méně početný. Aron tedy útočí na marxismus takovým způsobem, že se snaží od marxismu odvrátit levicové intelektuály, kteří mají k marxismu blízko nebo s ním sym-

¹ Wiatr, J. J.: *Zánik ideologie*. Bratislava 1968.

² *Sociologija i ideologija*. Moskva, Nauka 1969.

patizují či se sblíží v těch či oněch otázkách s Francouzskou komunistickou stranou. Aron jim chce vlastně marxismus znechutit. Proto věnuje mnoho úsilí tomu, aby dokázal, že marxismus je nový, modernější druh náboženství, že je jakýmsi novodobým opiem lidu a také opiem francouzských intelektuálů. Proto definuje marxismus jako „filosofii intelektuálů, kteří svedli část proletariátu, komunismus pak využívá této pseudovědy, aby dosáhl svého vlastního cíle, dobytí moci“.³ Ať máme vůči Aronovi jakékoli výhrady, jedno mu musíme přiznat. Ve své averzi vůči marxismu a vůči komunismu je otevřený, vystupuje nezahaleně jako energický odpůrce a nepřítel marxismu a komunismu. jako buržoazní sociolog. Ve svých esejích ze šedesátých let, kdy se vrací ke své knize a jejímu poslání, přímo říká: „*Opium intelektuálů* bylo zaměřeno na prvním místě proti marxismu-leninismu.“⁴ Marxismus-leninismus, který by Aron rád ztotožnil s určitými deformacemi a vulgarizacemi období kultu Stalinovy osobnosti, je pro něho světským náboženstvím. pseudovědou, nevědeckou filosofií dějin, která se opírá o nevědecké předpoklady historického determinismu a operuje s takovými neudržitelnými mýty, jako je revoluce, proletariát, historická mise proletariátu apod. Aron ve svých útocích a ve své zášti proti marxismu a komunismu používá těch nejsilnějších výrazů. Komunismus je pro Arona degradovanou verzí západního poselství, syntéza marxismu-leninismu je pro něho fraškou. Z celkového zaměření úvah R. Arona je zřejmé, že jeho pojetí pojmu ideologie je naprosto jednostranné, že s tímto pojmem spojuje všechny negativní vlastnosti. Ideologie je v Aronově pojetí nevědecká, náboženská (světsky náboženská) syntéza či totální vize světa, která se opírá o falešné a nevědecké ideje, odvozené z filosofie dějin. Všechny tyto negativní a nevědecké vlastnosti, jež spojuje Aron s pojmem ideologie, převážně přičítá jen ideologii marxismu a komunismu. Na okraji svých úvah mluví sice také o krizi liberální či fašistické ideologie, ty však nejsou ve středu jeho zájmu a nejsou cílem nejvýraznějších a nejtvrdších útoků tak jako ideologie marxistická.

Při bližším zkoumání a kritickém pohledu na Aronovy názory, jež rozvinul především v knize *Opium intelektuálů*, zjišťujeme, že Aron svým způsobem fixluje. Na jedné straně mluví o konci ideologie a poklesu jejího vlivu, razí termín *konec ideologického věku*, na druhé straně však nevědomky přiznává, že marxismus má velký vliv a přitažlivou sílu jak pro pracující, tak i pro inteligenci ve Francii a Itálii. V podstatě tedy svými koncepcemi konce ideologie a ideologického věku prozrazuje své přání a záměr. To, co konstatuje jako fakt, je výrazem jeho snah a nejvnitřnějšího úsilí. Koncepce konce ideologie je pro Arona ve skutečnosti vyjádřením přání a snahy, aby nastal konec vlivu a síly ideologie marxistické. Současně jsou jeho přání a snahy spojeny s výzvou, aby evropští intelektuálové odhodili své sympatie k marxismu a aby spolu s Aronem zahájili otevřený boj proti jeho vlivu a významu.

Aron se k problematice konce ideologie a ideologického věku znovu vrací v šedesátých letech ve třech rozsáhlejších studiích, které vyšly pod společným názvem v roce 1968. Jde o publikaci *Industriální společnost* s podtitulem *Tři eseje o ideologii a vývoji*. První stať, nazvaná *Teorie vývoje a ideologické problémy naší doby*, pochází z roku 1962, druhá stať, *Teorie vývoje a evoluční filosofie*, pochází z roku 1961, třetí, *Konec ideologie a renesance idejí*, je z roku 1964. Aron od doby vydání své knihy *Opium intelektuálů* rozvinul řadu idejí, které jsou známy jako problematika a koncepce jednotné industriální společnosti. Ve svých pracích rozvinul myšlenky o existenci jednotné industriální společnosti, která má dva odlišné typy či varianty — americkou a sovětskou. Tím jeho koncepce konce ideologie dostala další sociálně ekonomické a politické zdůvodnění a veřejnost poznala přímou souvislost mezi koncepcí konce ideologie a teorií takzvané jednotné industriální společnosti. Současně Aronova koncepce konce ideologie našla své zastánce a přívržence také za oceánem, ve Spojených státech, kde ji převzali a dále rozvinuli zejména D. Bell a S. M. Lipset. Aronova koncepce však nebyla jen příznivě přijata. Byla též kri-

³ Aron, R.: *L'Opium des intellectuels*. Paris 1955.

⁴ Aron, R.: *The Industrial Society. Three Essays*

s. 95.

on *Ideology and Development*. 1968, s. 145.

ticky hodnocena, a to i přímo představiteli nemarxistické sociologie. Ze západních autorů to byl především Henry Aiken a pak G. Lichtheim. Aron se proto ve svých esejích ze šedesátých let vrací znovu k problematice konce ideologie. Nadále setrvává na svých antimarxistických a antikomunistických pozicích, i nadále je ostře nepřátelsky antimarxisticky naladěný. Své původní koncepte však dále vyjasňuje a upřesňuje se svou vzácnou otevřeností a současně se snaží reagovat na připomínky kritiků. Byl to zejména Aiken, který Aronovi vytýká, že jeho obecná formulace o konci ideologie vůbec (i když Aron ve skutečnosti hlásá a přeje si jenom konec ideologie marxistické) znamená hlásání *pesimistické filosofie*, a tím i odrazuje od aktivity a nechává Západ bezbranným proti komunismu. Je to právě americká politika, která podle Aikena nemá žádnou loajalitu vůči principům, není nic jiného než řadou individuálních opatření a tím vede ke ztrátě politické kontroly.

Aron uklidňuje své kritiky a znovu zdůrazňuje, že mu šlo a jde o konec ideologie marxistické jako totálního systému interpretace světa, jako celistvého světového názoru. Ideologický dogmatismus (tj. v pojetí Aronově marxismus) mizí, ale ideje mohou zase ožít. Naše doba je dobou mrtvých ideologií, ale živoucích idejí. Při bližším zkoumání se ukáže, že nová antiideologie je vlastně souhrnem filosofických a politických názorů, jež hlásá sám Aron. Aron vysvětluje, že jeho názor o konci ideologického věku je za prvé a především diagnózou historické situace. Současně se ptá, zda toto tvrzení má být přivítáno či oplakáváno či, jinak řečeno, jaké jsou existující nebo pravděpodobné důsledky politického myšlení, které je nebo chce být antiideologické. Posledním problémem je pak pro Arona otázka, jakou filosofii, jakou vizi světa zastávají ti, kdo proklamují nepřátelství k ideologii. Jinými slovy. Aron se ptá, zda konec ideologie znamená úpadek nebo oživení politické filosofie.

Na tyto otázky dává pak velmi jednoznačné odpovědi. Ve vyspělých průmyslových zemích (tj. v kapitalistických zemích) jsou ideologie jako totální interpretace dějin, jako světové názory mrtvé. V Aronově řeči to znamená, že je nebo

má být mrtvem marxismus. Ideologické spory, které tu a tam ještě trvají, jsou dědictvím devatenáctého století, ale nyní jsou bezcenné, ba přímo škodlivé. Intelektuální debaty se nyní týkají především otázky rozsahu a míry plánování nebo rozsahu volného tržního mechanismu, zda a do jaké míry má státní vlastnictví převládat nad soukromým. Ale i tyto otázky vzrušují jen malé skupiny profesionálů a Aronovi se zdá, že pro masy lidu ztratily veškerý význam. Vývoj je prý nyní heslem jak pravice, tak levice a ani levice prý není osamocena ve svém úsilí o redukci společenských nerovností. I v mezinárodním měřítku prý konflikt mezi Sovětským svazem a západními systémy se dotýká snad jen vzdálených cílů, ale aktuální spory jsou prý podmíněny jen rozporem v otázce volby nejhodnějších prostředků pro průmyslový a technický vývoj. Zde je jasně a názorně vidět, že Aron svou koncepci konce ideologie, tj. především své přání, aby skončil vliv marxismu a komunismu, spojuje se svou koncepcí jednotné industriální společnosti, v níž podle něho jsou ideologické spory starého ražení jen dědictvím devatenáctého století nebo jsou podmíněny neschopností marxistů pochopit změny, které činí jejich ideologii zbytečnou. Konec ideologie není třeba oplakávat, je ho podle Arona třeba přivítat. Je jen nutné odhodit ideovou nesmiřitelnost a vzdát se myšlenky nesmiřitelnosti ideologií. Aron zcela nezakrytě a otevřeně požaduje ideologický smír mezi marxismem, komunismem a buržoazní ideologií, která ovšem již prý ideologií není. Žádá zcela jednoznačně nejen mírové soužití kapitalismu a socialismu, ale přímo též koexistenci idejí. „Dlouho potom, co byl svět sjednocen technicky, lidé i nadále věří v soupeřící bohy. Aby přežili, musí se naučit žít se svými rozdíly. To je ovšem význam mírové koexistence. Aby však byla koexistence skutečně mírová, musí být také ideologická. Jinými slovy, věřící musí přijmout princip vzájemné tolerance. Válka, jak se říká, začíná v lidských duších. Mír přesahující koexistenci začne, když jedna strana toleruje práva a mínění druhých.“⁵ Myslím, že komentáře není třeba. Antiideolog Aron žádá volnou cestu pro šíření a hlásání buržoazní ideologie, kte-

⁵ Aron. R.: Tamtéž. S. 48.

rou ale při své otevřenosti přece jen není ochoten nazvat ideologií. Znovu a znovu dokazuje, že překážkou je pro něho marxismus a komunismus, ideologie o nutnosti historického zániku kapitalismu a jeho nahrazení socialistickou a komunistickou společností. Jak však podle Arona lze logicky vytvářet nějakou novou ideologii, když chybí, jak říká, všechny její obvyklé komponenty. Aron tvrdí, že pro novou ideologii chybí jak viník (kapitalismus již není kapitalismem), tak i spasitel (není již proletariát), a proto je také bezpředmětná vize zářící budoucnosti. Aron doporučuje pragmatický přístup sociálního inženýrství, a ne velké ambice ideologů.

Abý však unikl výtkám svých kolegů, že teze o konci ideologie může znamenat odzbrojení kapitalismu a nebezpečí komunismu, který nechce ideově odzbrojit, zdůrazňuje nyní ve svých statích ze šedesátých let, že nechce ideově oslabit obranu Západu proti komunismu. Právě prý antiideologie poskytuje Západu podle Arona nejlepší obranu proti komunismu. V oblasti teoretické navrhuje Aron proti marxismu svou politickou filosofii, která prý znamená jen ideologický skepticismus, ten však není totožný s morálním a filosofickým skepticismem. Aron přiznává, že nestačí čelit marxismu a komunismu jen zdůrazňováním technologických aspektů a sociálního inženýrství, je nutno též ocenit morální a politické stránky antiideologické filosofie, kterou navrhuje Aron. Zde se nakonec znovu ukazuje třídní a politické jádro jeho koncepce. Je otevřený a upřímný odpůrce marxismu a komunismu, hlásá a přeje si jeho konec, není však upřímný a otevřený v tom, že nechce nazvat své koncepce a názory, které jsou svou podstatou obhajobou soudobého kapitalismu, ideologií. Postupuje jako celá řada ostatních buržoazních ideologů. Marxismus a komunismus označuje za nevědeckou ideologii, za světské náboženství, za opium intelektuálů i dělnické třídy, za nevědeckou filosofii dějin, své názory, které znamenají otevřenou obhajobu soudobé kapitalistické společnosti, nazývá vědeckou politickou filosofií či antiideologickým postojem. Na závěr úvah o Aronovi ještě jedna citace jeho jasného třídního stanoviska: „Je zjednodušením tvrdit, že nikdo,

kromě marxistů-leninovců, nechápe společenský řád jako radikálně odlišný od existujícího. Není naším úkolem tento řád ani přesně udržovat tak, jaký je, ani ho zničit, ale zlepšovat ho.“⁶ Celkovým vyústěním koncepce konce ideologie — kromě otevřeného antimarxismu a antikomunismu — je u Arona „skromný“ úkol: vylepšovat daný kapitalistický řád.

Aron nezůstal se svou koncepcí konce ideologie v rámci buržoazní sociologie osamocen. Významní američtí buržoazní sociologové jednak přejali Aronovu koncepci včetně názvu, jednak k ní podle vlastních záměrů a také ve shodě se situací své země přidali řadu nových momentů a rysů. Mezi nejvýznamnější americké představitelé koncepce konce ideologie patří S. M. Lipset.

S. M. Lipset a jeho verze koncepce konce ideologie

Přední americký liberální buržoazní sociolog S. M. Lipset rozvíjí koncepci konce ideologie ve své knize *Člověk politický* a dále pak v pozdějším rozsáhlém souboru studií pod názvem *Revoluce a kontrarevoluce* z roku 1968. Lipsetova kniha o politickém člověku nadhazuje a obsahuje mnoho zajímavých problémů. Protože Lipset je typický americký liberál činný ve vědecké oblasti, je jeho kniha směsicí prvků apologetiky americké společnosti a kritických postřehů a výhrad. Lipset jako liberální sociolog kritizuje americkou společnost, aniž pochybuje o některých ze základních principů, na nichž spočívá. Kritizuje americkou společnost tak, že pracuje v ní a pro ni. Jeho kritika nikdy nepřekročí hranice amerického kapitalismu. Jeho liberální vědomí, které je současně také kombinováno s antimarxismem a antikomunismem, však nejvíce vystupuje ve svých charakteristických rysech ve třinácté kapitole jeho knihy. Ta se přímo nazývá *Konec ideologie*. Lipset situuje konec ideologie do soudobé americké společnosti. Právě první odstavec třinácté kapitoly obsahuje Lipsetovo vyznání a předsvědčení, že demokracie je nejlepší společností a že je to právě americká demokratická společnost, která je dobrou společností v činnosti.

V americké společnosti nastal podle Lip-

⁶ Aron, R.: Tamtéž. S. 163.

seta naproti přesvědčivý pokles vlivu a významu ideologie. Lipset spojuje své konstatování s popisem či výčtem společenských změn, které tuto skutečnost podmiňují. Tradiční otázky, jež oddělovaly pravici a levici, se staly relativně bezvýznamné. Ve skutečnosti dnes všichni souhlasí s tím, že růst státní kontroly, ke kterému došlo v mnoha zemích, by neměl vést k úpadku demokratických svobod. Socialisté již prý neobhajují socialismus, zabývají se, stejně jako konzervativci, nebezpečím všemocného státu. Ideologické problémy, jež rozdělovaly levici a pravici, byly redukovány na otázku, zda je účelné o něco málo více nebo méně státního vlastnictví a ekonomického plánování. Zdá se, že již nikdo nevěří, že by byl ve skutečnosti velký rozdíl v tom, která politická strana kontroluje domácí politiku jednotlivých národů. Všechny tyto změny v politickém životě Západu odrážejí podle Lipseta fakt, že základní politické problémy průmyslové revoluce byly vyřešeny. Dělníci dosáhli průmyslová a politická občanská práva, konzervativci akceptovali stát blahobytu a demokratická levice poznala, že růst všemocnosti státu nese s sebou větší nebezpečí pro svobodu než řešení ekonomických problémů. Tento skutečný triumf demokratické sociální revoluce na Západě skoncoval podle Lipseta s domácí politikou těch intelektuálů, kteří musí mít ideologii nebo utopii k motivaci své politické činnosti.

Bylo již řečeno, že Lipset je typický liberál. Prohlašuje, že převládající politické názory v USA jsou levicové. Je však ochoten přiznat, že skutečnost tímto názorem neodpovídá. Představy o rovnosti a o stejných možnostech pro všechny jsou vyvráceny faktem třídní a sociální nerovnosti, diskriminací v přístupu ke vzdělání, privilegií majetných. Proto i nadále existují a budou existovat v "dobré" společnosti konflikty a dokonce i třídní a demokratický boj. Bude to ovšem podle Lipseta boj bez ideologie, bez rudých vlajek, bez prvomájových přehlídek. Tyto fakty musí prý přirozeně trápit mnohé intelektuály, kteří se mohou zúčastnit veřejného života jenom jako ideologové nebo kritici statu quo. Pro tyto ideology není v "dobré" společnosti, tj. především ve společnosti americké, místo, protože domácí politika, a dokonce liberální a socialistická politika ne-

může již být arénou vášného levicového kriticismu. Pro ty intelektuály, kteří nemohou žít bez ideologie a utopie, má Lipset výhodné řešení. Jsou tu ještě rozvojové země, kde je stále potřebná politická analýza, ideologie a ideologické spory. Západní ideolog, zbavený problémů ve své „dobré“ společnosti, může nyní obrátit a zaostřit pozornost na rozvojové země. Vášně a ideologie, kterých není zapotřebí v bohaté západní demokracii, jsou nutné v rozvojových zemích. Tam by bylo podle Lipseta záhodno podpořit radikální a socialistické politiky, kteří slibují zlepšit situaci mas obecnou reformou a tím mají naděje na soutěžení s komunisty. Proto nespokojení západní liberálové, nenapravitelní intelektuálové a socialisté mají hrát v rozvojových zemích pozitivní roli. Jejich neodpovědné a demagogické vize a jejich psychologická nebo patologická potřeba kritizovat může být v těchto zemích dobře využita pro rozvíjení svobodných (tj. podle kapitalistického vzoru převzatých) politických a ekonomických institucí. Budou-li tyto země dobře a správně vedeny, budou-li se vyvíjet ve směru "dobré" společnosti, tj. fungující buržoazní demokracie, ideologický třídní boj, který podle Lipseta na Západě skončil, skončí ve vzdálenější budoucnosti i v rozvojových zemích.

Ve své další práci, jež je rozsáhlým sborníkem esejí a studií, které vyšly v roce 1968 pod názvem *Revoluce a kontrarevoluce*, se Lipset znovu vrací k problematice konce ideologie. Základní úvahy zůstávají stejné. Je tu jen určitá změna ve významu termínu konce ideologie. Lipset zde zdůrazňuje, že konec ideologie chápe především jako pokles vlivu a významu takzvaných totálních ideologií levicových i pravicových (pro upřesnění uvádí v závorce německý výraz *Weltanschauung*). Tyto totální ideologie, mezi něž řadí především marxismus, ztratily na přitažlivosti, všeobecně došlo k poklesu ideologických vášní a rozhořčenost ideologického boje poklesla. Lipset vysvětluje tyto jevy nejen úspěchy ve vývoji "dobré", demokratické společnosti, ale spojuje je také s přijetím vědeckého myšlení a profesionality jako základu pro řešení problémů, které ještě v "dobré" demokratické společnosti zůstaly. Tam, kde dříve ve sporech vládly ideologické vášně a sociální

problémy byly formulovány v jazyce a termínech ideologie, tam jsou nyní přijaty zásady vědeckého konsensu odborníků na sociální problémy. Přijetí vědeckého, profesionálního hlediska jako základu řešení sociálních otázek snižuje možnost ideologických kontroverzí nebo je téměř vylučuje. Druhou stránkou tohoto jevu je vytvoření jakési nové ideologie či antiideologie, která je v podstatě snůškou pragmatických, utilitárních postupů, jež může nabídnout buržoazní industriální společnost pro řešení svých problémů. Proto Lipset zdůrazňuje, že konec totálních ideologií a světových názorů neznamena konec jakékoli ideologie. Sám o tom říká: „Jasná vázanost na politiku pragmatismu a na pravidla hry kolektivního dohadování, na postupnou změnu, ať již ve směru preferovaném levicí či pravici, na opozici jak vůči všemocnému centrálnímu státu, tak i vůči koncepci *laissez-faire* tvoří prvky ideologie. Souhlas o základních věcech, politický konsensus západní společnosti nyní stále více začíná zahrnovat pozici v záležitostech, které kdysi ostře oddělovaly levici od pravice. A tento ideologický souhlas, který by mohl být nejlépe nazván ‚konzervativní socialismus‘, se stal ideologií hlavních stran ve vyspělých zemích Evropy a Ameriky.“⁷

Dalším důvodem poklesu vlivu a významu totálních ideologií v kapitalistických zemích je podle Lipseta úspěšný proces integrace dříve diskriminovaných a neplnoprávných tříd do společnosti. Lipset dokonce tvrdí, že by bylo jednostranné vysvětlovat pokles vlivu a významu ideologií jen prostými procesy růstu ekonomické produktivity ve vyspělých „demokratických“ zemích. Tam, kde problémy spojené s diskriminací a neplnoprávností tříd byly vyřešeny, aniž byly ztotožněny s třídním bojem, tam došlo k úpadku intenzivních ideologických kontroverzí. Jakmile nová třída získala plná občanská práva ve smyslu, který jim dává anglický autor T. H. Marshall, půda pro totální ideologické pojetí zmizela.

Lipseta však podobně jako Arona znepokojuje jeden nesporný fakt – totiž skutečnost velkého vlivu komunistických stran a marxistické ideologie ve Francii a Itálii. Je to právě existence silných komunistických stran v Itálii a ve Francii,

která je podle Lipseta hlavní silou zvětšující instituce a hodnoty. Je to proto, že v zemích, kde komunistické strany jsou největšími stranami dělnické třídy, jež si zajišťují ve volbách okolo čtvrtiny všech hlasů, je velmi obtížné zvolit progresivní vládu. Je-li vláda takto nucena zajišťovat si většinu z nekomunistických tří čtvrtin voličů, musí se z větší části spoléhat na konzervativní a tradicionalistické elementy. Skutečnost, že jedna čtvrtina voličů tvoří více než polovinu sociální základny levice je mimo politickou hru, dává nevyhnutelně podle Lipseta značnou výhodu konzervativcům. Francouzští a italské dělníci svým hlasováním pro komunisty podle Lipseta znehodnocují své hlasy. Tento fakt má zase v Lipsetově podání své fatální důsledky. Tím, že dělníci dávají v Itálii a ve Francii své hlasy většinou komunistickým stranám, umožňují jim, aby konzervovali ideologické orientace, jež jsou charakteristické pro předindustriální společnost a to zase přispívá k zachování nemoderních orientací na pravici. Lipset rozvíjí své názory ještě dále a tvrdí, že země, kde jsou silné komunistické strany, patří mezi méně modernizované národy, jejich průmysl není tak centralizován a tyto země mají relativně menší podíl obyvatelstva žijícího ve městech.

Lipsetovy úvahy jsou poměrně jednoznačné. I když dále nedělá závěry z toho, co uvádí, je jasné, jaký je smysl jeho úvah. Chtějí-li dělníci ve Francii a v Itálii umožnit modernizaci své země, dosáhnout vyššího stupně technického a průmyslového pokroku, a žít v zemích s větším počtem městského obyvatelstva, nesmí hlasovat pro komunistické strany. Lipset totiž fatálně věří, že jen buržoazní politika státu blahobytu, realizovaná za spolupráce a účasti pravicových socialistických stran, je zárukou pokroku a moderního vývoje. Komunistické strany jsou pro něho brzdou modernizace, jsou vlastně odpovědné za konzervatismus svých zemí a navíc ještě pěstují mezi dělnictvem zastaralé ideologické orientace, jež Lipset vykazuje do předindustriální společnosti. I když se Lipset formálně a navenek nikdy nevyjadřuje o marxismu a komunismu tak zaujatě jako Aron, nakonec jsou objektivně jeho názory a úvahy stejné

⁷ Lipset, S. M.: *Revolution and Counterrevolution*. New York 1968. s. 244–245.

antimarxistické a antikomunistické. Rozdíl jsou skutečně jen v otázkách druhoradých. Lipset při argumentaci více zdůrazňuje politické aspekty vývoje industriální kapitalistické společnosti, poukazuje na to, že demokracie je právě „dobrá“ společnost v akci, přebírá od T. H. Marshalla tezi o politické a občanské integraci dělnické třídy do buržoazní společnosti prostřednictvím procesu, v němž získala legální, politická a sociální občanská práva. Nakonec pak více než Aron zdůrazňuje význam přijetí pragmatické, technologické koncepce definování sociálních problémů mimo rámec tradičních ideologií, které jsou v Lipsetově pojetí samozřejmě nevědecké; měly svou sílu a význam a burcovaly vášeň mas jen do té doby, dokud industriální společnost neřešila své základní problémy. Avšak vcelku je Lipsetova koncepce konce ideologie jen obměnou koncepce Aronovy. Odišlosti jsou dány jednak individuálními vlastnostmi a individuálním zaměřením autorů, jednak rozdíly celkové situace v zemích, kde oba působil.

Lipset však nezůstal ve své americké verzi konce ideologie v USA osamocen. Mezi významné představitele koncepce konce ideologie v USA patří Daniel Bell.

Daniel Bell o vyčerpání politických idejí v padesátých letech

Sociolog a publicista D. Bell je autorem rozsáhlé knihy, která je rovněž volně spojeným souborem statí a esejí. Spojuje je příznačný název *Konec ideologie*. I podtitul knihy je výmluvný — *O vyčerpání politických idejí v padesátých letech*. Bell tedy patří podobně jako Aron a Lipset mezi představitele koncepce konce ideologie a sám vědomě dává své knize toto zaměření. Bell se přece jen ale v jednotlivostech od Lipseta a Arona liší. Hlásí se například k hodnotící sociologii. Chce, aby jeho antiideologické stanovisko nebylo považováno za konzervativní. Bell vychází z tvrzení, že v posledním desetiletí (myslí padesátá léta) jsme byli svědky vyčerpání ideologií devatenáctého století, zvláště pak marxismu jako intelektuálního systému, který uplatňuje nárok, že jeho pojetí světa je pravdivé. V jiné formulaci říká Bell, že snad jedním z nejvýznamnějších faktů posledních let je vy-

čerpání socialistického myšlení na evropském kontinentě a v Anglii. Neúspěch socialistických idejí a hnutí v USA je rovněž faktem, ten však je obecně znám. Bell se jen pokouší vysvětlit důvody, proč ve Spojených státech socialismus neuspěl ani dříve, ani v poslední době. Hlavní důvod vidí v neschopnosti rozřešit základní dilema etiky a politiky, tj. cílů a aktivity. V této souvislosti pak Bell podává své pojetí ideologie. Ideologie je všezahrnující systém celkové reality, naplněný vášní a usilující o přeměnu způsobu života. V tomto smyslu chápe Bell ideologii podobně jako Aron — jako světské náboženství. Ideologie je konverze idejí v sociální páky jednání. Sílu dává ideologii její vášeň. Ideologie rozpouští emocionální energii a odvádí ji do politiky. Sociální hnutí může podle Bella vzburcovat lid, je-li s to zajistit tři věci — zjednodušovat ideje, vznášet nárok na pravdu a žádat také závaznost akce. Všechny tyto úkoly splňovaly ideologie devatenáctého století, a proto mohly soutěžit s náboženstvím. Ztotožňovaly nutnost s pokrokem. Nerozlišovaly však ve své vizi budoucnosti možnosti od pravděpodobností a převracely pravděpodobnost v jistotu. Dnes, tj. v padesátých a šedesátých letech dvacátého století, jsou však tyto ideologie vyčerpány. Ztratily — především pro radikální inteligenci — svou pravdu a sílu přesvědčovat. Proto Bell vyhláší konec ideologického věku. „V západním světě dnes panuje konsensus intelektuálů o politických problémech; přijali stát blahobytu, požadavek decentraizované moci a smíšenou ekonomiku i systém politického pluralismu. Politická společnost rovněž odmítá staré apokalyptické a chiliastické vize. Největší ironií je podle Bella fakt, že právě dělníci, jejichž nesnáze byly kdysi hybnou energií pro sociální změnu, jsou nyní se spokojeni více než intelektuálové. Dělníci prý sice nedosáhli utopie, ale jejich očekávání byla menší než očekávání intelektuálů, a proto také jejich zisky byly větší.

Bell (jako Lipset a Aron) uznává a dost podrobně se vyjadřuje k tomu, že v rozvojových zemích Asie a Afriky jsou vytvářeny nové ideologie, ideologie industrialismu, panarabismu, rasy a nacionalismu. Ty se však podstatně liší od ideologie devatenáctého století. Ideologie devate-

náctého století byly univerzalistické, humanistické a byly vytvářeny intelektuály. Masové ideologie Asie a Afriky jsou podle Bella provinciální a instrumentální, jsou vytvářeny spíše politickými vůdci. Hybnými silami starých ideologií byla sociální rovnost a svoboda v nejširším smyslu. Impulsem nových ideologií Asie a Afriky je ekonomický vývoj a nacionální moc.

Co navrhuje Bell místo starých ideologií, které ztratily svou přitažlivost a sílu jak pro dělníky, tak i pro intelektuály v západním světě? Zde se Bell formálně odlišuje od Arona a Lipseta. Vychází z rozlišování ideologie a utopie, jak je známé u K. Mannheima. Zatímco ideologie jsou bezmocné a bez vlivu, utopie jsou prý nutné i v soudobé západní, tj. kapitalistické společnosti, protože existují i potřeby a emocionální energie. Konec ideologie nemá být podle Bella koncem utopie. I dnes je zapotřebí utopie, kterou lidé vždy potřebují. Ovšem Bellovo pojetí utopie je totožné s nějakou vizí lidských možností, je vyjádřením spojení vášně a inteligence. Ale jak podotýká Bell, „žebřík ke království božímu již nemůže být žebříkem víry, může být jen empirický“.⁸

Ukazuje se, že Bell chce v podstatě nahradit staré ideologie, tj. především marxismus a socialismus, který podle jeho přání vyčerpal své možnosti, jakousi utopii, která bude založena na empirii. V takovém pojetí utopie jde znovu o tentýž názor jako u jeho kolegů. Staré ideologie, a především marxismus, jsou nevědecké. Nahradí je empirická věda, zvláště pak sociologie, od které si Bell slibuje, že může překlenout propast mezi společenskými vědami a představou humánního světa. Bell se od Lipseta nebo Arona liší tím, že údajně vědecké na empirii založené vize světa nazývá utopii. Aron nazývá to, co nabízí náhradou za marxismus, politickou, nenáboženskou, antiideologickou filosofii. Lipset věří v profesionální konsensus sociologických a společenskovědních expertů, kteří nahradí ideologické formule sociálních problémů.

K trojici autorů, kteří jednoznačně zdůvodňují koncepci konce ideologie a přejí si v rámci své koncepce především konec marxismu a komunistické ideologie, zařazujeme nakonec i vůdčí postavu americké

strukturně funkcionální sociologie T. Parsonse.

Talcott Parsons a konec ideologie

Při povrchním pohledu by se mohlo zdát zařazení T. Parsonse mezi představitele koncepce konce ideologie neoprávněným. Ale celkové zaměření díla a celkové vyústění Parsonsových prací ukazuje oprávněnost takového zařazení. Je známo, že Parsons ve svém díle vlastně rozvíjí tři úrovně problémů. Je autorem obecné teorie jednání, rozvíjí obecnou teorii systému, a zvláště pak sociálního systému. Vlastní sféru sociologie vidí pak ve zkoumání institucionalizace vzorů hodnotové orientace. Tuto problematiku Parsons rozvíjí ve velkém množství prací, které dnes již pokrývají velký časový úsek. Jde o období čtyřiceti let, kdy Parsonsovy koncepce dozraly pod tlakem kritiky, v důsledku společenského vývoje i z vlastních vnitřních potřeb rozvoje teoretického systému určité modifikace. Avšak přes všechny dílčí modifikace a úpravy zůstávají základní rysy Parsonsova díla tytéž. Jeho celé dílo je, jak nedávno právem poukázal Alvin Gouldner, reakcí na velkou krizi amerického, a tím i světového kapitalismu z konce dvacátých a z počátku třicátých let. Je neustálým hledáním všech stabilizujících a integrujících sil, které by uvedly krizí narušenou společnost do určitého řádu a rovnováhy. Na druhé straně je Parsonsovo dílo neustálou polemikou a konfrontací s marxismem a se skutečností socialistické společnosti.⁹ V rámci takto zaměřeného pojetí svého celkového díla klade Parsons vždy velký důraz na klíčovou roli hodnot a hodnotových vzorů pro vytváření společenského řádu a udržování jeho rovnováhy. Parsons tedy ve své koncepci zdůrazňuje rozhodující vliv ideologií, protože hodnoty a hodnotové vzory jsou vždy součástí převládající ideologie, jež vládne v daném typu společnosti. V rámci důrazu na hodnoty a hodnotové vzory Parsons vysoce oceňuje vliv náboženství a morálky. Ve své koncepci obecné teorie jednání mnohokrát zdůrazňuje vliv a význam náboženských a morálních hodnot pro motivaci jednání lidí a pro integraci společnosti. Ve svém pojetí hodnotové orientace americké společnosti, kte-

⁸ Bell, D.: *The End of Ideology*. New York, The

⁹ Gouldner, A. W.: *The Coming Crisis of Western*

Free Press 1965, s. 405.

Sociology. New York. London 1970.

rou nazývá „instrumentálním aktivismem“, se znovu Parsons důrazně vyslovuje o pozitivní roli náboženských a morálních institucionalizovaných a v individuích internalizovaných vzorů.

Jak je tedy možné zařadit Parsonse mezi představitele konce ideologie, když sám tak vysoko oceňuje ideologické prvky, které jsou nesporně součástí institucionalizované struktury hodnotových vzorů? Kladné hodnocení hodnotových vzorů a zdůrazňování pozitivní role náboženských a morálních hodnotových orientací Parsonsovi vždy umožňovalo, aby odmítal marxistické hodnoty a marxistickou hodnotovou orientaci. Parsons podobně jako Aron, Lipset či Bell není v zásadě proti jakékoli ideologii, ale v podstatě proti ideologii marxistické. Nakonec se ale v posledních letech nejen svým dilem, ale svými formulacemi hlásí ke koncepci konce ideologie. V doslovu ke knize *Americká sociologie*, která vyšla v roce 1968 jako reprezentativní přehled americké sociologie, určený širší veřejnosti, Parsons říká: „Sociologie začala nahrazovat a zaměňovat to, co se nazývá ideologií, zejména pak její marxistickou odrůdu.“¹⁰ Také zde jako Aron suverénně označuje marxismus-leninismus — tak, jak je institucionalizován v socialistických zemích — za sekulárně politické náboženství. Toto označování je uvedeno v souvislosti s pojetím náboženství jako funkcionální univerzálie v každé společnosti. Parsonsovi nevadí, že náboženství je funkcionální univerzálií každé společnosti. Vadí mu, že marxismus má velký vliv a sílu v mnoha společnostech. Proto chce marxismus snížit podobně jako Aron tak, že jej označuje za sekulárně politické náboženství.

V nejposlednější době se Parsons vyslovuje k problematice ideologie a ke koncepci konce ideologie ve statí *Intelektuální reakce na proces racionalizace*. Tato stať vyšla ve sborníku, který zahrnuje řadu příspěvků prominentních západních sociologů z NSR, Francie, Anglie a USA. Původně šlo o řadu přednášek, jež byly předneseny v bavorském rozhlase pod názvem *Sociologie mezi kalkulem a proroctvím*. Knížní vydání má titul *Sociologie mezi teorií a empirií*.¹¹ Parsons se ve svém příspěvku vyjadřuje k pojmu vědy a ideo-

logie. Ideologii chápe především jako systém názorů a mínění a proti ní klade vědu, které automaticky přisuzuje objektivitu a empirickou platnost, logickou jasnost a bezrozpornost pojmů, obecnost a logické sjednocení, jakož i empirické zdůvodnění teoretických systémů. Takovou vědou v Parsonsově pojetí je sociologie a uvedené atributy z ní dělají vědu prostou hodnotících soudů ve smyslu termínu M. Webera.

Ideologie je, stejně jako věda, součástí kulturního systému, liší se však podstatně od vědy. Zahrnuje tři součásti. Jen jedna z nich může být v ideálním případě vědecká. První součástí je diagnóza stavu a vyhlídek dané společnosti. Druhou součástí jsou hodnotící soudy a třetí je program činnosti. Parsons dokonce připouští, že i ve vědě mohou být ideologické prvky, právě tak jako má ideologie možné prvky vědecké. Jinak však přísně odděluje vědu a ideologii podle běžného zvyku buržoazních teoretiků. Jinou situaci připouští Parsons u osob: je možné, že jednotlivci přispěli jak k rozvoji vědy, tak i ideologie (například Rousseau nebo Marx). Hlavní funkcí ideologie není však poznávat skutečnost nebo jí rozumět, nýbrž především mobilizovat k její podpoře a motivovat lidi k drastickému jednání. Ideologie je instrumentální, chce používat vědění převážně jako nástroj. Mezi hlavními a nejdůležitějšími ideologiemi Parsons uvádí: ideologii obhajující kapitalismus, dále marxismus; k této dvojici pak přistoupil ještě ve dvacátém století fašismus a alternativa pluralistické demokracie. S kombinací těchto ideologických alternativ kapitalismu, socialismu, fašismu a pluralistické demokracie končí prý podle Parsonse období západních ideologií. V tomto smyslu, Parsons, který se odvolává na Arona a Bella jako na autory koncepce ideologie, navrhuje, aby se přesněji mluvilo o konci velké fáze v historickém cyklu převládajících ideologií.

Konec starých ideologií, které vycházely z překonaných alternativ kapitalismu, socialismu, fašismu a pluralistické demokracie, je podle Parsonse doprovázen hledáním nových „kontraideologií“. Ty ho však neuspokojují. Jako nedostatečně formulovanou odmítá jak ideologii nové le-

¹⁰ Parsons, T., ed.: *American Sociology, Perspectives, Problems, Methods*. New York, London 1968, s. 335.

¹¹ Parsons, T.: *Intellektuelle Reaktionen auf den Rationalisierungsprozess*. In: *Soziologie zwischen Theorie und Empirie*. München 1970, s. 157—175.

vice, tak i takovou ideologii, která není sice podle jeho mínění již obhajobou starých vládnoucích forem kapitalismu, ale zdůrazňuje obhajobu spíše nových aspektů toho, co mnozí nazývají postindustriální společností. Tato nová antiideologie prý ve velké míře obhajuje akademický a profesionální status quo. Nový ideologický komplex je v Parsonsově pojetí intelektuální reakcí na proces racionalizace, který již postihl Max Weber. V této situaci prý začíná sociologie hrát významnou roli jakéhosi intelektuálního bouřlivého centra, jako kdysi národní hospodářství v době Marxově, Leninově a Keynesově. Sociologové prý stojí v tomto procesu před volbou mezi „jednotou teorie a praxe“ (do uvozovek dává sám Parsons a myslí tím marxismus) a ospravedlňováním velké tradice vědecké objektivity, kterou vyjádřil Max Weber svým pojetím Wertfreiheit.

Parsons je tedy rovněž zastáncem názorů o konci ideologie. Mluví o konci epochy starých ideologií, do nichž zařazuje i marxismus. Nedomnívá se však, že tím skončily jakékoli nové možné ideologie. Naopak, poukazuje na pokusy o ideologii nové levice, studentského hnutí, ideologii nových aspektů postindustriální společnosti. Proti nim klade sociologii, kterou považuje v jádře za oproštěnou od hodnot a hodnotících soudů, a jako program proti všem ideologiím vytyčuje požadavek vědecké, objektivní a od hodnot oproštěné sociologie v tradici Maxe Webera. Víme-li, jak velký význam přikládá své sociologii a své obecné koncepci jednání, můžeme snadno dovodit, že proti „starým“ ideologiím a pokusům o vytváření nových nedoporučuje jakoukoli variantu sociologie, ale že má na mysli především sociologii, kterou sám reprezentuje. Ale ta není, jak jsme ukázali v jiných staticích, ani objektivní, ani nezaujatá, ani prostá jakýchkoli hodnot a hodnotících soudů.¹² Je to jen konzervativní, apologetická varianta ideologie, která se maskuje vyhlášovánými požadavky objektivnosti, vědeckosti a oproštění od hodnot a hodnotících soudů.

Smysl a význam koncepce konce ideologie

Koncepce konce ideologie vzniká v padesátých letech tohoto století v buržoazní

sociologii a je spjata především se jmény R. Arona, S. M. Lipseta a D. Bella. Přes určité odlišnosti sem patří i T. Parsons. Koncepce konce ideologie má tyto základní rysy:

1. Je ve svých záměrech i ve svých důsledcích zaměřena především proti marxismu a komunismu. Přestože mluví o konci ideologie či o konci starých ideologií, jde jí především o konec vlivu a významu ideologie marxistické. Prohlašuje marxismus za světské náboženství, za opium dělnické třídy a inteligence, označuje marxismus za nevědecký totální světový názor opírající se o nevědecké předpoklady filosofie dějin a o falešné pojmy a mýty revoluce, proletariátu, historického poslání dělnické třídy apod.

2. Koncepce konce ideologie, a především konce ideologie marxistické, vyjadřuje jako hotový fakt to, co je jejím přáním a úsilím. Znepokojuje ji vliv a růst socialistických zemí i vliv marxismu na dělnickou třídu a inteligenci, zvláště v takových zemích, jako je Francie a Itálie. Je výzvou k boji proti marxismu a komunismu.

3. Je velmi jednostranným a povrchním pojetím ideologie vůbec. Pod pojmem ideologie rozumí jen opak vědy, zaujatost, stranickost, odděluje striktně vědu a ideologii. Nechápe jednotu vědy a ideologie ve sféře společenských věd. Vystupuje ve jménu vědeckosti, nestrannosti, objektivity, exaktnosti a tím zastírá vědomě či nevědomě svou zaujatost, stranickost, svou ideologickou angažovanost. Nepřekračuje ani v teorii, ani v politice hranice soudobého kapitalismu.

4. Opírá svou argumentaci o jednostranné a povrchní hodnocení ekonomických, politických a vědeckotechnických změn v soudobém kapitalismu. V této souvislosti je úzce spjata (a u Arona je to zvláště nápadné) s koncepcí jednotné industriální společnosti. Ekonomický a politický i sociální pokrok, kterého bylo nesporně dosaženo v kapitalistických zemích ve srovnání s devatenáctým stoletím, líčí jako bezrozporný, téměř automatický proces. Ignoruje velké třídní boje a zápasy dělnické třídy a ostatních pracujících, kteří si mnohá práva a vymoženosti vybojovali v urputném a tvrdém třídním boji.

¹² Urbánek, E.: *Marxistická sociologie a strukturalismus T. Parsonse*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 3, s. 235—249.

5. Kromě své širší funkce nástroje ideologického boje proti marxismu a komunismu plní ještě dílčí, ale významnou funkci v rámci buržoazní sociologie. Spolu s koncepcí sociologie oproštěné od hodnot a hodnotících soudů tvoří jádro soudobé profesionální ideologie sociologů v kapitalistických zemích. Ospravedlňuje a zdůvodňuje údajnou morální a politickou neutralitu, dává argumenty pro profesionální iluze o vědecké objektivitě, nestrannosti a odborné exaktnosti.

6. Ve své podstatě je koncepce o konci ideologie jen novým druhem a variantou buržoazní ideologie, plnící širší a dílčí společenskou funkci boje proti marxismu a komunismu i funkci profesionální ideologie buržoazních sociologů. Není ani vědecká, ani nezaujatá či nestranná. Je to jen nová nevědecká, konzervativní a apologetická ideologie, spjatá se současným stavem vývoje monopolistického kapitalismu a spjatá též s funkcí a posláním oficiální sociologie v něm. Je v pravém slova smyslu falešným, zkresleným a nepravdivým vědomím, je to jedna ze součástí oficiální, vládnoucí buržoazní ideologie.

V souvislosti s kritikou koncepce konce ideologie v buržoazní sociologii zákonitě vzniká otázka: Neměla tato koncepce vliv na společenské vědy nebo na jejich jednotlivé představitele v krizových letech 1968–1969? Nebyli v naší zemi v oné vlně oportunistických a revizionistických koncepcí zastánci podobných nebo totožných koncepcí?

Bylo již řečeno, že určitá teoretická lhostejnost a podcenění buržoazních koncepcí konce ideologie se projevily v jejich opomíjení a bohorovném přehlížení. Koncepce konce ideologie nebyla podrobena ani kritice, ani nebyla konfrontována se správnými, marxistickými stanovisky.

Ovšem vedle tohoto podceňujícího a málo zásadového postoje lze určit vlivy či stopy nebo dokonce jakési vlastní varianty nesprávných názorů na otázku o vztahu vědy a ideologie najít u nás jak ve společenských vědách obecně, tak v sociologii zvláště. Nedošlo sice k otevřeným diskusím o vztahu vědy a ideologie jako v roce 1956 v Literárních novinách, kde tehdy s touto problematikou vystupoval zvláště Sviták. Přesto však můžeme i v krizových letech 1968–1969 vystopovat některé projevy a prvky nesprávných názorů a myš-

lenek, které se týkají právě otázek ideologie a vědy a jejich vzájemného vztahu.

1. Prvním jednostranným, a tím i škodlivým přístupem bylo opomíjení a podcenění otázky ideologického boje a ideologické kvality společenských věd a sociologie zvláště. Jako by pro mnoho našich sociologů byly tyto otázky navenek dávno vyřešené, jasné a bezproblémové. Pod touto zdánlivou bezproblémovostí však se šířily a byly hlášány chybné, škodlivé a nesprávné názory.

Podcenění ideologické kvality společenských věd obecně a sociologie zvláště se projevovalo v jednostranném a jednoznačném zdůrazňování vědeckosti, vědeckého přístupu. V mnoha statích a publikacích slovo ideologie a ideologický buď vůbec zmizelo, nebo bylo používáno jen v pejorativním smyslu jako protiklad vědeckosti a exaktnosti.

2. Podcenění ideologických aspektů společenských věd a faktu ideologického boje se projevilo v nekritickém, tolerantním, ba kolegiálním postoji vůči nemarxistickým i buržoazním sociologickým koncepcím. Nápadné je to ve vztahu k americkému strukturalismu a jeho čelnému představiteli T. Parsonsovi, jehož koncepce byly podkladem různých pokusů o vylepšení nebo doplnění marxismu strukturalismem, strukturalistickou metodologií. Zdánlivě protichůdný, ale ve svých důsledcích obdobný byl nekritický, jednoznačně souhlasný a pochvalný přístup k metodologické a procedurální výzbroji západní empirické sociologie, která byla přejímána bez pochyb jako jednoznačná záruka vědeckosti, objektivnosti a exaktnosti.

3. Porušení ideologického charakteru marxistické sociologie se projevilo také v odmítání zákonitého spojení marxistické filosofie se sociologií. Je-li filosofie považována pro sociologii za přítěž, za polovědeckou poezii nebo za naprosto zbytečnou, znamená to v socialistické společnosti odmítání, podceňování a přehlížení základních světónázorových, teoretických i metodologických principů marxismu-leninismu. To je ve svých důsledcích frontální „dezideologizace“, v socialistické společnosti naprosto nepřijatelná a škodlivá.

4. Nakonec se podceňování ideologického boje a přehlížení ideologické kvality marxistických společenských věd a sociologie zvláště projevilo v naší zemi v akademis-

mu, v oddělování společenských věd od praxe, od politiky, od reálného procesu výstavby socialistické společnosti. U mnoha představitelů sociologie a marxistických společenských věd se marxismus (pokud nebyl některými jednotlivci považován již vůbec za vědecky zastaralý) přeměnil v jakousi uzavřenou, v okruhu akademické vědy pěstovanou disciplínu, která již ztrácí všechny základní souvislosti s praxí, s revolučním hnutím, s procesem socialistické výstavby. Tento postoj byl velmi klasickým vyjádřením názoru o naprosté rozdílnosti vědy a ideologie, poznání a jednání, i když v některých případech byl nositeli nesprávných revizionistických názorů svérázně spojován s pokusy o subjektivistické a nekvalifikované zasahování do politiky a praktického veřejného života. V takovém přístupu bylo jednoznačně demonstrováno nepochopení nebo snaha nechápat zákonitou jednotu vědeckosti a ideologičnosti marxismu. Významným specifickým rysem marxismu je to, že vznikl a rozvíjel se vždy jako výraz a formulace třídních zájmů proletariátu, jako formulace sebeuvědomění dělnické třídy, jako nástroj revolučního přetváření světa. Marxismus nikdy nebyl pouze čistou, akademickou vědeckou disciplínou, i když ve své podstatě znamená založení skutečné vědy o společnosti a jeho vznikem byl přeměněn utopický socialismus v socialismus vědecký. Marxismus však není jen výrazem třídních zájmů proletariátu, ideologií dělnické třídy, jejím sebeuvědoměním a nástrojem jejího osvobození. Je to vědecký světový názor, který nelze beztrápně omezit pouze na funkci výrazu zájmů, na funkci mobilizující, inspirující a organizující síly. Marxismus je i výsledek kritického přijetí a přehodnocení veškerého dosavadního vědění, celého duchovního a kulturního vývoje lidstva a současně je a musí být jako věda rozvíjen a pěstován ve všech úrovních a dimenzích, ať již jako nástroj revolučních přetváření světa, či jako teoretický, metodologický a světónázorový základ věd a umění. Marxismus je jednotou ideologie a vědy a tato jednotu je právě zárukou jeho těsného sepětí se životem, revoluční praxí, s potřebami a zájmy pracujících i jeho dalšího vědeckého rozvíjení a tvůrčího uplatňování. Úkolem sociologů je pracovat ve svém oboru právě v souladu s těmito základní-

mi principy jednoty vědy a ideologie v marxistické teorii. To ovšem na druhé straně znamená nutnost kritického přístupu ke všem buržoazním a revizionistickým koncepcím konce ideologie a jim podobným názorům i sebekritický přístup k nedostatkům, nedůslednostem a ideové lhostejnosti v práci celého oboru i v činnosti každého jednotlivce, jenž v oboru pracuje.

Резюме

Урбанек Э.: Концепция «конца идеологии» как новая идеология

К характерным концепциям современной буржуазной социологии относится концепция о конце идеологии или идеологического века. К выдающимся представителям этой концепции принадлежат прежде всего Р. Арон, С. М. Липсет, Д. Белл и отчасти тоже Т. Парсонс. Концепция была сформулирована еще в 50-ых годах. Чехословацкие социологи в отличие от польской и советской социологии уделяли ей сравнительно небольшое внимание и недооценили ее идеологическую функцию.

Р. Арон развил концепцию конца идеологии уже в своей книге «Ониум интеллигентов» и позже особенно в трех эссе об отношении идеологии и эволюции. С. М. Липсет разрабатывает эту проблематику в книге «Политический человек» и позже в работе «Революция и контрреволюция». Д. Белл назвал книжное издание собрания статей совершенно определенно «Конец идеологии». Т. Парсонс к этой проблематике высказался особенно в статьях из последнего времени, тогда как все его произведение сильно акцентирует значение религии и морали для понимания общества и поведения людей в нем.

Отдельные представители этой концепции в некоторых отдельных вопросах естественно отличаются друг от друга, что дано их индивидуальными чертами и различными положениями в странах, в которых они действуют. Различия также обусловлены кругом интересов и предпочтением определенной проблематики. Арон, например, в своей аргументации самым выразительным образом подчеркивает сугубо антимарксистскую и антикоммунистическую позицию, в своей аргументации он соединяет концепцию конца идеологии с концепцией единого индустриального общества. Таким образом он уделяет больше внимания экономическим аспектам и указывает на рост значения науки и техники. Липсет гораздо больше подчеркивает политические изменения в современном капитализме, опирается также на понимание интегрирования рабочего класса с капитализмом при получении полноправного гражданства им, как его сформулировал Т. Маршалл. Д. Белл признает необходимость видения и утопий даже для современного капиталистического общества в качестве замены за исчерпание старых идеологий и особенно марксизма. Т. Парсонс, может быть, больше всех признает большое влияние институциональных религиозных и нравственных ценностей, и тем

самым также влияние идеологии на развитие общества и мотивировку поведения. Однако, несмотря на все эти отдельные отличия и несущественные детали, концепция конца идеологии имеет у всех представителей общие основные черты:

1. Она однозначно и сугубо антимарксистская, антикоммунистическая. Марксизм она считает ненаучным, предвзятым тотальным видением мира, светской религией, опиумом рабочего класса и интеллигенции. Хотя формально она говорит о конце всех старых идеологий, авторы ее имеют в виду прежде всего ликвидацию влияния и значения марксистской идеологии.

2. Представители концепции конца идеологии на самом деле констатируют как неоспоримый факт свои тайнейшие желания. То, чего они желали бы — устранение влияния и значения марксизма, они выдают за действительность. Их тревожит влияние и рост социалистических стран, влияние марксизма на рабочий класс капиталистических стран, на интеллигенцию и на развивающиеся страны. Это призыв к борьбе против марксизма и коммунизма. Этим объясняется формальное, внешнее противоречие, почему собственно приведенные авторы воюют против идеологии, которая в их понимании уже мертва и без влияния.

3. Концепция конца идеологии является очень односторонним и поверхностным пониманием идеологии вообще. Понятие идеологии по этой концепции соединяют только с ненаучностью, предубежденностью, необъективностью, строго отделяют науку и идеологию. Не понимают и не хотят понимать единство науки и идеологии в общественных науках. Против односторонне и неглубоко понимаемой идеологии проповедуют кажущуюся и мнимую объективность, непартийность, научность и точность, и тем самым стремятся к прикрытию действительной партийности, предвзятости и собственного идеологического подхода, содержащегося в концепции конца идеологии. Концепция конца идеологии ни в теории, ни в политике не выходит из границ современного капитализма.

Аргументируя о конце идеологического века и старых идеологий, представители концепции конца идеологии опираются на одностороннюю, неглубокую оценку экономических, технических, политических изменений в современном капитализме. Бессторные примеры определенного экономического, политического и социального прогресса они рисуют как непротиворечивый, автоматический процесс. Они игнорируют большие классовые битвы рабочего класса и остальных трудящихся, которые большинство достижений завоевали в ожесточенных классовых боях и против сопротивления буржуазии.

5. Концепция конца идеологии выполняет свою главную роль борьбы против марксизма и коммунизма. Одновременно она также является определенным видом профессиональной идеологии социологов, связанных с капиталистическим обществом; она обусловлена изменениями функции и назначением социологии в капиталистических странах. Она предоставляет аргументы для оправдания и обоснования

мнимой объективности, непартийности, политического и морального нейтралитета, предоставляет внешние научные аргументы для профессиональных иллюзий и самообман о научной объективности, непартийности и профессиональной точности.

6. В своей сущности концепция конца идеологии является только новым видом и новым вариантом буржуазной идеологии, которая выполняет свою более широкую функцию орудия борьбы против марксизма и коммунизма и свою более узкую функцию профессиональной идеологии буржуазных социологов. Она не является ни научной, ни непредубежденной или непартийной. Это лишь ненаучная, консервативная и апологетическая идеология, связанная с современным этапом развития монопольного капитализма и обусловленная также функцией, назначением и ролью социологии в нем. Она в истинном смысле слова является фальшивым, искаженным и неправдивым сознанием, это одна из составных частей официальной господствующей буржуазной идеологии.

В связи с критикой концепции конца идеологии в буржуазной социологии необходимо изучать возможные влияния этой концепции на развитие общественных наук и социологии в годы кризиса 1968—1969. Недостатки проявляли себя уже в некритическом и недооценивающим отношении к концепции конца идеологии, которая не была раскритикована и сопоставлена с марксизмом.

Хотя в годы кризиса 1968—1969 не было открытых дискуссий об отношении науки и идеологии как в 1956 г. в газете Литерарной новины, когда выступал там особенно И. Свистак, все же получились ряд ошибок и появились неправильные позиции при решении вопроса об отношении науки и идеологии. Остались недооцененными и без внимания идеологическая классовая борьба и идеологические аспекты общественных наук и социологии в особенности. Некритически, одобрительно принимали немарксистские концепции структурализма, не держа их на расстоянии, особенно взгляды Т. Парсонаса, что было основой попыток дополнить марксизм или сделать его «лучшим» при помощи структурализма. Некритически и без критической переоценки заимствованы основные процедуры и техники эмпирических исследований, в которых односторонне и неправильно усматривалась гарантия объективности, научности и точности. Эти процедуры и техники однозначно и неправильно считались политически и идеологически нейтральными. Преимущественно подчеркивался только научный подход. Слово идеология во многих случаях употреблялось как синоним ненаучности.

Отрицалось закономерное соединение социологии и философии. Таким образом в социалистической стране стали отрицаться мировоззренческие теоретические и методологические принципы марксистской философии.

Наконец, однозначно проявлялись черты академизма, отрывания социологии от практики, от революционного движения, от политики. Этот неправильный подход сопровождался попытками некоторых социологов некалифици-

рованно и субъективистически вмешиваться в политику и в практическую жизнь. Не было понято закономерное единство идеологии и науки в рамках марксизма. Марксизм является выражением интересов рабочего класса, самосознанием рабочего класса, орудием революционного преобразования мира. Одновременно в соответствии с этим он является наукой, и как наукой им занимаются и как науку его развивают, и так и должны заниматься им и развивать его. Правильное решение заключается в единстве науки и идеологии, в единстве теории и практики, в соединении научных знаний с практикой революционного преобразования мира.

Summary

Urbánek E.: The Conception of the End of Ideology as a New Ideology

The conception of the end of ideology or of the ideological age is one of the most important conceptions of the contemporary bourgeois sociology. Its prominent representatives are R. Aron, S. M. Lipset, D. Bell and, in part, T. Parsons. The conception was formulated as early as the fifties; in contrast to the Polish or Soviet sociology, Czechoslovak sociologists paid relatively little attention to it and underestimated its ideological function.

R. Aron developed the conception of the end of ideology already in his book "Opium of the Intellectuals" and, later on, especially in three essays on the relation of ideology and development. S. M. Lipset elaborated these problems in his book "Political Man", and later in his work "Revolution and Counterrevolution". D. Bell expressly called the book edition of his collection of studies "The End of Ideology". T. Parsons discussed these problems especially in his recently written articles, while all his work strongly emphasizes the importance of religion and morals for understanding society and the behaviour of individuals within it.

The individual representatives of this conception naturally differ from each other in some partial questions. This is due to their individual features as well as to background differences in the countries where they are working. The differences are also conditioned by the sphere of interests and by the preference of certain problems. In his argumentation e.g. R. Aron strongly accentuates an explicitly antimarxist and anticommunist attitude, connecting the conception of the end of ideology with the conception of a uniform industrial society. He thus devotes more attention to economic aspects and points to the growing significance of science and technique. Lipset lays far greater emphasis on political changes in contemporary capitalism, proceeding also from the conception of the integration of the working class into capitalism in connection with gaining fully qualified citizenship, which was formulated by T. Marshall. D. Bell acknowledges the necessity of visions and utopias even in the

contemporary capitalist society as a compensation for the overpast influence of old ideologies, and particularly of Marxism. T. Parsons, perhaps most of all, acknowledges the great influence of institutional religious and moral values, and thus also the influence of ideology on both the development of society and the motivation of behaviour. However, in spite of all these individual differences and unsubstantial details, the conception of the end of ideology has the following common basic characteristics appearing in the works of all its representatives:

1) It is unambiguously and explicitly antimarxist, anticommunist. Marxism is described as an unscientific, prejudiced total vision of the world, as a lay religion, as an opium of the working class and the intelligentsia. Although these authors formally refer to the end of all old ideologies, they are primarily concerned with the liquidation of the impact and significance of the Marxist ideology.

2) In fact, the representatives of the conception of the end of ideologies present their most covert wishes as an indisputable fact. They declare the wished-for goal, i. e. the elimination of the influence and the importance of Marxism as a reality. They are vexed by the influence and growth of the socialist countries, by the influence of Marxism on the working class in the capitalist countries, on the intelligentsia and on the underdeveloped countries. It is a challenge to fight Marxism and communism. This also explains the formal external contradiction why the mentioned authors practically fight an ideology which, in their conception, is already dead and without influence.

3) The conception of the end of ideology is a most one-sided and superficial conception of ideology in general. It connects the concept of ideology only with unscientific thinking, bias, lack of objectivity, and strictly separates science from ideology. It does not see or does not wish to see the unity of science and ideology in social sciences. Against a biased and superficially conceived ideology it proclaims its imaginary and alleged objectivity, impartiality, scientific character and exactness, endeavouring thereby to disguise its real partiality, bias, and its own ideological approach involved in the conception of the end of ideology. Neither in theory, nor in politics does the conception of the end of ideology exceed the boundaries of contemporary capitalism.

4) The representatives of the conception of the end of ideology base their arguments concerning the end of the ideological age and of old ideologies on a one-sided and superficial evaluation of economic, technical and political changes in contemporary capitalism. They describe unquestionable examples of a certain economic, political or social progress as an automatic process devoid of contradictions. They ignore the great class contests of the working class and other workers who have gained most of these achievements in violent class struggles, overcoming the resistance of the bourgeoisie.

5) The conception of the end of ideology fulfills not only its basic function of the struggle against Marxism and communism. It is simultaneously also a specific kind of professional ideology of the sociologists connected with the capitalist society, it is conditioned by the changes in the function and mission of sociology in the capitalist countries. It provides, on the one hand, arguments for justifying and substantiating the alleged objectivity, impartiality, political and moral neutrality, and, on the other hand, it supplies seemingly scientific arguments supporting professional illusions and the self-delusion of scientific objectivity, impartiality and professional exactness.

6) In its essence, the conception of the end of ideologies is only a new kind and a new variant of the bourgeois ideology which fulfills its broader function of an instrument of fight against Marxism and communism and its narrower function of the bourgeois sociologists' professional ideology. It is neither scientific, nor unprejudiced and impartial. It is merely a new unscientific, conservative and apologetical ideology connected with the present developmental stage of monopolistic capitalism which is also conditioned by the function, mission and role of sociology within it. In the true sense of the word, it is a false, distorted and untrue consciousness, it is one of the components of the ruling official bourgeois ideology.

In connection with the criticism focussed upon the conception of the end of ideology in the bourgeois sociology, it is necessary to study the possible influences of this conception on the development of social sciences and sociology in the critical years 1968—1969. Its deficiencies manifested themselves already in the uncritical and underestimating attitude to the conception of the end of ideology which had neither been subjected to criticism nor confronted with Marxism.

In spite of the fact that in the critical years 1968—1969 there were no open discussions on the relation of science and ideology — as was the case in 1956 in the paper *Literární noviny* (with I. Sviták as one of the main contributors) —, a number of errors was made and incorrect viewpoints and

attitudes were assumed in solving the problem of the relation between science and ideology. The ideological class struggle as well as the ideological aspects of social sciences, especially of sociology, were underestimated and neglected. Non-Marxist conceptions of structuralism, and, in particular, the views of T. Parsons were accepted uncritically, approvingly and immediately. This resulted in attempts at complementing or "improving" Marxism by structuralism. Basic procedures and techniques of empirical research, regarded one-sidedly and incorrectly as a guarantee of objectivity, scientific character and exactness, were taken over without any criticism or critical revaluation. These procedures and techniques were unambiguously and incorrectly considered as politically and ideologically neutral. Emphasis was laid predominantly on the scientific approach. The word "ideology" was frequently used as a synonym of "unscientific character".

The lawful union of sociology and philosophy was rejected. As a result, theoretical and methodological principles of the view of the world, supported by the Marxist philosophy, were rejected in a socialist country.

Ultimately, the features of academism and the separation of sociology from practice, from the revolutionary movement and from politics became unambiguously clear. This incorrect approach was accompanied by attempts of some sociologists at unqualified, subjectivistic interferences in politics and practical life. The lawful unity of ideology and science within the framework of Marxism was past comprehension. Marxism is an expression of the interests of the working class, it is the self-consciousness of the working class, it is an instrument of the revolutionary transformation of the world. Simultaneously, in agreement with the above, it is a science, and it is and must be cultivated and developed as a science. The correct solution lies in the unity of science and ideology, in the unity of theory and practice, in connecting scientific knowledge with the practice of the revolutionary transformation of the world.

K prvotnímu a elementárnímu určení *společenského* dospíváme specifikací jeho vztahu k *přírodnímu*.

V říši živé přírody pod pojmem *společenského* v širokém smyslu možno rozumět funkční koexistenci živých bytostí, v užším smyslu pak koexistenci, jež se zakládá na životně důležitých vztazích více jednotlivců určitého druhu. Zájemce o poučení stran zvláštností společenskosti v jednotlivých biosférách můžeme jen odkázat k dalším literárním zdrojům; zde chceme bez dalšího tvrdit, že pro člověka je společnost absolutní potřebou a bezpodmínečnou náležitostí jeho existence jako člověka. Přitom nejde o potřebu jednoduše odvoditelnou z pudů, podobně jako je tomu u zvířat, nýbrž o základní podmínku smysluplnosti života člověka vůbec.

Společenské v uvedeném smyslu tedy přirozeně implikuje *intersubjektivní vztah*. Z filosofického hlediska vzato, společenské se ve smyslu antropologickém liší od veškerého mimolidského, přírodního světa *plně* vyvinutou *subjektivitou*¹ a s ní nerozlučně spjatým dvojediným vztahem subjektivizace a objektivizace. Jinými slovy, specifickou zvláštností a podstatou lidské společnosti² jako nejvyšší vývojové formy procesů, jež ve světě probíhají, je činnost, jež se jako taková uskutečňuje jak v poloze ideální, vědomé, tak v poloze předmětné smyslové. Běžným označením takovéto činnosti je *lidská praxe*.³

Obsahem použitého pojmu objektivita je nezávislost na vůli a vědomí člověka neboli subjektu. Už z definice přírodního plyne, že jak všem jeho procesům, tak i zákonům, jimiž se řídí, přísluší, pokud jde o objektivnost, atribut *absolutní*. Není

tomu tak, pokud jde o společnost. Vzhledem k tomu, že ve společnosti se praktická činnost bez subjektu neobejde, objektivita ve výše uvedeném smyslu je jen *relativní*. Jde tedy o to, že v této oblasti není existenčně soběstačná; k tomu, aby byla dána a mohla se projevit, potřebuje nevyhnutelně zprostředkování subjektivním jako svou vnitřní podmínku.

Zmíněná skutečnost je plně směřodátná i pro posouzení otázky, v čem tkví specifikum tzv. společenských zákonů. Je-li objektivní zprostředkováno subjektivním, čili jde-li o pohyb, jehož nositelem je vědomé a v určitém stupni svobodně jednající bytost, je tím dáno, že ve společnosti nemůže jít jako v přírodě o striktní a všezahrnující determinismus. O zákonu možno prohlásit, že platí bezvýhradně, to jest vždy, jsou-li dány vnitřní podmínky, s nimiž je spjat; zde však o platnosti možno hovořit jen s výhradou míry, v níž se příslušný determinismus reálně *uplatňuje* v samotné doméně všech svých vnitřních předpokladů. Adekvátním vystižením toho, oč tu jde, je pojem objektivní zákonité *tendence*, vyjadřující nutnost modifikovanou elementy indeterminismu a svobody.

Síla či naléhavost, s níž se ta či ona společenská tendence uplatňuje, bezprostředně závisí na tom, jak se utváří poměr mezi vnitřními a vnějšími podmínkami příslušného determinismu, tedy na významu a vlivu jak faktoru svobody, tak i vnějších faktorů okolí. Podle toho se pak daná tendence blíží či vzdaluje modelu rigorózního zákona. Z tohoto zorného úhlu je podle našeho mínění třeba posuzovat i diskutovaný problém takzvaných přírodních zákonů kapitalistické ekonomiky. Ať bude

¹ Slovem „plně“ míníme vystihnout podstatný, kvalitativní rozdíl vědomého bytí člověka od zárodků takového bytí u nejvyšších živočichů.

² Dále jen *společnost*.

³ Nesdílíme ovšem mínění představitelů oněch teoretických škol, k jejichž typickým představitelům se řadí němečtí novokantovští filosofové Dilthey, Windelband a Rickert, jež rozdílnost obou zmíněných sfér absolutizují a dospívají k závěru, že v každé z nich se jedná o absolutně odlišný typ

toho, co obvykle označujeme termínem zákon. Vycházíme naopak ze stanoviska, že jak jevy přírodní, tak společenské je možno uvést na společného jmenovatele, jímž je existence *objektivních* vazeb a procesů a jim odpovídajících objektivních zákonů, respektive zákonitých tendencí. Teprve nad zlomkovou čarou tohoto společného jmenovatele pokládáme za možné hovořit o podstatném a kvalitativním rozdílu mezi přírodním a společenským.

jakkoli posouzeno jejich konkrétní pojetí v dile Karla Marxe, tvůrce tohoto pojmu, soudíme, že byl zvolen k názornému charakterizování situace, kdy sociální determinismy založené na kapitálovém vztahu měly mimořádnou rasanci, poněvadž vlivy subjektivního faktoru i faktorů vně-systémového okolí byly relativně slabé a neuplatňovaly se ještě v zásadě v protikladném směru. Ignorováním těchto okolností lze dospět jen k absurdní pozici absolutního determinismu a fatalismu společenského vývoje.

* * *

Lidská praxe je činností *smysluplnou* neboli činností mající určitý účel. Jde ovšem o jiný typ účelnosti než u zvířat. Zatímco činnost zvířat má účel jen víceméně stroje objektivně determinovaný, daný subjektu „zevně“, účelná činnost člověka je subjektivně záměrná, cílevědomá. Zdrojem tohoto rozdílného typu účelnosti je rozdíl mezi typem potřeb, jež jsou uspokojovány. Potřeby zvířat jsou zřetelně omezené a strnulé, neboť jsou zprostředkovány instinkty; potřeby lidí naproti tomu jsou nejrůznějšího druhu a neustále se mění a vyvíjejí. I když jsou objektivně podmíněny, nejsou jen jednostranně „objektivně dány“, nýbrž plynou z neustálé konfrontace objektu a subjektu.

Jestliže uspokojování potřeb chápeme jako *cíl* nositelů činnosti, pak — vzhledem k tomu, co bylo právě řečeno — prohlásíme *cíl* lidské činnosti za *cíl sui generis*. A vzhledem k tomu, že *cíl* a prostředky k jeho uskutečnění se vzájemně ovlivňují a podmiňují (tvoří jednotu), je lidskou činnost třeba charakterizovat jako činnost *sui generis* i vzhledem k *prostředkům*, jimiž se *cíl* dosahuje. Z hlediska této dialektiky *cíle* a *prostředků* se nám dosavadní lidská praxe jeví jako činnost sestávající ze dvou, víceméně zřetelně od sebe oddělených položek: a) z činnosti jako *prostředku* — práce, b) z činnosti „*cílové*“, již člověk užívá plodů své práce, uspokojuje své potřeby. Pro genetickou a komparativní kvalifikaci *humánního* vzhledem k *přírodním* (organickému) má klíčový význam položka *prvá* — člověk jako *bytost pracující*; a pak ještě *elementárnější* určení — *člověk-výrobce výrobních nástrojů*. Vnitřní obsahová kvalifikace *genealogie* lidského rodu je ovšem *myslitelná* jedině jako *analýza konkrétních vazeb* obou zmíněných položek —

práce a uspokojování potřeb. Jak známo, marxistická koncepce předpokládá, že vývojovou perspektivou v tomto směru je „*zrušení*“ uvedeného protikladu mezi *prací* a „*užíváním*“ tím, že se vytvoří podmínky pro to, aby práce přestala být prostředkem k uspokojování potřeb a stala se sama potřebou. Tento historický proces se reálně rozvíjí v socialistických společnostech.

I když v procesu utváření potřeb jednotlivých aktérů a jednotlivých skupin aktérů a v mechanismech jejich realizace v určitém konkrétním časoprostorovém rámci jsou obsaženy četné opakované momenty, je lidská praxe ve svém celku činností *tvorivou, novátorskou*. To znamená, že je činností, již se subjekt na podkladě uplynulých zkušeností obohacuje o nové prvky a jež vede k *překračování daného* statu quo ve smyslu přetváření světa, a to pokud jde jak o vnější, objektivované, tak i o sám subjekt. Člověk přetvářeje svět přetváří zároveň i sám sebe. Z toho plyne, že podstata společenského je nutně *historická*.

Z podané definice lidské praxe jako *smyslově předmětné činnosti* nelze ovšem dovozovat úplnou kvalitativní identitu všech existujících lidských činností, tím méně pak metafyzickou preferenci objektivace před subjektivací.

Subjektivní nemůže ovšem existovat jinak než ve vazbě s objektivním, avšak vědomé může mít a také mívá relativní autonomii a nemusí být bezprostředně s příslušným konkrétním činem spojeno. Uvažujeme-li o specifickém typu vědomí, totiž o teorii, vyjádříme tuto dvojakost asi takto: Teorie — ať jakákoli — je *konec-konců* vždy nějak zakotvena v lidské zkušenosti, a tím i ve *smyslově předmětné činnosti* člověka. Zároveň však — a to plyne z její nejvlastnější povahy — *teorie* od *empirie* odstupuje (v rozměru *imanentně gno-seologickém* i *časovém*), ovšem za účelem *zpětného návratu*, a tedy též *ovlivnění*. Z tohoto hlediska je tedy toto abstraktní schéma jednoty spojitosti a nespojitosti *teorie* a *praxe* relevantní i tam, kde se třeba i *explicitně* proklamuje *úplná nezávislost* *teorie* na *praxi*. V každém konkrétním případě půjde jen o to, stanovit *povahu* a *míru* zmíněné jednoty, to jest *orientovat* se zejména co do *stupně* a *poznávací hodnoty* dané *teorie*, co do její *advekvátnosti* *empirii* a její *společenské funkce*.

Bylo-li řečeno, že praxe je činnost subjektivně cílevědomá, neznámá to, že je taková vždy, za všech okolností, ani že vliv těchto okolností je veličinou v zásadě konstantní.

Jak víme z individuální psychologie, k psychice člověka náleží nejen činnost vědomá, ale také podvědomá. A mimoto ani činnost vědomá nemusí být nutně vždy účelová, s jasně stanoveným předjatým cílem. Jak nás poučuje filosofie, sociologie a jiné společenské vědy, subjektivně cílevědomá činnost je podmíněna objektivními výsledky praxe. Celkovou úroveň a možnosti subjektivně cílevědomé činnosti v určité epoše je možno posoudit jedině v souvislosti s konkrétní společenskou formou, v níž a jejímž prostřednictvím se tato činnost rozvíjí.

Konečně, byla-li praxe kvalifikována jako tvořivá, nemohou tím být snad setřeny rozdíly v obsahu i rozsahu tvořivosti v konkrétních případech. A zvláště pak nesmí být opomenuty rozdíly v typech činnosti, jako jsou: činnost uvědomělá a neuvědomělá, záměrná a živelná, revoluční, reformní, konzervativní, reakční apod., jež označují činnost jednotlivých sociálních skupin a slouží jako pomůcka k vysvětlení a posouzení jejich sociálních rolí.

Definováním společenského pomoci druhových zvláštností praktické činnosti jsme vyjádřili své filosofické krédo o společenském a jeho podstatě.

* * *

Společenské v užším smyslu je abstraktním systémem, analyticky vyděleným z totality společenského v širokém smyslu (ve smyslu specifické nadorganické sféry celkové skutečnosti). Jako takové je komplementární k individuálnímu jako protikladnému systému jedné a téže nadorganicko-společenské totality. Stručně řečeno, jde o různé způsoby organizace motivované činnosti. Jestliže osobnostní systém zahrne onen aspekt činnosti, který se týká vnitřního prožívání individuálního aktéra, sociální systém se zakládá na zvnějšněném intersubjektivním chování.

Sociální, jehož podstatou je zvnějšněné intersubjektivní chování, se týká interakce, v níž subjekty jsou buď individua, nebo

jejich uskupení, a zahrnuje všechny vztahy, které z této interakce vyplývají.⁴

Vzhledem k tomu, že intersubjektivní zvnějšněné vztahy představují strukturované útvary chování, může je sociologie uchopit a poznat jen adekvátní metodou beroucí v potaz všechny příslušné komponenty, ať už s relativní autonomitou reálnou v časoprostoru, nebo jen analytického rázu. Je pak nasnadě, že do akčního rádia sociologického výzkumu budou nezbytně patřit i všechna materializovaná zprostředkování vztahů subjekt-objekt a objekt-objekt, i když sama o sobě předmětem sociologie nejsou. Obdobně například ekonomové nemohou dospět k poznání výrobních vztahů a ekonomických vztahů vůbec, aniž zkoumají koloběhy materiálních statků jako nositelů směnných hodnot apod.

Vraťme se však nyní k posouzení společenských vztahů v širším kontextu lidské činnosti celkově pojaté. Je zcela samozřejmé, že existuje-li společenský vztah jako živel exteriorizované intersubjektivnosti vždy jen jako jedna z integrálních složek dané lidské činnosti, může společenská determinanta takové činnosti podstatně přispívat k jejímu ucelnému poznání, v žádném případě jej ale nemůže sama o sobě vyčerpat. To konečně dnes — kdy vedle věd o biologických základech lidské činnosti získaly už svůj nesporný status oprávněných disciplín také základní humanitní vědy, jako psychologie, sociologie a věda o kultuře — snad ani žádný seriózní badatel nebere v pochybnost. Pouhým poukazem na komplementaritu, a tím i na relativní podstatnost všech dílčích subsystémů komplexu „lidská činnost“ by bylo možno vyvrátit apriorní preferenci kteréhokoliv z příslušných subsystémů. A v tom smyslu můžeme vyjádřit souhlas s těmi, pro něž otázka takové předjaté apriority či podstatnosti anebo určující role toho neb onoho z komplementárních faktorů je pouze pseudoprobém.⁵ Avšak jaké místo či jakou váhu má společenská či jiná ze základních determinant komplexní lidské činnosti pro vysvětlení určité konkrétní činnosti — to je už reálný problém.

A to nejenom vzhledem k tomu, že konstelace determinant lidské činnosti je proměnnou veličinou závislou na konkrétních časoprostorových parametrech, ale i vzhle-

⁴ Srv. G. V. Osipov, *Sociologie*, Svoboda 1972, s. 20.

⁵ Viz např. první kapitolu Gurvitchovy práce *La*

vocation actuelle de la sociologie, nadepsanou *Falešné problémy sociologie v 19. století*.

dem k úrovni racionálních metodických instrumentů, jimiž se dané objektivní reality zmocňujeme.

Znovu a explicitně se klade otázka role a vzájemného vztahu *psychologického a sociálního* — samozřejmě na úrovni proti minulosti už poněkud posunuté.

Nejprve je třeba vyjasnit základní aspekty ontologické i gnoseologické. Mezníkem v tomto směru byl v oblasti sociologie nepochybně E. Durkheim, v oblasti psychologie pak přechod od jednostranné a omezené introspekce k behaviorální psychologii a posléze recepce objevů freudistické školy. Durkheim formuluje jako základní princip fakt objektivní skutečnosti společenských jevů a v tomto principu vidí též klíč své charakteristiky společenských jevů jako věcí. Nejde mu o materiální věcnost,⁶ nýbrž o ontologickou objektivitu společenských jevů a o to, že nachází svůj výraz v gnoseologických postulátech postupovat od jejich jevových vrstev k podstatě. Prosažení behavioristické metody a požadavku zkoumání psychických jevů zvenčí ozřejmuje dvojitou důležitost zvnějšnění či objektivace, a to jako jevovou formu a zároveň metodický přístupovou vrstvu k dvěma odlišným sférám skutečnosti: psychické a společenské. Objektivace vystupuje jako nutná náležitost společenského. V případě psychických fenoménů vnější vůbec není ontologickou náležitostí, nýbrž jen gnoseologicky potřebnou vrstvou, vedoucí k dešifrování psychických jevů „vnitřního prožívání“. Pokud jde o společenské jevy, mají ovšem svůj psychický komponent. Vždyť se konstituují právě jako objektivace subjektivního. I když tento komponent je v realitě vázán vždy na konkrétně individuální objektivace, sám se stává společenským jenom tak, že individuálně psychické je současně prolno společenskopsychickým. Aby bylo možno pochopit společenské, musí být tudíž nevyhnutelně vzaty

v potaz ony aspekty psychického, jež jsou výrazem vlivu, který způsobuje fakt intersubjektivity, resp. kolektivity.

Problematika relace mezi psychickým a sociálním se přenesla do určité vyšší fáze psychoanalytickou teorií, jež v plné šíři nastolila otázku specifikace psychického hloubkovou analýzou jeho strukturace, týkající se právě vzájemných vazeb a interakcí mezi psychickým a dalšími základními sférami systému lidské činnosti. Do oblasti psychických fenoménů byla integrována jako plnoprávná složka podvědomí; bylo zkoumáno zakotvení podvědomí v pudových silách člověka. Zároveň byly tyto „nižší vrstvy lidské psychiky“ pochopeny jen jako článek komplexní lidské psychiky a byly zjišťovány korelace s vědomým životem člověka, jakož i zasazení psychického života do kontextu sociálního života. Nehledě na podstatné jednostrannosti, zejména v akcentu na určující roli sexuální libidinozity při vysvětlování společenských jevů, určitý teoretický vklad psychoanalyticky orientované psychologie je pro objasnění psychické struktury jako struktury sui generis je myslím mimo veškerou pochybnost.

Právě tak jako je nesporné, že psychická struktura se může reálně vázat toliko na jednotlivce, čili představuje strukturu individuálně psychologickou, je nesporné také to, že se nemůže utvářet a existovat jinak než jako psychika socializovaná.⁷ Jinými slovy, lidská psychika je možná jen jako dialektická jednota individuálně psychického a kolektivně psychického, tedy jako taková vazba, kde se oba tyto protikladné póly vylučují a jsou ve vzájemném rozporu, zároveň se však předpokládají, podmiňují a pronikají. Je-li tomu tak, znamená to, že sice snaha dobrat se individuálně psychologického anebo sociálně psychologického v „ryzí“ podobě nemůže mít valný význam, že však je zároveň zcela

⁶ „... náš základní princip, totiž objektivní skutečnost společenských jevů. Na tomto principu tedy konečně všechno spočívá a na něj se dá všechno převést ... A jsme si jisti, že zůstáváme věrni sociologické tradici, přisuzujem-li tomuto principu takovou závažnost: neboť v podstatě z tohoto pojetí vyšla celá sociologie. Tato věda se totiž mohla zroditi teprve onoho dne, kdy se pocítovalo, že společenské jevy, třeba nejsou hmotné, jsou přece jen skutečnými věcmi, které připouštějí studium.“ (E. Durkheim, *Pravidla sociologické metody*, Praha 1926, s. 30—31.)

⁷ Koncepce kolektivního vědomí jako samostatné entity tak, jak ji klasicky vypracoval ve svém díle Durkheim, nemůže vést než do slepé uličky spirituálního apriorismu a metafyziky. To přesvědčivě

prokázal ve své zasvěcené studii o problému kolektivního vědomí v Durkheimově sociologii Georges Gurvitch. „... postačí,“ praví, „podat realistickou interpretaci vědomí jako potenciálně otevřeného a imanentního bytosti, aby kolektivní vědomí nemělo zapotřebí ani transcendence, ani metafyzické opory a utvrdilo se jako neredukovatelný aspekt psychického života. Neboť částečná fúze vědomí se jeví jako imanentní individuálnímu vědomí a toto opět jako imanentní této fúzi. Právě tam je báze komplementarity, vzájemného zahrnování a „reciprocity“ perspektiv“ mezi kolektivním vědomím a vědomími individuálními, jejichž možnost unikla Durkheimovi.“ (Georges Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, tome II, Paris 1969, s. 10—11.)

legitimní definovat se vší určitostí každou z těchto sfér a pochopit je v jednotě jejich specifických i obecných náležitostí. V současnosti, v souvislosti s úsilím četných badatelů o vypracování obecné teorie lidské činnosti, se při zkoumání vzájemného vztahu psychického a sociálního věnuje zvláštní pozornost zjišťování těch nejobecnějších forem vyskytujících se v rovině psychismu na pólu společnosti a jejich konfrontaci. Je jisté pravda, že jednotnosti lidského psychismu mají své neuro-organické zakotvení, jež na společnosti nezávisí. Ale je neméně jisté, že i ty nejobecnější psychické univerzálie, koordinující psychické procesy jakožto procesy specificky lidské, mají vždy své podmínění v univerzáliích společenských; neboť člověk „čistě přírodní“, typ Maugliho, prostě prakticky neexistuje. Stejně jako dříve ani nyní, kdy se do repertoáru výzkumu vztahů mezi psychickým a sociálním dostávají tyto nejobecnější aspekty a uvažuje se o izomorfii či konvergenci nejobecnějších forem individuální a společenské činnosti, však nelze počítat s tím, že zmíněná dialektika psychického a společenského je už do té míry evidentní, že redukcionalistickým konceptem je na tomto úseku odzvoněno.

Frapantním příkladem explicitní, konceptní favorizace psychických jevů z poslední doby je koncepce jednoho z předních amerických sociologů a psychologů Georga Caspara Homanse.⁸ Tato koncepce neodmítá sociální vztahy jako realitu sui generis ani status sociologie jako specifické společenské vědy. Pokouší se dokázat pouze tolik, že i když specificky sociologické vysvětlení sociálních jevů je nepochybně legitimní, vysvětlení těchto jevů na nejvyšší úrovni obecnosti se nicméně posouvá jinam, mimo sociologii, do psychologie. Jinými slovy, na určité úrovni výzkumu a poznání specificky společenských jevů se kompetence sociologie ruší a sociologie postupuje své místo vědy o společensky nejobecnějším psychologii.

Homans vychází z toho, že teorií nějakého fenoménu je třeba rozumět jeho vysvětlení prostředky deduktivních systémů, lišících se vzájemně stupněm obecnosti svých tvrzení. „Moc“ dané teorie závisí na

tom, jak široká škála empirických faktů může být za daných podmínek příslušnými teoretickými tvrzeními objasněna. Teorie je tím „mocnější“, a tedy obecnější, čím je tato škála širší. Vycházejí z těchto běžných premis procesu zobecňování na formálně logickém základě, dospívá posléze k závěru, že „jediným typem teorie v sociologii, který má naději stát se skutečně obecným, je *psychologická teorie*“.⁹

Jak rozumět uvedenému tvrzení? Kdybychom měli předpokládat, že autor – ve shodě s obecným míněním – chápe sociologii jako vědu sui generis o společenské skutečnosti, museli bychom mu vytknout, že jeho tvrzení je vnitřně nekonzistentní, ba že se přímo zakládá na jistém zmatení pojmů. Máme totiž za protimluv předpoklad, že v rámci nějaké vědy může být vypracována teorie nějakého jiného typu než toho, který vyjadřuje specifiku jevů zkoumaných příslušnou vědní disciplínou. To jest, pokládáme za stejně nemožné, aby v sociologii platila jakákoli *jiná* teorie než *sociologická*, jako dejme tomu např. ve fyzice jakákoli *jiná* teorie než *fyzikální* atp. Vždyť je jasné, že pojem „určitý typ teorie“ je smysluplný jen jako konečný rezultat pojmu téhož „určitého typu vědy“.

Avšak i kdybychom uvedenou námitku neuplatňovali – třeba proto, že autor chápe sociologii jinak, než je běžné, to jest jako vědu s nějakým mnohem širším předmětem, k němuž by náležela i specifická oblast jevů psychických – nemůžeme výše uvedené tvrzení akceptovat, neboť důvody, na nichž je založeno, nemůžeme pokládat za přesvědčivé.

Homans zakládá svá tvrzení na tom, že superiorita psychologických zákonů, jejich skutečná obecnost při vysvětlování lidského chování je v tom, že vystihují ty nejzávažnější motivy tohoto chování, které plynou z určitých jednotností lidské psychiky jakožto takové. Aniž půjdeme do podrobností, můžeme připustit, že existuje jistá psychická univerzálie spočívající v tom, že člověk v souladu se svými pudovými silami vyvíjí psychickou energii, která ho vede k tomu, aby organizoval své jednání smysluplně, to jest koneckonců vždy ve vlastním zájmu.¹⁰ Avšak tato energie, právě

⁸ George Caspar Homans, *Contemporary Theory in Sociology*; in: *Handbook of Modern Sociology*, Edited by Robert E. L. Parls, Chicago 1964.

⁹ Tamtéž, s. 968.

¹⁰ Jednání určitého subjektu je vždy jednáním ve vlastním zájmu, ovšem přirozené jen za podmínky,

respektive v té míře, v níž je jednáním svobodným. Poněvadž jednání subjektů lidské společnosti je vždy tak či onak omezeno a poznamenáno zájmy jiných subjektů, je třeba chápat lidské jednání zásadně jako dialektickou jednotu zájmu vlastního a zájmů jiných.

tak jako energie specificky *lidská*, je veličinou nikoli absolutně, ale jen relativně nezávislou, nevyhnutelnou, zakotvenou jak ve sféře biologické, tak i společenské. Proto psychologické prius zmíněným způsobem zdůvodňované je, jak se nám zdá, jen scholastickým pseudoproblémem.

Za nejobecnější zákony, jež mají psychologický ráz a na nejvyšší úrovni vysvětlují lidské chování, pokládá Homans poučky a la:

Čím víc jsou lidé odměňováni za výsledky své činnosti, tím je pravděpodobnější, že budou provádět takovou činnost.

Lidé, kteří jsou ohroženi, shledají pravděpodobně za hodnou odměny každou činnost, která zasahuje ohrožovatele.

Osoba, která porušuje normu nějaké společnosti, tedy delikvent, ohrožuje ostatní lidi, kteří jsou členy této společnosti. Potrestání je to, co delikventa zasahuje. Proto členové společnosti tihnou k potrestání delikventa...¹¹

Mohou podobné poučky podávat vysvětlení lidského chování? Zajisté. Problém ovšem je v tom, jakou hodnotu, úroveň a dosah tyto poučky skutečně mají. Podobně jako o absolutní prioritě uváděných psychologických fenoménů musíme vážně pochybovat též o jejich řádově vyšší obecnosti a podstatnosti. Bližší ověření totiž ukazuje především na to, že jestliže tendence člověka ke smysluplnému jednání je skutečně univerzální tendencí lidské psychiky, konkrétní formy jejich projevů jsou zásadně jako funkce proměnlivých historicko-spoločenských podmínek a zvláštností psychiky příslušných aktérů rozmanitější a variabilnější. Proto jsou také Homansovy poučky aplikovatelné na specifické a jednotlivé případy nikoli bezprostředně, ale jedině stanovením dodatečných podmínek a předpokladů. Například poučka, že čím jsou lidé více odměňováni za výsledky své činnosti, tím je pravděpodobnější, že budou takovou činnost provozovat, není použitelná v poloze této vysoké abstraktnosti. Je přece zřejmé, že zcela jinak vyzní odpověď, budeme-li pod pojmem odměna rozumět odměnu plynoucí z legalizovaného hodnotového a normativního společenského systému či odměnu spjatou s hodnotovým systémem fakticky interiorizovaným apod. Uveďme namátkou případ národů okupo-

vaných ve druhé světové válce fašistickými mocnostmi, kde ani vysoké odměny za kolaborantskou činnost nemohly stimulovat její rozmach.

Pokud jde o to kvalifikovat lidskou činnost toliko v poloze její nejobecnější psychologické podstaty, je pak ovšem možno plným právem hovořit o obecném zákoně podávajícím vysvětlení. Homans nám ozřejmuje poznávací hodnotu takového vysvětlení na docela konkrétním případě. Tak jestliže například historik tvrdí, že Vilém Dobývateľ neobsadil Skotsko, protože neměl zájem na pozemcích, které byly v rukou skotské šlechty, není to pro Homanse ještě vysvětlení, neboť toto tvrzení neobsahuje žádný obecný zákon. Soudí, že se to napraví, když takové vysvětlení pořídí:

a) Čím víc lidé shledávají, že nějaká činnost je odměňována, tím pravděpodobněji provádějí takovou činnost.

b) Vilém Dobývateľ byl člověk.

c) V daném případě nepovažoval dobytí Skotska za odměnu.

d) Proto nepodnikl činnost, kterou by dobyl Skotsko.¹²

Přirozeně, je třeba vědět, že člověk nedělá to, co mu v daných podmínkách nepřináší psychické uspokojení, že právě činnost, již realizuje, je z jeho hlediska a pro něho tou pravou a žádoucí, nejlíp uspokojující jeho potřeby v rámci daných možností. A na tuto elementaritu přirozeně není možné zapomínat ani či lépe řečeno tím spíše ve vědecké práci. Musíme souhlasit s Homansem, že i to, co je elementární a zřejmé, může mít povahu zákona. A musíme uznat, že někde i prokázal, že právě za pomoci zdánlivých elementarit, ba trivialit je možno přispět k vysvětlení některých dosud zašifrovaných jevů ve společenském životě. Avšak úplně se s ním rozcházíme, pokud se domnívá, že obecným zákonem vysvětlujícím lidskou činnost může být jedině zákon psychologický, a pokud samu dílčí abstrakci pokládá za nejvyšší metu teoretického poznání.

Už jsme uvedli, že systém lidské činnosti lze uspokojivě *vysvětlit* jen *synteticky*, racionální reprodukcí opírající se o všechny příslušné, analyticky vydělené subsystémy, tedy jmenovitě i o komplex psychický a sociální. I když Homans nepopírá, že přínosem k celkovému pokroku vědy jsou

¹¹ Viz tamtéž, s. 267.

¹² Viz tamtéž, s. 968.

и jiné druhy vysvětlení lidské činnosti než vysvětlení psychologické, přece jen svou explicitní bezpodmínečnou favorizací právě tohoto druhu vysvětlení přechází fakticky na pozici metafyzického rozpojení psychického a sociálního. Přitom se přirozeně ocitá na opačném pólu vůči stoupencům sociologismu, tak jak jej rozvinul Durkheim. Ostatně výslovně také s Durkheimem v tomto ohledu polemizuje. Připomíná např. Durkheimův rozbor a vysvětlení sebevraždy pomocí anomie jako sociálního faktu; konstatuje, že je sice naprosto oprávněné chápat anomii jako příčinu sebevraždy, ale že nejsme zainteresováni na příčinách, nýbrž na vysvětleních. Proto je — podle něho — třeba vysvětlit, proč anomie je příčinou sebevraždy. Toto vysvětlení je — podle něho — možné zase jen na bázi psychologie. Zkrátka skutečnost, že sociální příčiny mají sociální účinky, pro něho nejen nevylučuje, ale přímo vyžaduje ještě psychologické vysvětlení jako jediné, vpravdě autentické.¹³

* * *

Vysvětlování společenských jevů z pozice psychologického redukcionismu je příznačným, charakteristickým rysem metodologických přístupů značné části buržoazních sociologů jak v minulosti, tak i v současnosti. Ne všichni ovšem proklamují toto své krédo tak pregnatně a tak otevřeně, jak jsme dosud viděli u Homanse. Avšak v zastřenějších a jemnějších podobách prolíná psychologizující a ve své filosofické podstatě idealistická koncepce společenských jevů stejně tak do směru novopozitivistického, pluralisticko-behavioristického, analytického jako do strukturálně funkcionálního a dalších podle klasifikačních kritérií volených samými buržoazními sociology. V každé podobě však vede koneckonců k deformovanému pohledu na sociální realitu a implikuje vždy více méně silnou potenci negativní sociální funkce příslušných sociologických teorií.

Резюме

Гоушка И.: Комплементарность общественного и психического и психический редукционизм в социологии

Специфической особенностью и сущностью человеческого общества как высшей эволюцион-

ной формы происходящих в мире процессов является деятельность, которая осуществляется как таковая как в идеальном, заведомом, так в предметно-чувственном уровне. Обычным обозначением такой деятельности является обозначение человеческая практика.

Необходимой составной частью общественного является объективация. Однако в случае психических феноменов внешнее вовсе не является онтологической составной частью, но только гносеологически нужным слоем, приводящим к расшифрованию психических явлений «внутреннего переживания». Что касается общественных явлений, у них, конечно, свой психический компонент. Они ведь и конституируются как объективация субъективного. Хотя этот компонент в действительности всегда связывается с конкретно индивидуальной объективацией, сам он становится общественным только таким образом, что индивидуально-психическое одновременно пронзено общественно-психическим. Чтобы можно было понять общественное, необходимо принять во внимание те аспекты психического, которые являются выражением влияния, вызывающего факт интерсубъективности, или же коллективности.

Вероятно правда, что единства человеческого психизма уходят своими корнями в невро-органическую, от общества независящую область. Но не менее верно, что даже наиболее общие психические универсалии, координирующие психические процессы как процессы специфически человеческие, всегда обусловлены общественными универсалиями; ибо человек «чисто природный», тни Маугли просто практически не существует. Однако, равно как и раньше, так и даже ныне, когда в репертуар исследования отношений между психическим и социальным проникают эти самые общие аспекты и взвешивается изоморфия или сходимость самых общих форм индивидуальной и общественной деятельности, нельзя надеяться на то, что упомянутая диалектика психического и общественного до той степени является очевидной, что с редукционистскими концепциями в этой области уже покончено. Покажем это на тихическом примере.

Бросающимся в глаза примером эксплицитной, концепционной фаворизации психических явлений последнего времени является концепция одного из известных американских социологов и психологов Джорджа Каспера Хоманса. Эта концепция не отрицает социальные отношения как реальность своего рода ни статус социологии как специфической общественной науки. Он пытается доказать лишь то, что хотя и специфически социологическое объяснение социальных явлений несомненно закономерно, тем не менее объяснение этих явлений на самом высоком уровне обобщения передвигается в другое место, вне социологии, в психологию. Другими словами, на известном уровне исследования и познания специфически общественных явлений компетенция социологии отменяется и социология свое место науки о самом общем в общественном отношении уступает психологии.

¹³ Viz tamtéž, s. 973.

Хомаис основывает свое утверждение на том, что превосходство психологических законов, их действительная общность при объяснении человеческого поведения заключается в том, что они выражают самые серьезные мотивы этого поведения, которые вытекают из определенных единств человеческой психики как таковых. Не углубляясь в подробности, можно допустить, что существует некоторая психическая универсалия, заключающаяся в том, что человек в соответствии со своими инстинктивными силами развивает психическую энергию, которая приводит его к тому, чтобы он организовал свое поведение обоснованно, т. е. в конце концов всегда в собственных интересах. Однако, эта энергия именно как энергия специфически человеческая является величайшей не абсолютно, а только относительно независимой, неизбежной, уходящей своими корнями как в сферу биологическую, так и общественную.

Систему человеческой деятельности можно удовлетворительно объяснить только синтетически, рациональным воспроизведением, опирающимся на все соответствующие, аналитически выделенные подсистемы, следовательно, в особенности также на психический и социальный комплекс. Хотя Хомаис не отрицает, что вкладом в общий прогресс науки являются также другие виды объяснения человеческой деятельности, чем психологическое, все же своей эксплицитной, безусловной фаворизацией объяснения именно этого рода фактически переходит на позицию разведения психического и социального.

Summary

Houška J.: Complementarity of the Social and the Psychological; Psychological Reductionism in Sociology

The specificity and substance of human society as the highest developmental form of the processes taking place in the world is activity which, as such, is realized both at the ideal, conscious level and at the objectivity sensuous level. The current designation of such an activity is *human practice*.

A necessary requisite of the social is objectivation. In the case of psychic phenomena, however, the external is no ontological requisite whatsoever, but only agnoseologically necessary stratum helping to decipher the psychic phenomena of "inner experience". As concerns social phenomena, they have, of course, their psychic component; they are constituted as an objectivation of the subjective. Even if, in reality, this component is always connected with concretely individual objectivations, it becomes social only by the individual-psychic being simultaneously permeated by the social-psychic. Hence, in order to understand the social, it is necessary to consider the aspects of the psychic expressing the influence caused by the fact of intersubjectivity or collectivity.

It is certainly true that the uniformities of human psychism have their neuro-organic roots which do not depend on society. It is

no less certain, however, that even the most general psychic universalities coordinating the psychic processes as specifically human processes are always conditioned by social universalities due to the simple fact that, in practice, no "purely natural" man of the type of Maugli exists. Just as in the past, also at present when such most general aspects have entered into the repertoire of the research of the relations between the psychic and the social and the isomorphy or convergence of the most general forms of individual and social activity are considered, it cannot be assumed that the mentioned dialectics of the psychic and the social is already evident to a degree excluding all reductionistic conceptions in this area. Let us demonstrate this by a typical example:

A striking example of an explicit, conceptual favourization of psychic phenomena in the recent past is the conception of one of the most prominent American sociologists and psychologists, George Gaspar Homans. His conception refuses neither social relations as a reality *sui generis*, nor the status of sociology as a special, social science. He attempts to prove *only* the fact that, even if the specifically sociological explication of social phenomena is, no doubt, legitimate, the explanation of these phenomena at the highest level of generality is transferred elsewhere, outside sociology, into psychology. In other words, at a certain level of research and knowledge of specifically social phenomena, the competence of sociology ceases and sociology passes its place of the science of the socially most general to psychology.

Homans bases his statements on the assumption that the superiority of psychological laws, their factual generality in explaining human behaviour lies in that they grasp the most relevant motives of this behaviour ensuing from certain uniformities of the human psyche as such. Without entering into details, we may admit the existence of a certain psychic universality based on the fact that man develops, in harmony with the instinctive forces, a psychic energy leading him sensibly to organize his behaviour, i. e., in the last instance, always in his own interest. This energy, however, being an energy specifically *human*, is a quantity not absolutely, but relatively independent, indispensable, anchored in the biological sphere on the one hand, and in the social sphere on the other.

The system of human activity can be satisfactorily explained only synthetically, by rational reproduction based on all the relevant analytically sorted subsystems, i. e., in particular, also on the psychic and the social complexes. Even if Homans admits that, from the aspect of the general progress of science, there are also other effective ways of explaining human activity than the psychological explanation, yet, due to his explicit, unconditional favourization of this very explanation he actually assumes the position of the metaphysical separation of the psychic and the social.

Současná vědeckotechnická revoluce čím dále tím více ovlivňuje lidskou osobnost a její sociální roli. To je zcela jednoznačně uznáváno. Pokud jde však o otázku, v jakém směru se rozvíjí daný proces, jaké jsou jeho důsledky a hranice — setkáváme se již s různými názory.

Jednou z charakteristických zvláštností současné buržoazní sociologie je hyperbolizace vlivu techniky na lidskou osobnost a na její sociální kvality. Naši ideoví protivníci se usilovně snaží vyčlenit člověka za hranice systému společenských vztahů a považovat ho za objekt přímého působení techniky. Představitelé některých buržoazních sociologických a technokratických směrů vydávají techniku za jakési božstvo XX. století. Odmitají objektivní zákonitosti společenského vývoje, ignorují třídy, třídní boj a sociální revoluce. V jejich pracích se nezřídka kapitalismus a socialismus zkoumají jako ekonomické variace jednoho a téhož typu společnosti — „jediné industriální společnosti“ — a lidská bytost je stavěna do stejných sociálních podmínek a před shodné problémy. Někteří technofobové vydávají současnou vědeckotechnickou revoluci za výsledek evoluce kapitalismu v něco nového a dokazují, že ona sama je schopna bez třídního boje, bez socialistické revoluce změkčit, či dokonce odstranit neřešitelné rozpory mezi osobností a společností, odstranit třídní antagonismy, jež jsou vlastní kapitalistické společnosti.

Jiná skupina buržoazních sociologů zkoumá vliv současné vědy a techniky z jiných, na první pohled protichůdných pozic. Nevidí v technice záchranu od sociální bídy, ale jeví se jim jako ohrožení člověka, jako ohrožení jeho hodnot. Ve Schmidtově *Filosofickém slovníku* (NSR) je napsáno: „Technika se začíná měnit ve formu jakési vražedné síly života, která čím dále tím více se vymaňuje z podřízenosti člo-

věku a začíná samostatně existovat, ohrožující tak samu lidskou podstatu... Civilizované lidstvo je na nejlepší cestě změnit se ve funkcionáře technického kolektivu, což vede ke ztrátě lidskosti a kulturních hodnot.“¹

Filosoficko-sociologický technicismus, z něhož se rodí podobné názory, povyšuje techniku na *jediný faktor, který určuje sociální osud člověka*. Dokonce i ti zahraniční sociologové a technokraté, kteří přihlížejí k zájmům lidových mas a uznávají je, se nezřídka pokoušejí připsat na její vrub zdroje vznikajících rozporů mezi třídami a mezi osobností a společností. Americký sociolog A. Niring se například domnívá, že v současné době pod vlivem intenzivního růstu vědeckých a technických vynálezů „postupuje sociální rozvoj směrem od svobody k donucení, od menšího donucení a omezení v lokálním měřítku k silnému a všeobecnému donucení a omezení.“² Tak se vykreslují „hrůzy“ technické civilizace a tak se projektují i do osobnosti.

Mnozí zahraniční vědci, i když přiznávají, že úspěchy současné techniky jsou ohromné, docházejí např. k takovým extrémním tvrzením, že technika nejen nemůže vést k svobodnému a uvědomělému sebeurčení osobnosti, ale že je doprovázena zotřováním rozporů mezi osobností a společností. Přitom však úplně ignorují, v jaké společensko-ekonomické formaci dochází k takovýmto kolizím. Nehledají zdroje výše uvedených rozporů v tom, co je podstatné, tj. v těch společenských vztazích antagonistického zřízení, které rozdělují přirozené spojení vědeckotechnického a sociálního pokroku a obracejí technické úspěchy ve zbraně namířené proti pracujícím, tedy proti těm, kteří je vyrobili.

V podmínkách socialismu je vnitřní racionalismus, jenž je podle marxisticko-

¹ *Filosofskij slovar*. Moskva, Leningrad 1961, s. 581.

² Niring, S.: *Svoboda, oběšćanije i ugroza*. Moskva, Progress 1966, s. 174.

leninské teorie vědeckotechnickému pokroku vlastní, v souladu se sociálním racionalismem, tedy i humanismem. „Právě zásluhou socialismu a jen v rámci našeho společenského zřízení se vědeckotechnická revoluce plně a všestranně rozvíjí a výsledky tohoto rozvoje patří všem pracujícím.“³

Jiný obraz nám poskytuje společenský život na druhém pólu. Státně monopolistický kapitalismus podřizuje vědeckotechnický pokrok svým kořistnickým zájmům. Vše, co ve státech, v nichž tento kapitalismus vládne, vyrobí dělníci, úředníci a inteligence, je využito jen v zájmu monopolů. Z toho pramení chronická nezaměstnanost, snižování životní úrovně pracujících, jejich nejistota, pokud jde o zítřek, a další sociální pohromy.

Jak předpověděli klasikové marxismu-leninismu, sociální podstata antihumanistického kapitalistického zřízení neumožňuje přeměnit vědeckotechnický pokrok ve zdroj rozvoje osobnosti. A nejen to. Postupný rozmach vědeckotechnické revoluce stále jasněji a hlouběji obnažuje antihumaní podstatu kapitalismu. „Monopoly“ — jak bylo konstatováno ve zprávě o činnosti ÚV KSS v XXIV. sjezdu strany — „v rozsáhlé míře využívají poznatků vědeckotechnického pokroku k upevňování svých pozic... k stupňovanému vykořisťování pracujících a k jejich útlaku.“⁴

Vzrůst sociální role osobnosti je neslučitelný s vládou kapitalistických společenských vztahů. Za této vlády má technický rozvoj zrůdnou podobu, jelikož jeho velkých úspěchů je zneužíváno k útlaku a k omezování sociálních funkcí ohromné masy lidí.

V poslední době vyšla celá řada zajímavých prací jak sovětských, tak i zahra-

ničních vědců, v nichž jsou zkoumány důsledky vědeckotechnického pokroku z marxisticko-leninských pozic.⁵ V těchto pracích je provedena vědecká analýza vlivu současné vědeckotechnické revoluce na společnost a osobnost, není však dostatečně zkoumána otázka, jak se tento vliv odráží v pracovních a společenských funkcích osobnosti, v její sociální roli. Dnes tento problém nabývá zvláštní aktuálnosti v souvislosti s řešeními přijatými XXIV. sjezdem KSSS, který vytyčil úkol skutečného zvládnutí současné vědy a techniky jako síly pro socialismus příznivé.

Jedním z důležitých aspektů, jež se vztahují k danému problému, je problém vlivu vědy a techniky na světový názor, na duchovní svět a mravnost osobnosti a tím i na pracovní a společensko-politickou aktivitu člověka. Není tedy náhodou, že každá diskuse týkající se osobnosti a společnosti se současně dotýká vědy a techniky.⁶

Část buržoazních teoretiků projevuje v souvislosti s touto otázkou extrémní maximalismus a prohlašuje, že světový názor současného člověka je formován vědou a technikou, že věda a technika pohlcuje všechny zájmy osobnosti; proto v podmínkách současné vědeckotechnické revoluce vzniká nová historická tendence, jež oslabuje vliv ideologických faktorů a tím i literatury a umění na člověka.

H. Marcuse ve své knize *One Dimensional Man* píše: „Rozvíjející se svět techniky má tendenci zneskutečňovat nejen určité styly, ale dokonce i samu podstatu umění.“⁷ Tento názor není ničím jiným než uvědomělým úsilím omezit vliv pokrokového socialistického umění a marxisticko-leninské ideologie na současného člověka.

³ Materiály XXIV. sjezdu KSSS. Praha, Svoboda 1971, s. 383.

⁴ Materiály XXIV. sjezdu KSSS. Praha, Svoboda 1971, s. 15.

⁵ Viz: Volkov, G.: *Socializm, čelovek i naučnotěchničeskaja revolucija*. Kommunist, 1971, No. 14; Gudožnik, S.: *Naučnotěchničeskij progress*. Moskva, Nauka 1970; Zvorykin, A. A.: *Nauka, obščestvo, čelovek*. Informacionnyj biulleten'. IKSI; Materiály i soobščeniya 1969, No. 8(23); Kedrov, B. — Mikulinskij, S. — Frolov, I.: *Filosofsko-sociologičeskije problemy naučnotěchničeskoj revoluciji*. Kommunist, 1971, No 4; Meleščenko, J. S.: *Čelovek, obščestvo, tehnika*. Leningrad 1964; Omarov, A. M.: *Těhnika i čelovek*. Moskva, Politizdat 1965; Čangli, I. I.: *Vlijantije naučnotěchničeskogo progressa na ličnost rabočego*. Moskva, Nauka 1969.

⁶ Dlouhá léta se vedly ostré spory „fyziků“ a „lyriků“ o tom, jakou roli hraje umění ve věku automatů, elektroniky a kybernetiky. Tyto spory pokračují dodnes. Někdy vzplanou v souvislosti s problémem, jak věda ovlivňuje člověka. V sou-

časné době je na stránkách *Literaturnoj gazety* otištěna anketa vztahující se k tomuto problému. Spolu s jinými otázkami zde byla položena i otázka: „Působí sama práce ve vědě (rozumí se v přírodní vědě) k výchově mravních kvalit?“ Publikované odpovědi — a dokonce i odpovědi sovětských vědců — na tuto otázku jsou diametrálně rozdílné. Například akademik V. Engelgard odpovídá na tuto otázku souhlasně. Akademik P. Zdorovskij souhlasí, že práce ve vědě sama o sobě působí na výchovu k vysoké mravnosti, avšak poznamenává, že věda je nezřídkda doprovázena závistí, konkurencí, egocentrismem. Podle názoru letce-kosmonauta profesora K. Feoktisova jsou kritéria mravnosti skryta ne „uvnitř“, ale „vně“ vědy. Akademik V. Ginzburg odpověděl, že „na základě získaných informací, které má k dispozici“, není důvodu k tvrzení, že zabývání se vědou pomáhá k výchově vysokých mravních hodnot.

⁷ Marcuse, H.: *One Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Boston 1962, s. 62.

Abychom mohli úspěšně bojovat s takovými názory, musíme vycházet z pevné pozice. Je na škodu věci, že čas od času se v naší literatuře objevují v této souvislosti odpovědi, které nevyjasňují podstatu věci. Například v jedné nedávno vyšlé knize pojednávající o problémech vědeckotechnické revoluce a sociálního pokroku se můžeme dočíst, že nový charakter výrobní činnosti, který vznikl pod vlivem vědeckotechnické revoluce „... na jedné straně dovoluje člověku uvědomit si svoje společenské postavení, formuje u něho cit sebeúcty a takové mravní kvality, jako je poctivost, čestnost, odpovědnost. Na druhé straně se u něho objevuje — v důsledku vzrůstu významu každého jednotlivce — pocit úcty k ostatním členům společnosti... Za socialismu vědeckotechnická revoluce doplňuje jednotný vztah k výrobním prostředkům stejnými podmínkami práce a rozdělování; díky tomu se postupně utvrzují harmonické vztahy mezi osobností a společností na základě jednoty společenských a individuálních zájmů.“⁴⁸ Ani slovo o sociálních podmínkách života člověka — společenských vztazích. Na základě toho může vzniknout dojem, že důležité sociální úkoly se řeší jen silou vědeckotechnické revoluce.

Věda a technika nepochybně mění charakter a obsah lidské práce, vytváří podmínky k přechodu lidstva na nové stupně tvořivosti, dokonce ovlivňuje lidské vnímání světa. Avšak důležité společenské úkoly, jako všestranný a harmonický rozvoj osobnosti, formování komunistického vztahu k práci, formování komunistických rysů vědomí a chování, komunistické mravnosti, nejsou způsobeny automaticky technikou. Je nesporné, že věda a technika znásobují fyzické a intelektuální možnosti lidí a nejsou jen východiskem jednoduché příčinné následné závislosti. Člověk naší doby musí být rozhodně dobrým specialistou v jednom či několika odvětvích vědy a techniky, musí mít technické znalosti a zkušenosti, ale to vůbec neznamená, že následkem toho se stává všestranně rozvinutou, sociálně aktivní osobností. Proto je správnější hovořit o tom, že osobnost se neformuje technikou, ale za pomoci techniky. Suma vědomostí a praktická činnost, jež není vedena avantgardními komunistickými ideami, není schopna rozhodujícího vlivu na

lidskou osobnost a na její vztah ke společnosti.

Vzájemné spojení *vědecko-technického pokroku a osobnosti za socialismu* můžeme vyjádřit poučkou, která obsahuje tři komponenty: *techniku; socialistické společenské vztahy; lidskou osobnost*. Základní linie vzájemného spojení techniky a člověka je v podstatě uskutečňována zprostředkovaně *celým souhrnem společenských vztahů*. Od jejich rozvoje a celkové zralosti závisí charakter vlivu techniky na člověka.

Při existenci společenského vlastnictví výrobních prostředků a tomu odpovídajících společenských vztahů pak vědeckotechnická revoluce působí na člověka v těchto směrech:

1. spoluúčastní se na zvyšování významu duševní činnosti, která si vyžaduje hlubších a speciálnějších znalostí;
2. zvyšuje význam kolektivnosti, organizovanosti, kázně a odpovědnosti všech dělníků, kteří se podílejí na řízení nejsložitějších výrobních a sociálních procesů;
3. vytváří možnost likvidace těžké a nekvalifikované práce, vede k rozšíření volného času pro zvýšení vzdělanosti, kulturnosti, pro oddech a sport;
4. dává společnosti k dispozici ohromné materiální a duchovní prostředky pro řešení i takových sociálních úkolů, jež souvisejí s všestranným rozvojem osobnosti.

Vědeckotechnická revoluce za socialismu na jedné straně „vyžaduje“ všestranně rozvinutou osobnost, to však na druhé straně není možno docílit bez další realizace komunistických společenských vztahů, bez vytváření nejprůzračnějších podmínek pro všestrannou činnost osobnosti. Tím se osobnost stává skutečným subjektem společenského života.

Při analýze této otázky je nezbytné přihlížet k tomu, že síla pozitivního vlivu vědeckotechnické revoluce na osobnost se jeví jen jako možnost. Ve skutečnosti se tato možnost modifikuje na základě vlivu subjektivních faktorů, zejména uvědomlosti a tvůrčí aktivity osobnosti samé.

Velký význam pro rozvoj aktivity a pro další rozvoj socialistického humanismu má uskutečnění historického úkolu, který vy-

⁴⁸ *Naučno-těchničeskaja revolucija i obščestvennyj progress*. Moskva, Mysl 1969, s. 310.

tyčil XXIV. sjezd KSSS, úkolu organického sepětí úspěchů vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistického systému hospodářství. Toto sepětí předpokládá, že vzroste role KSSS ve vědeckém řízení sociálních procesů na základě marxistickoleninské teorie. Při takovém řízení strana usměrňuje všechny rezervy vědy a techniky k dosažení těch cílů, které umožní nejhlubší odhalení tvůrčího potenciálu každého člověka. Vychází přitom z toho, že člověk je hlavním faktorem výroby, že vědeckotechnická revoluce zesiluje tendence vedoucí k vzrůstu role osobnosti v ekonomické, společensko-politické a duchovní sféře života, což vše jí dovoluje, aby efektivně ovlivňovala různorodé sociální procesy. Proto je zde absolutně vyloučeno, aby technika „diktovala“ svoje podmínky člověku a podržovala jeho zájmy logice svého živelného rozvoje.

Na rozdíl od kapitalismu socialistická společnost ve své totalitě uvědoměle a cílevědomě omezuje některé negativní tendence vlivu techniky a umožňuje rozvoj pozitivních tendencí dokonce i tehdy, když to není ekonomicky výhodné, a to nejen cestou jednotlivých opatření. Ve svém „sociálním obsahu se totiž mnohé z procesů vědeckotechnické revoluce v socialistických státech zásadním způsobem liší od těchto procesů v kapitalistickém světě“.⁹

V současných podmínkách vyžaduje vědeckotechnická revoluce od člověka hlubší specializaci v jedné, velmi často poměrně úzké sféře činnosti, což do určité míry vede k omezení jeho funkcí v jiných sférách. Nesetkáváme se snad s lidmi, jejichž zájmy nepřesahují hranice jejich profese s úzkou specializací? Socialistická společnost si je tohoto nebezpečí vědoma. Vycházejíc ze základních zájmů jak individua, tak společnosti, realizuje program přechodu k střednímu všeobecnému vzdělání, jež považuje za obecnou bázi vědomostí nutnou pro budoucí systém specializace. Kromě toho je každý člen socialistické společnosti vtahován do nejrůznější společensko-politické činnosti, v níž je zahrnuto i řízení výroby a státu.

Vědeckotechnická revoluce dovoluje rychlé zvyšování výroby různých spotřeb-

ních předmětů, což s sebou zákonitě přináší rychlé rozšíření, a tedy i rychlou změnu systému osobních potřeb. Na obsah a strukturu těchto potřeb má podstatný vliv zvýšení volného času pracujících, což je opět spojeno s vědecko-technickým pokrokem. Člověku se otevírají široké možnosti pro všestranný rozvoj schopností, což konektonců zvyšuje jeho roli jako pracovníka, jako společenského činitele, jako mravní osobnosti. Je pravda, že v tomto procesu hrozí nebezpečí, že u části individuí dojde ke spojování zájmů jen s osobními potřebami, s nepromyšleným využitím volného času, s bezstarostností, kromě starosti jak tento čas „ubit“.

Socialistická společnost disponuje prostředky, kterými může zastavit tyto negativní vlivy a tendence. Cílevědomě působí ve směru zvyšování uvědomělosti osobnosti, rozvoje jejího aktivního poznání, jejího kulturního a sportovního rozvoje atd.

Je třeba však poznamenat i toto: Vědeckotechnická revoluce bezmezně rozšiřuje možnosti masové informace. Radio, televize, videotelefon atd. umožňují člověku, aby byl přímým svědkem, nebo dokonce účastníkem důležitých světových událostí. To je velký klad. Spolu s tímto kladem se však čím dále tím více stává vážným problémem tlak přebytečné informace na člověka, který se s ní nedovede vždy vyrovnat a někdy dokonce může u něho vyvolat povrchní vztah k různým vědeckým a společenským jevům, pocit všeznalosti a diletantismu. To je nyní předmět spekulace buržoazní ideologie. Jak bylo řečeno ve zprávě ÚV KSSS na XXIV. sjezdu strany, všechny nástroje této ideologie „jsou zmobilizovány, aby mátlly lidi, aby jim vštěpovaly představu o div ne rajském životě za kapitalismu, aby pomlouvaly socialismus. Éter je doslovně přesycen nejrůznějšími výmysly o životě naší země a bratrských socialistických zemí.“¹⁰ Naši povinností je „včas energicky a účinně čelit těmto ideologickým výpadům“.¹¹

V jakém směru je možno s největší přesností vystopovat progresivní vliv vědeckotechnické revoluce v socialistické společnosti na lidskou bytost? V. I. Lenin podtrhl, že „pokrok techniky se projevuje prá-

⁹ Kedrov, B.—Mikulinskij, S.—Frolov, I.: *Filosofsko-sociologické problémy naučno-těchnické revoluce*. Kommunist, 1971, No. 4, s. 76.

¹⁰ *Materiály XXIV. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1971, s. 74.

¹¹ Tamtéž.

vě v tom, že lidská práce je stále víc a více zatlačována prací strojů.¹²

Toto „zatlačování“ je nyní patrné více než kdykoli předtím. Současná strojová technika je čím dál těsněji spojena s fyzikou, elektronikou a jinými vědními obory. Automatizace se stále rozšiřuje a — jak bylo konstatováno ve zprávě ÚV KSSS na XXIV. sjezdu — „klade rychle rostoucí požadavky nejen na stroje a techniku, ale především na samotné pracovníky, na ty, kteří tyto stroje vyrábějí a kteří tuto techniku řídí. Odborné vědomosti, vysoká profesionální příprava a všeobecná kultura člověka se stávají nezbytnou podmínkou úspěšné práce pro stále širší vrstvy pracovníků.“¹³

„To, co dělá dnes normální pracovník na závodě, to ještě nedávno dělal pouze technik nebo inženýr. Tak pokročila vpřed naše věda a technika, tak vyrostlo profesionální mistrovství našich lidí,“¹⁴ řekl L. I. Brežněv na Vsesvazovém sletu studentů v říjnu 1971.

Neustálé zvyšování pracovní kvalifikace se za socialismu stává nevyhnutelnou podmínkou práce mas, práce jakéhokoli výrobního kolektivu a specialisty. Jednou ze základních příčin tohoto stavu je, že doba provozu zařízení se v naší zemi neustále zkracuje, nyní představuje 7–10 let, zatímco doba pracovní schopnosti specialisty je přibližně 35–40 let. Z toho vyplývá, že náš člověk je činný v několika eta-

pách renovace výroby, tj. musí být neustále připraven na profesionální reorientaci.¹⁵ Tím jsou zčásti vysvětleny příčiny, proč v posledních letech došlo v našem lidovém školství k významnému rozšíření té části systému, která se zabývá přeškolením kádrů pro výrobní podmínky.

Nejcennějším bohatstvím společnosti jsou lidé, ne však lidé sami o sobě, ne jejich množství, ale jejich schopnosti, vědomosti, zkušenosti a talent. Proto je v současnosti nejsilnější a nejvíce životaschopná taková společnost, která umí v maximální míře využít všech úspěchů vědy a techniky pro všestranný rozvoj tvůrčího potenciálu každé osobnosti. Rozvinutá socialistická společnost si klade a řeší takové ekonomické a sociálně politické úkoly, které vedou k dalším změnám podmínek života člověka. Ty se pak stávají součástí života lidí na základě dalšího tvůrčího vzestupu jejich pracovní a společensko-politické aktivity, na základě jejich vysokého uvědomění. V tom nachází svoje praktické ztělesnění jednota tvůrčí individuálnosti a občanské povinnosti, jednota společenských a individuálních zájmů sovětského občana. Soudruh L. I. Brežněv na XXIV. sjezdu strany řekl: „Čekají nás nová léta obětavé a nadšené práce, práce s plným vynaložením všech tvůrčích sil. Je to pro nás jediná cesta k blahobytu a štěstí, k zářivé komunistické budoucnosti.“¹⁶

¹² Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951, s. 93.

¹³ *Materiály XXIV. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1971, s. 36.

¹⁴ *Pravda* z 20. října 1971.

¹⁵ Viz Obrascov, I. G.: *Naučno-těchničeskije progress i podgotovka inženěra*. Věstník vyšší školy, 1970, No 12.

¹⁶ *Materiály XXIX. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1971, s. 59.

„Středem pozornosti kolektivu musí být kromě výrobních otázek i otázky ochrany práce a zlepšování životních podmínek. Podporu si zaslouží praxe v sestavování plánů sociálního rozvoje kolektivů.“ (Z projevu generálního tajemníka ÚV KSSS s. Brežněva na XXIV. sjezdu KSSS.)

V zájmu dalšího rozvoje socialistické společnosti se posílil význam státního národohospodářského plánu ve sféře technicko-ekonomické. S ohledem na závěry XIV. sjezdu KSC je a bude naší povinností velmi intenzivně se zabývat i otázkami plánování sociálního rozvoje, protože je to nový způsob, jak hlouběji poznávat zákonitosti sociálního rozvoje naší společnosti. Konkrétně to znamená plánovat perspektivu a navrhovat opatření týkající se sociálních problémů jednotlivce, kolektivu a společnosti.

V současné soustavě národohospodářského plánu jsou sice obsaženy ukazatele rozvoje vzdělání, kultury, zdravotnictví, veřejných služeb a jiných opatření sociálního zaměření, mají však jen všeobecný charakter a nemají konkrétního adresáta. Také ve výrobních plánech jsou obsaženy ukazatele činnosti osobního faktoru, vystupují však převážně jen jako normativy pro využívání pracovní síly. Z toho všeho vyplývá potřeba plánovité regulace sociálních procesů, které nepřetržitě probíhají v pracovních skupinách.

Perspektivní národohospodářské plány počítají s ještě rychlejším ekonomickým rozvojem. To znamená, že i změny v našem životě budou stále větší. Naši ekonomové musí proto brát v úvahu i změny v kulturní, sociální a politické sféře, stále více je musí zajímat chování pracujícího člověka v práci i ve volném čase. V tomto směru musí ekonomům pomáhat společenské vědy: sociologie, sociální psychologie a další; dnes se dostává k slovu i sociální plánování.

Nejdůležitější složkou vědeckého řízení je usměrňování lidí, lidských kolektivů. Člověk je hlavním komponentem sociálního

systému na jakémkoli stupni organizace.

Za socialismu má řízení sociálního vývoje pracovních kolektivů mimořádný význam. Proto splnění plánu sociálního rozvoje závisí ve značné míře na zlepšení vztahů v kolektivech, na tom, jak zdravé je sociální mikroklima v pracovních kolektivech.

Je zřejmé, že vědeckost plánu vyžaduje, abychom poznali a komplexně obsáhli celou realitu. Není možné plánovat jen rozvoj techniky a ekonomických ukazatelů (např. produktivitu práce) a pracovníků si nevšímát.

Avšak ani plánování počtu pracovníků nemůže být jen kvantitativní, protože jde o složité lidské bytosti, žijící a pracující v určitých sociálních podmínkách, které mohou být z hlediska plnění úkolů plánu příznivé, či naopak brzdící.

Sociální plánování ukazuje novou možnost, jak skloubit a doplnit celý komplex částečných, až dosud izolovaných opatření, jako například bezpečnost práce při mechanizaci a automatizaci, politické a odborné vzdělání, výrobní porady, úroveň řízení, využívání volného času atd. Chybí tu dosud ten vědecký pohled, který by vyplýval z jednotného plánu. V současné době není praktická činnost propojena s rozvojem vědy a techniky. Efektivnost sociálního plánování závisí na tom, jak se podaří zahrnout ekonomické i mimoekonomické — tj. lidského činitele — do komplexního plánování.

V Sovětském svazu se sociální plánování v posledních pěti letech velkoryse rozvíjí. Na VII. sociologickém kongresu ve Varně o něm podrobně informoval světovou veřejnost vedoucí sovětské delegace, člen ÚV KSSS, akademik A. N. Rumjancev, ředitel Ústavu konkrétních sociologických výzkumů v Moskvě. Řekl:

„Sovětský svaz je první zemí v dějinách lidstva, která uskutečňuje prognózy a plánování sociálních procesů v rámci celé společnosti. Základem této prognostické a

plánovací činnosti je všelidové vlastnictví výrobních prostředků. Tak jako Engels před více než sto lety předvídal zespolenění základních prostředků a podmínek práce, bude možné ji podle včas promyšleného plánu řídit.“ Na závěr svého vystoupení uvedl: „Sociální problémy vznikající v průběhu vědeckotechnické revoluce se zřejmě nemohou vyřešit pouze v rámci podniku. Závod či továrna často nemohou zajistit práci osobám, které jsou uvolněny v důsledku zavedení nové techniky a racionalizace práce. Tuto úlohu bere na sebe stát prostřednictvím svých orgánů, které se zabývají přesunem a rekvalifikací pracovní síly v souladu s potřebami společnosti a možnostmi a zájmy každého pracujícího. Podnik nemůže dále rozvíjet a uskutečňovat změny ve své kádrové politice odtržené od ekonomického rozvoje oblasti, města atd. Kromě toho všechna opatření nejsou v souladu současně se zájmem jednotlivého závodu a se zájmem oblasti nebo země. To znamená, že je nutná vzájemná návaznost plánů sociálního plánování v různých úrovních. Sociální plánování v podniku musí být článkem v řetězu společenského sociálního plánování. Přitom výrobně ekonomické plány a plány sociálního rozvoje nemohou existovat nezávisle na sobě. Je třeba, aby byly organicky spojeny a vzájemně podmíněny.“

Chceme-li vyslovit závěr, můžeme říci, že sociální plánování je pro socialistickou společnost nejrozvinutější formou institucionálního řízení společenských vztahů a procesů, která umožňuje na vědeckém základě předvídat a řešit sociální problémy.

V Sovětském svazu není pro sestavování plánu sociálního rozvoje vypracovaná a závazně platná nějaká celosvazová metodika, podle níž by postupovali ve všech odvětvích a oblastech. Není to možné pro velkou variabilitu podmínek pracovního prostředí, velikosti podniku apod. Sovětský svaz je příliš velký gigant, který při své velikosti vyžaduje individuální cesty k řešení sociálního rozvoje. Zhruba však existují čtyři základní školy, které se liší podle předmětu a obsahového zaměření. Jsou to:

1. kyjevská škola, kde předmětem sociálního plánování je jednotlivec v návaznosti na potřeby závodu;
2. permská škola, v níž předmětem zájmu je kolektiv — pracovní skupina;

3. sverdlovská škola — předmětem sociálního plánu je oblast, což je nutné proto, že v této oblasti je při sociálním plánování třeba mít na zřeteli specifické poměry;

4. leningradská škola — předmětem sociálního plánu je závod.

Známe i zkušenosti sociálního plánování v závodě Světlanu, kde je laboratoř se 45 pracovníky, zaměřená na plánování sociálního rozvoje.

Všechny výše uvedené školy se liší z hlediska předmětu, postihují však přibližně stejné části plánu sociálního rozvoje. Stručně můžeme říci, že se týkají jednak vlastního subjektu ve vztahu ke zvyšování kvalifikace, ve vztahu ke zlepšování sociálních potřeb při práci i ve volném čase a ve vztahu k otázkám dopravy do práce. Druhá oblast ukazatelů se týká většího celku: zde si závod v rámci svého plánu zajišťuje určité globální potřeby (např. zajištění míst ve školách pro vlastní pracovníky, zajištění stravování zaměstnanců, bytové potřeby, výstavbu kulturních a sportovních zařízení, dopravu do zaměstnání, rekreační střediska apod.).

Jako příklad postupu při sestavování podnikového sociálního plánu v Sovětském svazu uvedeme strukturu plánu závodu Uralská vagónka Dzeržinského (z článku S. E. Čeremkina, uveřejněného v časopise *Mašinostroitel* č. 4/1971, s. 8).

V Uralské vagónce dokončili vypracování komplexního plánu sociálního rozvoje kolektivu na období 1970—1975. Struktura plánu je tato:

- Perspektivy rozvoje výroby a ekonomické ukazatele závodu
- Perspektivy rozvoje technické základny výroby
- Zdokonalení organizace výroby, práce a řízení
- Zlepšení pracovních podmínek
- Růst kulturně technické úrovně pracujících
- Komunistická výchova a rozvoj tvořivé aktivity pracujících
- Růst materiálních podmínek, životní úrovně a uspokojování sociálně zdravotních podmínek pracujících.

Celý plán zahrnuje cca 600 opatření vypracovaných vedením a společenskými organizacemi závodu. Tato opatření se opí-

raji o projekty plánu výroby a zavádění nové techniky v pětiletce, o grafiky investiční výstavby a zavádění nových kapacit i o perspektivní plány činnosti společenských organizací a návrhy pracujících.

Opatření v první části předpokládají rozšíření objemu výroby v roce 1975 o 68 % ve srovnání s rokem 1969 a zvýšení pochyblivého zisku o více než 90 %.

V druhé části jsou uvedena opatření související s uvedením nových cechů do provozu a s rekonstrukcí hutnické výroby a výroby vagonů. Tím se mají výrobní fondy v závodě v pětiletce zvětšit téměř dvojnásobně. Dále jsou zde zařazena opatření týkající se zavedení progresivní technologie, komplexní mechanizace a automatizace hlavní výroby. Jejich realizace umožní zvýšit úroveň mechanizace prací v roce 1975 na 70 % proti 60 % v roce 1969. Rozšířením energetické základny vzroste elektrické vybavení průměrně jedenapůlkrát.

Na základě zdokonalení výroby náradí vzroste výroba nástrojů a přípravků o více než 60 %. Rychleji se rozvine dopravní park, rozšíří se park lokomotiv, nákladních automobilů a elektrických vozíků. Přikročí se i ke komplexní mechanizaci nakládacích, vykládacích a skladovacích prací a ke zdokonalení a centralizaci opravářské základny.

Třetí část předvídá rozvíření vnitrozávodní specializace a proudových metod práce, zlepšení konstrukční a technologické přípravy i výrobní struktury závodu. V oblasti vědecké organizace práce a řízení se má dokončit příprava na zavedení samostatného počítače, zdokonalit struktura řízení, zvýšit kultura práce, zdokonalit styl práce inženýrsko-technických a administrativních pracovníků, rozvinout mnohostrojová obsluha a sdružování profesí, zavést racionální plánování, zlepšit vybavení a obsluhu pracovišť a zavést progresivní systémy normování práce a mezd. V nejbližší době mají všechny cechy přistoupit k vypracování komplexních plánů vědecké organizace práce a do roku 1975 dokončit jejich realizaci.

Čtvrtá část plánu obsahuje kolem 100 opatření zaměřených na zlepšení pracovních podmínek. Na jejich realizaci se plánuje 1,5 miliónu rublů a kromě toho na pracovní oděv a stravu se plánuje kolem 5 miliónů rublů. Je zde celý velký komplex opatření týkající se prevence onemoc-

nění na silikózu, poruchy sluchu a jiné nemoci z povolání. Plánují se práce pro celkové zlepšení pracovních podmínek, zvýšení estetičnosti výroby a zkrášlení území závodu.

V páté části plánu jsou uvedeny perspektivy zapojení pracujících do studia na vysokých a průmyslových školách, na školách pracujících mládeže a ve výrobně technických kursech. V souvislosti s tím se musí dále rozšířit školská základna závodu a zdokonalit systém závodního školství.

Šestá část plánu je věnována opatřením k rozvoji sítě stranického vzdělávání, zvýšení úrovně agitačně masové práce a společenské aktivity pracujících za účelem zvýšení jejich zájmu na řízení výroby. Jsou zde též zařazena opatření ke zvýšení zlepšovateľské činnosti, branné a vlastenecké výchovy i rozvoje sportovní a kulturně masové práce.

V závodě se jedenapůlkrát zvýšil počet osob, které mají sportovní výkonnostní třídy, dvakrát se zvýšil počet mistrů sportu a kandidátů mistrů sportu. Uskuteční se 90 masových sportovních podniků, olympiád a přehlídek. Počet účastníků umělecké tvořivosti vzroste na 5000 lidí. Předpokládá se zlepšení knihovnické služby pro pracující závodu a jejich rodinné příslušníky.

Poslední, sedmá část plánu je věnována zlepšení bytů, sociálních a zdravotních podmínek pracujících. Bytový fond se za šest let rozšířil o 40 %; provedou se práce související se zajištěním dodávky tepla a plynu do sídlišť a s výstavbou dětských jeslí a školek. V nejbližším období se uvede do provozu nový pionýrský tábor a koncem pětiletky se začne s výstavbou dalšího.

Komplexní plán sociálního rozvoje předpokládá další zlepšení zdravotních služeb. Plánuje se rozšíření nemocnice, výstavba budov pro zdravotně epidemiologickou stanicí a dokončení stavby sanatoria. Na léčení a rekreaci pracujících se bude ročně přidělovat 1500 poukazů do sanatorií, 2500 do rekreačních středisek a 2000 na turistické zájezdy. Plánuje se rekonstrukce závodního parku kultury a oddechu, zřízení pásma oddechu a rybářské základny.

Mezi opatření pro zlepšení sídlišť vagonářů je zařazena generální oprava cest a jejich vyasfaltování, výstavba a oprava chodníků a výsadba zeleně. Vysadí se 12 000 stromů, 50 000 keřů a 4 milióny květinových sazenic. Plánuje se rekonstrukce po-

uličního osvětlení a oprava fasád obytných domů. Každý člen závodního kolektivu se musí těchto prací zúčastnit.

Plánuje se rozvoj kolektivních a individuálních vedlejších hospodářství. V současné době se podstatně rozšiřují skleníky závodu, což umožní zvýšit pěstování rané zeleniny a květin více než jedenapůlkrát. Pro zlepšení společného stravování jsou plánovány tři nové závodní jídelny a několik bufetů.

Při vypracování perspektivního komplexního plánu sociálního rozvoje se kolektiv vagonářů snažil, aby jeho prostřednictvím dosáhl jednoty v řešení výrobně technických a sociálně ekonomických úkolů, komplexnosti v rozvoji techniky a organizaci výroby a formování příslušných sociálních vztahů a na tomto základě zabezpečil další růst efektivnosti výroby. Plán se bude zpřesňovat po etapách při vypracovávání ročních harmonogramů a operativních plánů. Opatření obsažená v plánu jsou současně součástí socialistických závazků a kolektivní smlouvy závodu.

V Sovětském svazu se dnes sociální plány podniku zpracovávají tak, že ve větších podnicích se zřizují laboratoře složené ze sociologů, psychologů, statistiků, fyziologů práce atd. Laboratoře provádějí sociální analýzy nejzávažnějších sociálních jevů příslušného podniku (stabilizace kádru, zaměstnanost žen, poměr mládeže k práci, docházka, bezpečnost práce, fyzické a sociální prostředí při práci apod.). Tyto analýzy jsou jedním z faktorů rozhodovacího procesu stranických a odborových organizací a hospodářského vedení. Komise, v jejímž čele je ředitel podniku a jejímiž členy jsou představitelé uvedených organizací a někteří další odborníci (racionalizátoři, personalisté, lékaři a jiní), formuluje potom sociální plán podniku; ten se stává částí pětiletého plánu. Laboratoř je pověřena sledovat jeho plnění v průběhu jednotlivých let pětiletky.

Jednou z nejznámějších laboratoří pro sociální analýzu je laboratoř podniku Světлана v Leningradě. Pro jiné podniky provádějí tyto výzkumy katedry universit, výzkumné ústavy a oddělení akademie věd. Jedno z neaktivnějších pracovišť je Sibiřské oddělení Akademie věd v Novosibirsku. Nejvýznamnějším pracovištěm je Ústav konkrétních sociálních výzkumů Akademie věd v Moskvě, který má více než 300 pra-

covníků. Na universitě v Permu vypracovali metodickou příručku o sociálním plánování. Rada výzkumných významných pro sociální plánování byla realizována v donské oblasti, ve Sverdlovsku a jinde. V sociálním plánování SSSR se v jedné z významných oblastí uskutečňují usnesení nejvyšších stranických orgánů o zvýšení úlohy vědy v řízení národního hospodářství. Studium sovětských zkušeností je pro nás i v tomto směru velmi inspirativní.

Využití sociologie v sociálním plánování

Při řešení praktických, politických, výrobních a výzkumných otázek mají i u nás stále větší úlohu i sociologické výzkumy. Hospodářské prognózy a perspektivní plány i u nás začínají brát v úvahu změny v kulturní, sociální a politické oblasti. Stále větší pozornost je věnována např. chování lidí v práci i ve volném čase, potřebám, hodnotám a očekáváním různých sociálních skupin.

V každodenním shonu si ani neuvědomujeme, jak rychlým tempem se mění náš život. Změny, jimž podléhá všechno kolem nás i my sami, jsou výsledkem ekonomického růstu. Jak na tyto změny člověk reaguje, jak je přijímá? Jak tyto změny ovlivňují jeho chování, potřeby, nároky?

Sociologové z celého světa si uvědomují význam sociologie pro oblast sociálního plánování a chtějí se na tomto plánování podílet. Dokumentuje to tematika VII. světového kongresu Mezinárodní sociologické asociace, který se konal ve Varně. A právě na tomto kongresu účastníci s velkým údivem zjistili prudký nástup sovětské sociologie na pomoc hospodářské praxi.

Zkušenosti sovětských sociologů získané při získávání sociálních plánů dokazují, že i u nás by se měli sociologové zapojit do konkrétních potřeb národního hospodářství. Takový přístup by byl jen na prospěch věci.

Skutečnost je však u nás taková, že odborníci z praxe, zejména vedoucí hospodářští pracovníci, nemají dosti jasnou představu o tom, co mohou od sociologů žádat, není jim dostatečně jasné, co potřebují pro svoji práci vědět a jaký bude vztah pracně získaných pracovníků ke konkrétním rozhodnutím.

Vycházíme-li z reálného současného stavu v oblasti plánování a z krátké existence

sociologie u nás, mělo by být hlavní povinností společenské objednávky orientovat sociologická pracoviště na sociální aspekty plánování; tím by byly vytvořeny možnosti pro spolupráci mezi těmito pracovišti a hospodářskými organizacemi při formulování témat sociologických výzkumů, které by přinesly určité výsledky pro sociální plánování. Výzkumy by se měly zaměřit na:

- vztah sociálního a ekonomického systému

- sociální změny a jejich regulaci
- kvantifikaci sociálních jevů
- výzkum životního stylu
- strukturu a dynamiku potřeb, hodnot
- volný čas
- rodinu
- bydlení
- mobilitu pracovních sil
- mezilidské vztahy
- vzdělání
- úroveň organizace práce
- otázky týkající se života mladistvých
- bezpečnost práce
- sociální a kulturní podmínky pracujících v závodech a růst jejich kulturní úrovně

I když je sociální plánování u nás teprve v začátcích, nemůžeme čekat. Musíme se organizačně připravit tak, abychom požadavky závodů zvládli. V první řadě je třeba připravit odborné kádry, které budou sociální plánování v závodech organizovat, provádět analýzu, sestavovat plány sociálního rozvoje a navrhopvat příslušná opatření k zajištění jejich plnění.

K tomu potřebujeme v první řadě sociology. A těch je právě málo. To nám bude působit velké obtíže.

Výzkumné ústavy, ale zejména výrobní organizace se při budování sociologických pracovišť setkávají s problémem, jak získat kvalifikované sociology. Vysoké školy by proto měly pomoci praxi například organizováním postgraduálního studia pro ekonomy nebo právníky, kteří mají o sociologii zájem.

Dále by bylo třeba uvážit možnost vytvoření sociologických skupin v odvětvových vědeckovýzkumných ústavech a resortních institutech s tím, že by tyto ústavy a instituty mohly komplexně zpracovávat plány zdokonalení výroby závodu a jejich sociálního rozvoje.

Vysoké školy filosofického a ekonomického směru by měly navázat úzký styk se

závody, aby mohly prakticky pomáhat při plánování sociálního rozvoje a provádět též nezbytné výzkumy. Bylo by to užitečné zejména při sestavování sociálních plánů v experimentujících závodech.

Sociální plánování nemůžeme chápat jako samostatný druh plánování, které stojí mimo podnik. Naopak. Kvalitativně vyplňuje mezeru v otázce postavení člověka ve výrobním procesu a dotváří plán v jeho komplexnosti. Sociální plánování upozorňuje na některé ukazatele, které ještě neplánujeme nebo jsme je ani v praktickém životě v závodech dosud neevidovali.

Otázka sociálního plánování bude narážet na nedostatek vhodných a vyčerpávajících informací. Máme dvě možnosti: buď se budeme touto otázkou zabývat komplexně, protože nemáme vybudovanou informační soustavu, nebo přiznáme nutnost, že i v otázkách sestavování plánů musí mít své slovo věda a technika. Nemůžeme přece dvacet let setrvávat na starých metodách sestavování plánů. Musíme si vybudovat takovou informační soustavu, která by pracovníkům na plánovacích úsecích dávala dostatek podkladů, aby mohli sociální plán podniku sestavit.

Známe například stáří pracovníka, jeho vzdělání, neznáme však jeho vědomosti. Velmi nedostatečné informace máme o jeho postojech a vztahu k práci, ke kolektivu, podniku. A to jsou základní věci, které vlastně mohou formovat spokojenost pracovníků; ta se potom musí obrazit ve snaze o podání co nejlepšího výkonu. Pracovník nebude pomýšlet na odchod, tedy nebude fluktuovat, jinými slovy bude plnit funkci, kterou má jako pracovní síla. Měli bychom bojovat proti negativistickým názorům a bezodkladně rozšířit soustavu informací o člověku, zapojit do této akce naši vědeckovýzkumnou základnu a zajistit tak, abychom měli dostatek podkladů pro sestavování sociálních plánů podniků.

Předpokladem vědeckého předvídaní sociálních procesů i vědeckého sociálního plánování a řízení v souladu s celospolečenskými cíli je v první řadě maximum použitelných informací a poznatků o současné situaci. V sociální oblasti to znamená skutečné poznání skutečné struktury společnosti, přesné zjištění (ne pouze odhad) nejdůležitějších vztahů, získání přesného obrazu o různých skutečnostech existujících v naší společnosti.

Návrh metodického postupu sociálního plánování u nás

Při vypracování metodiky a koncepce sociálního plánování by se mělo vycházet z úrovně podniku. Úkolem podniku je zabezpečovat nejen dostatek výrobků požadovaného sortimentu a kvality a plnit tak ekonomické ukazatele, ale zajišťovat i spokojenost svých pracovníků tak, aby lidé, kteří stráví na pracovišti 30 až 40 let, je prožili tak, aby byly uspokojeny jejich společenské a kulturní potřeby.

Pro objasnění postupu při sestavování plánu sociálního rozvoje u nás bychom doporučovali tuto rámcovou osnovu koncepce a metodiky sociálního plánování:

1. Základem plánovací jednotky bude podnik-organizace jako plánující jednotka.
2. Osnova pro vypracování koncepce a metodiky sociálního plánování bude mít toto členění:

Úvod

I. Koncepce sociálního plánování

1. Potřeba sociálního plánování
2. Rámec pro sociální plánování
3. Předmět sociálního plánování
4. Sociální potřeby a sociální aspekty spotřeby
5. Makroúroveň a mikroúroveň v sociálním plánování
6. Přístupy k sociálnímu plánování (sociální plánování jako plánování sociálních cílů jako konečných cílů rozvoje; sociální plánování jako příspěvek sociálních faktorů k ekonomickému rozvoji a plánování; sociální plánování jako plánování v jednotlivých sociálních sektorech, mezisektorové sociální plánování; sociální plánování jako strukturální změny; sociální plánování jako plánování sociálního rozvoje podniku nebo rozvoje kolektivu)

II. Ukazatele plánu sociálního rozvoje

- a) Sociální potřeby
- b) Sociální aspekty socialistické reprodukce pracovních sil a postavení člověka ve výrobě a společnosti v širším pohledu, postihující problémy populační, problémy školství, vzdělanosti, zaměstnanosti a kultury
- c) Sociální aspekty procesů rozdělování a znovurozdělování se zřetelem na dosaženou rovnoměrnost v rozdělování ve vztahu k vytváření podmínek pro

materiální zainteresovanost a efektivnost a zajištění sociální spravedlnosti

- d) Sociální zajištění ve smyslu dosažení uspokojení základních sociálních potřeb a stále vyšších sociálních potřeb obyvatelstva na úseku školství, zdravotní péče, penzijního zajištění, péče o dítě, bydlení, stravování, výživy a sociálních služeb
- e) Sociální vztahy, hodnoty a motivace ve vztahu k práci, k technice, k zlepšovatelskému hnutí, ke spotřebě, k úsporám apod.
- f) Účast pracujících na správě a řízení výroby a společnosti
- g) Vytváření životního a pracovního prostředí a využívání volného času
- h) Sociální struktura, její formování, vertikální a geografická mobilita, pohyb za prací

III. Metodické vazby sociálního plánování národního hospodářství

- a) Metodické pokyny pro sestavení národohospodářského plánu ve vztahu k metodice plánu sociálního rozvoje
- b) Formuláře pro sociální plánování
- c) Postup zavádění sociálního plánování do praxe

IV. Organizační a institucionální zajištění sociálního plánování

Strukturální a institucionální změny vzhledem k jejich úloze v rozvoji (včetně vědy) a institucionální řízení sociálních vztahů a procesů

V. Podklady a tok informací

- a) Statistické a jiné informace
- b) Politicko-hospodářské směrnice
- c) Výpočtová technika jednotlivých ukazatelů

Závěr

Cílem sociálního plánování je řešení konkrétních sociálních úkolů, dosažení co největší jednotnosti, zajištění sociální rovnosti a svobody, likvidace všech překážek, které brání harmonickému rozvoji člověka a optimálnímu souladu zájmu jedince se zájmy kolektivu — společnosti jako celku. Proto neztotožňujeme sociální plánování s ekonomickým plánováním, právě tak jako neztotožňujeme společenské vztahy se společenskými vztahy ve výrobě.

Velmi složitým úkolem sociálního plánování je řízení sociálních procesů, tj. řízení určitých faktorů ovlivňujících změny pro-

cesů v souladu s určenými cíli, a plánované řešení vzniklých protikladů. Efektivnost sociálního plánování je do značné míry závislá na působení jak ekonomických, tak i dalších faktorů, na úrovni poznání zájmů, motivů, potřeb a zálib.

Cíle sociálního plánování jsou v souladu i s objektivními potřebami u nás. Vycházejí z celospolečenské tendence komplexněji a plánovitěji řídit všechny úseky naší socialistické společnosti. Půjde tedy o zvýšení účinnosti uplatnění lidského činitele v řídicí práci a výrobním procesu tak, aby se prostřednictvím sociálního plánování na všech stupních řízení prosadily a uplatnily aspekty lidského činitele a prohloubily se vztahy mezi sociálním plánováním a kádrovou a personální prací.

Dnešek nastoluje otázku sociálního plánování velmi naléhavě. Usnesení XIV. sjezdu KSČ ukládá, aby byla zdokonalena soustava řízení. V rámci tohoto zdokonalení je právě tento úsek jedním z rozhodujících úseků na cestě vyspělé socialistické společnosti ve směru dalšího rozvoje socialismu.

Резюме

Карол Бартек: Социальное планирование и его перспективы

Целью социального планирования является решение конкретных социальных задач, достижение по возможности полнейшего единства, обеспечение социального равенства и свободы, устранение всех препятствий, мешающих гармоническому развитию человека и оптимальному согласованию интересов индивидуума с интересами коллектива и общества как целого. Поэтому мы социальное планирование не отождествляем с планированием экономическим, подобно тому как общественные отношения мы не отождествляем с общественными отношениями в производстве.

Очень сложной задачей социального планирования является управление социальными процессами, т. е. управление определенными факторами, влияющими на изменения процессов согласно определенным целям и на планированное решение появившихся противоречий. Эффективность социального планирования в значительной мере зависит от действия как экономических, так и других факторов, от уровня познания интересов, мотивов, потребностей и увлечений. Приведенная слишком широкая информация может быть действительно использована при условиях широкого применения статистических, математических методов, моделирования и современной вычислительной техники в познании, планировании и управлении.

Намечение такой цели находится в соответствии с объективными потребностями у нас. Исходной точкой является общая общественная тенденция более комплексно и более

планомерно управлять всеми областями нашего социалистического общества. Таким образом, дело будет касаться повышения действенности участия человеческого фактора в управляющей работе и производственным процессе чтобы посредством социального планирования на всех ступенях плании свое применение разные проблематики человеческого фактора и чтобы углубить связи между социальным планированием и работой с кадрами.

Настоящее время выдвигает вопрос социального планирования очень актуально. Постановление XIV съезда КПЧ ставит задачу усовершенствования системы управления. В рамках этого усовершенствования именно эта область является одной из решающих для дальнейшего развития социализма у нас.

Summary

Bartek K.: Social Planning and Its Perspective

Social planning aims at solving concrete social tasks, at attaining the greatest possible uniformity, at securing social equality and liberty, at eliminating all the obstacles impeding the harmonious development of man and the optimum harmonization of the interests of the individual with those of the collective, of the society as a whole. This is why we do not identify social planning with economic planning, just as we do not identify social relations with social relations in production.

A very complex task of social planning is the control of social processes, i. e. the control of certain factors affecting the changes in the processes in harmony with set goals and the planned solution of the arising contradictions. The effectivity of social planning depends, to a considerable degree, on the operation of economic and other factors on the level of the knowledge of interests, motives, needs and preferences. The excessively wide information presented may be effectively utilized in case that statistical and mathematical methods, modelling and modern computation techniques are applied on a broad scale in cognition, planning and management.

To set a goal of this kind is in harmony with the objective needs prevailing in this country. It is in connection with the all-social tendency to provide all the areas of our socialist society with a more complex and more efficiently planned management. There should be an increase in the effectivity of the human factor involved in managerial work and in the production process; thus, by means of social planning on all the levels of management, the problems of the human factor could assert themselves and the relations between social planning and personnel policy would become deeper.

The present time makes the question of planning most topical. The resolutions of the 14th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia impose the improvement of the system of management. Within the scope of this improvement, it is this very area that is of decisive importance on the way of our developed socialist society to the further progress of socialism in this country.

Sociologie a matematika*

MARCEL JOSÍFKO

Fakulta všeobecného lékařství UK, Praha

Podnětná diskuse o koncepcích měření ve společenských vědách, která probíhá na stránkách tohoto časopisu, nutí k širšímu zamyšlení nad možnostmi uplatnění matematiky v těchto vědách. Úmyslně je řeč o matematice, a nikoli jen o matematických metodách. Některé matematické disciplíny (např. teorie míry a pravděpodobnosti, teorie informace, teorie her a statistického rozhodování, teorie grup a svazů, topologie, teorie struktur aj.) odrážejí ve svých základech mnohé z aktuální problematiky přírodních věd i věd společenských. Zžitkování abstraktních výsledků i pracovních postupů těchto matematických disciplín nemusí být proto zcela bez významu ani pro sociologii. Jde vesměs o partie matematiky, které se jen ve velmi skromné míře vyskytují v učebních programech nematematických vysokoškolských oborů a ve středoškolském učivu. Je proto pochopitelné, že ani vysoce erudovaný odborník v kterémkoli vědním oboru, tedy ani sociolog, nemá zpravidla ani hrubou představu o problematice a výsledcích moderní matematiky a o možnostech, způsobech a rozsahu jejího uplatnění ve svém vědním oboru. Literatura o matematických metodách v sociologii se v podstatě omezuje na výklad o početních metodách zpracování dat, jejichž kvantitativní vyjádření — měření — se tak stává zdánlivě jednou z hlavních podmínek užití matematiky v sociologii. Z toho pramení i oprávněné výhrady některých tvůrčích sociologů k této „matematizaci“ sociologie (viz např. Berka [1], Sirácky — Rychtařík [8]). Matematici pocítují v tomto směru přinejmenším stejnou skepsi na rozdíl od některých uživatelů početních metod v sociologii, kteří tuto jistě ne nevýznamnou metodickou úlohu matematiky v sociologii neúměrně přeceňují i leckdy absolutizují.

Historie matematiky ukazuje, že ani její nejoblehlejší partie nevznikaly a nevznikají

samoučelně, ale jsou inspirovány jevy a ději reálného světa, že matematika je schopna — právě díky své vysoké abstrakci a formálně logické dokonalosti — mnohé stránky těchto jevů a dějů velmi přesně a spolehlivě popsat, osvětlit a odhalit složité vztahy mezi nimi. To však vůbec neznamená, že matematiku, či dokonce některou její speciální partii (srovnej Sirácky — Rychtařík [8] s. 581) považujeme za všeobecnou metodu. Matematika je věda, nikoli metoda, která se v četných vědních oborech osvědčila především tehdy, přešla-li z role metodické pomůcky do role rovnocenného partnera. Názory, že matematika má v nematematických vědních oborech jen jakousi pomocnou, formalizující funkci, stejně jako názory, že matematika zpřesňuje vědecké poznání v těchto oborech, jsou hluboce nesprávné. Právě v roli rovnocenného partnera může matematika pronikavě přispět i k poznávání v „nejvyšší rovině“ (srovnej Sirácky-Rychtařík [8] s. 584) obecné sociologie a sama se jejími problémy inspirovat. Matematika právě svou obecností a abstraktností má daleko blíže k obecné, teoretické sociologii než k empirické rovině sociologického poznávání a může poskytnout adekvátní a účinné metody zpracování a analýzy empirického sociologického materiálu jediné tehdy, jsou-li podmínky použitelnosti těchto metod i obsah řešení, která metody nabízejí, prověřeny v „nejvyšší rovině“ obecného sociologického poznávání. Navíc může matematika v roli partnera položit sociologii některé závažné otázky poznávání i metodického charakteru, odkrýt nezvyklé pohledy na staré problémy a formulovat problémy nové, stejně jako obecná sociologie klade matematické úkoly dosud neřešené, ba často ani přesně neformulované, k jejichž formulaci je kooperace obou vědních disciplín nezbytná.

Úsilí o kvantitativní (matematicky posti-

* Příspěvek k diskusi o měření, zahájený článkem K. Berky: *K pojetí měření v československé sociologii*, Sociologický časopis 7, 1971, č. 5, s. 545.

žitelné) vyjádření některých stránek sociálních jevů — o měření v sociologii — je jedním z nebezpečných úskalí, na nichž ztroskotává často kooperace sociologie a matematiky již v nejnižší složce sociologického poznávání — v empirickém výzkumu. V článcích Berky [1] a Řeháka [7] jsou shromážděny pokusy četných autorů o vymezení pojmu měření. Oba autoři si shodně a dostatečně podrobně všimají rozdílů a někde i vyslovených rozporů v „definicích“ měření. Řehák se v citované práci pokouší se zdarem o dostatečně obecnou definici měření (měření v širším smyslu) i o její přiměřené zúžení, odpovídající intuitivní představě měření jako přiřazování reálných čísel prvkům empirického systému. Jeho měření v širším smyslu znamená v podstatě navázání kontaktů empirického systému s abstraktně matematickou teorií, která je schopna utřídit a zpřesnit poznání o empirickém systému. Tato definice samozřejmě nedává návod k tomu, co a jak v sociologii měřit. V definici se mluví o empirickém systému s relacemi. Avšak právě předvídání a vytčení relací v empirickém systému sociologickém je obtížným problémem obecné sociologie, stejně jako volba vhodného abstraktně matematického systému je závažným problémem matematickým. Oba tyto problémy je třeba řešit jako základní teoretický problém v součinnosti obou vědních oborů v „nejvyšší rovině“. Jde tu tedy i při měření o navázání kontaktů dvou abstraktních systémů: obecné sociologie a matematiky.

Plodnost takové kooperace vědních oborů dokumentuje v druhé polovině tohoto století nad jiné přesvědčivě prudký rozvoj kybernetiky, jejíž počátky jsou poučně vylíčeny v knize jednoho z jejích zakladatelů, N. Wienera [9]. Cituji z ní jen jedinou pronikavou myšlenku, že „... nejplodnějšími obory pro rozvoj věd jsou ty, které byly zanedbávány jako země nikoho mezi různými, pevně vymezenými vědními oblastmi...“ I když se zde mluví o vědních oblastech, ukazuje historie vzniku a vývoje kybernetiky, ale i některých jiných oborů (např. fyzikální chemie, biochemie a biofyziky), že první kontakty — a ve vztazích sociologie a matematiky nejsme dosud dál než u prvních kontaktů — se nejsnáze navazují konfrontací empirických poznatků. Právě v empirické rovině vyvstanou kromě příbuzností a ana-

logií i specifické odlišnosti, nutící k přiměřenému zobecnění ve „střední rovině“ (viz Sirácky - Rychtařík [8]) a vedoucí posléze k obecně teoretickému bádání a k soustavnému prověřování obecných výsledků tohoto bádání na empirickém materiálu různých oborů. Mohli bychom tedy Řehákovu pojetí měření v širším smyslu doplnit ještě doporučením, aby se při konkrétním naplňování jeho definice využívalo i vztahů a analogií několika empirických systémů.

V této souvislosti je třeba se zmínit o některých pracích Kahudových ([3], [4], [5]). Domnívám se na rozdíl od Berky (viz [1] s. 555), že Kahudovy pokusy i přes riziko omylu a dílčí nezdařené povedou k pokroku nejen v empirické sociologii, ale především v obecné sociologické teorii. To, že „... nemáme zatím k dispozici žádný zákon ani v oblasti sociologie, ani v oblasti sociální psychologie, který by nám dovoloval jednoznačně vyjádřit vztah mezi potenčním faktorem... a faktorem «časovým», «rozsaňovým» či «energetickým»...“ (Berka [1] s. 554) nám spíše může být pobídkou k tomu — a v tom je právě efekt mezivědní kooperace — abychom se nad možnosti, ba naléhavostí takových zákonů zamýšleli v obecné sociologické teorii. Právě uvedené faktory se totiž uplatňují významně v různých přírodovědních oborech, avšak — a to budiž zvlášť zdůrazněno — i v materialistickém pojetí světa a života. Že první kroky v tomto směru vedou po vyšlapané pěšince zákonů přírodovědních, je přirozené. Jde však o to — a v tom je Kahudovo hledání riskantní i objevné — aby se rychle dostaly na cesty sociologických zákonitostí.

Některé myšlenky v první části této poznámky doložíme zjednodušenými příklady, které mají vztah i k matematickým metodám v sociologickém výzkumu.

Jedním z nejjednodušších kvantitativních a běžně užívaných ukazatelů sociálního jevu je procento výskytu tohoto jevu v přesně vymezené populaci. Jestliže se při výskytu jevu uplatňuje prvek čistě nahodilosti (jde o tzv. náhodný jev), je procento výskytu náhodného jevu v různých skupinách jedinců náhodně vylosovaných z homogenní populace poměrně stabilní, takže může sloužit za kvantitativní charakteristiku — míru — sociálního jevu. Zmíněná stabilita procenta výskytu náhodného jevu

je jistým náznakem zákonitosti, která je společná různým jevům, jejichž procenta výskytu v dané populaci mají různé hodnoty, či téhož jevu v různých populacích, v nichž se procenta výskytu jevu mohou lišit. Tato zákonitost se tedy netýká číselné hodnoty procenta, ale jeho stability. Matematika navázala na modelový empirický systém k prostudování vlastností náhodného jevu (vrhy homogenní symetrickou kostkou), abstrahovala z tohoto systému některé obecné vlastnosti (např. stejnou možnost pro padnutí všech stěn kostky) a elementárními kombinatorickými úvahami vytvořila velmi jednoduchý abstraktní matematický systém, známý jako klasický počet pravděpodobnosti, jehož výsledky se dají empiricky ověřit v uvedeném empirickém systému (experimenty s házením hracími kostkami) i v jiných empirických systémech (např. při výskytu zmetků v hromadné výrobě, při losování sportky, při sledování pohlaví novorozenců, při výskytu úrazů, při šíření epidemických nemocí, při dešifrování zpráv apod.). Konstrukce matematického systému si vyžádala zavedení i některých abstraktních pojmů, jejichž reálné protějšky mohou pro svou samozřejmost uniknout ve zvoleném empirickém systému pozornosti (nezávislost jednotlivých vrhů kostkou). Elementární matematický systém klasického počtu pravděpodobnosti dává ovšem i výsledky kvalitativně vyšší než jenom ty, které se dají získat jakýmkoli experimentováním v uvedeném empirickém systému. Například proslulá Bernoulliho věta (J. Bernoulli: *Ars conjectandi*, Basel 1713), odvozená v rámci klasického počtu pravděpodobnosti jakožto abstraktně matematického systému, dává přesný kvantitativní smysl mnohem mladšímu výroku o dialektické jednotě nutného a náhodného. Počet pravděpodobnosti představuje jakýsi zákoník náhodného, který navíc poskytuje i účinné metody zkoumání této věci v empirické rovině.

Jednoduchý empirický systém, jehož jsme užili jako předlohy pro matematický systém počtu pravděpodobnosti, má samozřejmě daleko k jakémukoli empirickému systému sociologickému, což může a mělo by vyvolat pochybnost o přípustnosti aplikace počtu pravděpodobnosti v sociologii vůbec. Podotkněme hned, že tyto pochybnosti mají spíš matematici než

sociologové, kteří přece procenta používají v empirických studiích běžně (a leckdy i velice nesprávně). Abychom posoudili přípustnost či meze použitelnosti počtu pravděpodobnosti v sociologii, nemůžeme setrvat v empirické rovině sociologického výzkumu. ba ani v „střední rovině zobecnění“ (viz Sirácky - Rychtařík [8]) a musíme se pokusit o posouzení základních pojmů počtu pravděpodobnosti, pojmů náhodný jev, pravděpodobnost a nezávislost v „nejvyšší rovině“ obecné sociologie. Nejprve si položíme v rámci obecné sociologie otázku, je-li z hlediska obecné sociologie či z filosofického hlediska přípustné přiřadit jistému sociálnímu jevu kvantitativní charakteristiku častosti, s níž se jev vyskytuje v homogenních populacích, v daných společensko-historických podmínkách. Při zásadně negativní odpovědi na tuto otázku je zároveň rozhodnuto o nepřípustnosti použití abstraktně matematického systému počtu pravděpodobnosti v jakémkoli problému empirického sociologického výzkumu a je pak třeba odmítnout i použití procenta jako ukazatele vůbec. V opačném případě se může pokročit ke zkoumání systému jevů, pro něž je užití procenta přípustné (jsou to tzv. náhodné jevy a jejich abstraktní mírou častosti je pravděpodobnost – viz Kolmogorov [5]). Některé vlastnosti tohoto systému jevů (jeho struktura) a pravidla pro počítání s pravděpodobnostmi v tomto systému studuje obecná teorie míry a pravděpodobnosti. Rozhodnutí o tom, jsou-li tyto matematické teorie vhodným abstraktním systémem i pro některé problémy sociologické, je základním úkolem filosofickým či obecně sociologickým.

Jiná otázka, kterou je třeba posoudit v „nejvyšší rovině“ sociologického poznávání, je otázka, zda můžeme jednotlivé případy v empirickém sociologickém výzkumu pokládat za nezávislé v podobném smyslu, jako jsou nezávislé jednotlivé vrhy kostkou. Zdá se, že tento předpoklad je v empirické rovině sociologických výzkumů, a tím spíše z obecně sociologického hlediska, přijatelný pouze výjimečně. Z obecných sociologických úvah mohou vyplynout různé hypotézy o vazbách v sociologických empirických systémech. Zabuďují-li se tyto hypotézy jednotlivě nebo obecněji jako třída hypotéz do matematické teorie pravděpodobnosti, získá se obecnější

abstraktní systém přiměřený pro širokou třídu sociologických problémů. Pravděpodobnostní vlastnosti procenta výskytu jevu se podle typu hypotéz pózmění (změní se distribuce procenta, jeho variabilita v závislosti na počtu pozorování apod.). Některé hypotézy vyslovené v obecné sociologické rovině se pak dají verifikovat v empirické rovině použitím zobecněného abstraktně matematického systému počtu pravděpodobnosti vhodně uspořádaným sociologickým výzkumem. Například jinak se chová procento správných odpovědí na otázku kladenou několika skupinám respondentů, které jsou náhodně vybrány z homogenní populace (distribuce se řídí binomickým pravděpodobnostním zákonem), a zcela jinak kolísá procento správných odpovědí jednotlivých respondentů z homogenního kolektivu, kteří odpovídají na sérii hierarchicky uspořádaných otázek, kdy se uplatňují faktory učení, únavy aj. (takto zjišťované procento se může řídit — podle typu vazby mezi otázkami — některým z Neymanových pravděpodobnostních zákonů). V tomto druhém případě by asi nebylo rozumné a limine odmítat užití procenta správných odpovědí (jakéhosi skóre respondenta) — jakožto míry jistého sociálního jevu v populaci — právě proto, že rozbořem chování tohoto ukazatele můžeme dospět k hlubšímu poznání jevu či děje jím kvantitativně charakterizovaného. Rozhodnutí tohoto problému je sice v kompetenci sociologa, avšak kvalifikované rozhodnutí je nadějnější, spojí-li se při jeho přípravě sociolog—teoretik s matematikem.

Tyto úvahy by se daly rozvíjet dále, ale v této obecné poloze se to nezdá účelné. Šlo pouze o demonstraci toho, že proces, nikoli jednorázový akt sociologického měření, i když jde o zdánlivě tak jednoduchou a v praxi běžně užívanou číselnou charakteristiku, jako je procento, není možné vtěsnat do jednoduché, všeobecně platné definice, nechceme-li se předem vzdát obecně poznávací hodnoty měřicího procesu. Je to zpravidla proces konfrontací mezi několika abstraktními i empirickými systémy, jimiž se složitý sociální jev mnohostranně osvětluje, očišťuje od nepodstatného zvláštního a nabývá charakteru obecného pojmu. Může se pak stát — i když výjimečně — že k vyjádření jevu stačí „naměřená hodnota jevu“. Matematizace

jevu v triviálním smyslu, jeho zobrazení do množiny reálných čísel, jak ji chápou obvykle matematici, je tak provedena.

Jako druhý příklad si vezmeme EEG (elektroencefalogram), tj. zjednodušeně řečeno časový záznam elektrické aktivity mozku. Přijmeme-li na chvíli Berkovu definici měření (viz Berka [1] s. 546), dospějeme k paradoxnímu závěru, že tu nejde o měření, ačkoli snímání EEG má všechny jím uvedené charakteristické vlastnosti základního, a dokonce přímého měření. Jediná „závada“ je v tom, že se tu empirický relační systém nezobrazuje do reálné číselného systému s netriviální empirickou interpretací základních numerických operací, ale do systému grafů nebo, chceme-li, do systému funkcí. Relace v tomto systému se studují matematickými metodami funkcionální analýzy. S ohledem na nahodilou složku v záznamech EEG se tu dokonce s funkcionální analýzou nevystačí a musí se pokročit k jejímu „znárodnění“, jež se částečně realizuje v teorii stochastických procesů. Empirický systém tak inspiruje matematiku k rozvíjení matematické teorie ve směru obecného poznávání funkcí mozku.

Je třeba výslovně podotknout, že kontinuální měření EEG nelze rozložit na sled okamžikových měření ve smyslu Berkovy definice. Jedním z charakteristických rysů sociologie je její dynamičnost. Jejím ústředním problémem v rovině „nejvyššího zobecnění“ je poznávání společenských procesů (viz Sirácky - Rychtařík [8] s. 584), jak je to obsaženo i přímo v názvu filosofické báze marxisticko-leninské sociologie, v názvu historický materialismus. Dá se proto očekávat, že daleko největší význam pro obecné sociologické poznávání i pro sociologickou praxi budou mít měření typu EEG, tj. zobrazení empirického relačního systému do podstatně složitějších prostorů, než je prostor reálných čísel.

Literatura

- [1] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 5, s. 545.
- [2] Heisenberg, W.: *Fyzika a filosofie*. Praha, Svoboda 1966.
- [3] Kahuda, F.: *Kvocient sociální zralosti v sociální ontogenezi člověka*. In: Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství, 1, Praha 1969, s. 35.
- [4] Kahuda, F.: *Meze kvantitativní metody a*

- kategorie poznání. Sociologický časopis*, 6, 1970, č. 5, s. 483.
- [5] Kahuda, F.: *Měřit i porovnávat v sociálních vědách. Sociologický časopis*, 8, 1972, č. 1, s. 72.
- [6] Kolmogorov, A. N.: *Grundbegriffe der Wahrscheinlichkeitsrechnung*. Berlin, Springer Verlag 1935.
- [7] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách. Sociologický časopis*, 7, 1971, č. 6, s. 638.
- [8] Širácky, A. — Rychlařík, K.: *Diskusní problémy struktury marxistické sociologické teorie. Sociologický časopis*, 7, 1971, č. 6, s. 577.
- [9] Wiener, N.: *Kybernetika*. Praha, SNTL 1960.

Резюме

Йозифко М.: Социология и математика

Значение математики для социологии не заключается в одном только предоставлении социологии математикой методов для формальной обработки итогов эмпирического социологического исследования. Новейшие математические дисциплины (теория меры и вероятности, теория информации и теория игр и т. д.) в своей основе отражают также многие из социальных наук. Математика своей абстрактностью гораздо ближе общей социологии чем эмпирическим исследованиям и прежде всего узкое сотрудничество социологов и математиков на высшем уровне в значительной степени может способствовать общему социологическому познанию и формулировке новых математических проблем, более точно отражающим отвлеченную сущность социологических проблем. Многочисленные примеры такого плодотворного сотрудничества партнерства математики с химией, с биологией, физиологией и другими научными и техническими дисциплинами общеизвестны.

На более подробно рассмотренном примере применения процента как количественной характеристики социального явления демонстрируется сложность математического приложения в простой на вид ситуации и указывается, как это приложение может способствовать более глубокому анализу социального явления. Второй пример показывает необходимость по существу более широкой конденсации измерения в социальных науках чем какой является одна только квантификация социальных явлений. Де-

ло идет о математическом (не только численном) выражении действий и процессов, так как для социологии именно познание и предсказывание действий и процессов является самым существенным. Для этого познания современная математика имеет в своем распоряжении орудия, которые далеко не используются.

Summary

Josífko M.: Sociology and Mathematics

The significance of mathematics for sociology does not lie only in supplying methods for the formal elaboration of the results of empirical sociological research. The most recently developed mathematical disciplines (theory of measure and probability, theory of information, theory of games, etc.) reflect, in their bases, many of the problems of social sciences. Owing to its abstract character, mathematics is much nearer to general sociology than to empirical sociological research and, in particular, the narrow cooperation of sociologists and mathematicians on the highest level may significantly contribute to general sociological knowledge and formulate new mathematical problems more precisely reflecting the abstract core of sociological problems. Frequent examples of such a fruitful partner cooperation of mathematics with chemistry, biology, physiology as well as with other scientific and technical disciplines are generally known.

The example of an application of percentage as a quantitative characteristic of a social phenomenon is presented in more detail to demonstrate the complexity of mathematical application in an apparently simple situation, and to indicate the way in which an application carried out in this manner may contribute to a deeper analysis of social phenomena. This example shows the necessity of a substantially broader conception of measurement in social sciences than is the mere quantification of social phenomena. It is a matter of a mathematical (not only of a numerical) expression of events and processes, since, in sociology, it is precisely the cognition and prevision of events and processes that are most substantial. For the time being, the cognitive tools which modern mathematics is free to apply are by far not yet fully utilized.

K pojmu znak v sociologii

Pokus o formální definici, klasifikaci a vymezení vztahu k problematice měření*

JAN ŘEHÁK

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

O důležitosti problematiky měření a pojetí měření, které má být v sociologii přijato, svědčí řada příspěvků do diskuse vedené v *Sociologickém časopise*. Zdůrazňování této problematiky však neznamená, že měření je jedinou či nejdůležitější poznávací cestou. Je přirozeně pouze jednou z mnoha cest a jeho význam a smysl se projevuje právě a jen v jednotě se všemi ostatními poznávacími postupy. I když je zřejmé, že gnozeologické a metodologické aspekty teorie měření jsou neoddělitelné, sociologická metodologie i naše diskuse měla asi zdůraznit aspekty metodologické: neoddělitelnost a vzájemná vazba obou složek však je zcela samozřejmá.

Ve své dřívější stati [8] jsem navrhl definici měření, kterou považuji z řady důvodů za výhodnou.¹ Každá definice, a tedy i tato, má ovšem své nedostatky a omezení. Nejsme ještě tak daleko, abychom mohli vymezit podobné pojmy zcela jednoznačně. Většina z našich definic bude připouštět krajní a nerozhodnutelné případy, o kterých nevíme, zda pod tu určitou střechu patří či nikoli. Jde ovšem o to, aby takových případů bylo co nejmeně a aby byly relativně málo důležité. Definici základního pojmu, jako je měření, nemůžeme posuzovat pouze jako konvenci (i když nakonec o konvenci jde) s tím, že je v podstatě lhotejně, jak se o věci dohodneme — vytváření pojmů má svůj smysl a cíl. Případy, které zahrnujeme pod pojem měření, musí mít určitou společnou charakteristiku, která výrazně vyznačuje jejich společné rysy. Absence těchto rysů znamená, že takový případ za měření nepovažujeme. Definice měření určuje pojetí, s jakým budeme k problému výstavby teorie měření přistupovat,

hledisko, z jakého budeme vytyčenou třídu problémů analyzovat a řešit. Tím je pro teorii měření určen program práce a jejího vývoje. Už z těchto faktů je zřejmé, že definice měření bude nutně podléhat změnám a úpravám ve shodě s vývojem potřeb vědy a i s vývojem samotné teorie měření. Proto je diskuse o pojmu měření tak naléhavá a proto je na druhé straně také tak náročná a vyskytuje se v ní tolik různých názorů.

Na pojem měření navazuje mnoho dalších pojmů, jejichž vymezení vychází z pojetí měření. Proto i když definice je vždy záležitostí konvence, není to konvence libovolná, ale účelově zaměřená. Musí mimo jiné zajistit účelné zavedení dalších podřízených pojmů, jako například: skutečná hodnota, chyba, reliabilita, validita, přesnost, měřicí stupnice, měřicí postup a proces a další.²

Do teorie měření vstupují také pojmy, které mohou být vymezeny nezávisle na definici měření, jsou však pro teorii měření důležité a musí být s definicí měření konfrontovány. Jedním z nejdůležitějších takových pojmů je *znak*.

V této stati se zabývám návrhem na vymezení pojmu *znak*. Přitom se řídím dvěma základními hledisky: aby vymezení odpovídalo všem metodologickým i praktickým potřebám sociologie a aby současně co nejvíce odpovídalo obecnému užívání termínu našimi sociology. Životaschopnost definice (stejně jako definice měření) bude dána její praktičností a využitelností.

To bude prověřeno především praxí, a to jednak obecně metodologickou (vytváření konzistentního pojmového aparátu a jeho celková teoretická diskuse, vytvoření soustavy měřících postupů a charakteris-

* Podnětem pro napsání tohoto příspěvku byla jednak diskuse o měření zahájená článkem K. Berky *K pojetí měření v československé sociologii* (Sociologický časopis č. 5 1971). Jednak snaha o systematické budování metodologické pojmové soustavy na půdě metodologické sekce Československé sociologické společnosti při ČSAV. Text vznikl jako přepracovaná verze první části referátu *K základním pojmům teorie měření*, který byl přednesen v metodologické sekci Československé sociologické společnosti dne 20. dubna 1972.

¹ „Měřením chápeme proces realizace homeomorfních zobrazení empirického systému s relacemi do jednoznačně určeného abstraktního systému s relacemi.“ „Měření v užším smyslu je měření, u něhož je oblastí abstraktního systému jakákoliv alespoň dvoupřvková část množiny reálných čísel, a relacemi se rozumí úplné uspořádání prvků této oblasti a kvaziseriální uspořádání jejich vzdáleností“ [8].

tik), jednak výzkumnou (tj. aplikabilitou na běžnou výzkumnou rutinu). Probihající diskuse je pouze jednou, i když velmi podstatnou složkou celé této práce. Pro konečný soud však bude třeba velmi mnoho drobné metodologické práce na všech dílčích problémech. V diskusi o měření je tedy důležité vyvinout základní pojmy, dále pak různá kritéria pro přesnost apod. Domnívám se, že je důležité diskutovat o tom, zda čítání či nominální úroveň do měření patří či nepatří, ale mnohem důležitější je diskuse o tom, zda požadavek homeomorfismu je či není příliš silný, co je to chyba, a hlavně jak ji odstranit. Metodologii čeká ještě mnoho práce na poli přesného vymezování složek měřicí situace, odlišení měřicího procesu a přípravných fází měření, odlišení procesu měření a výzkumu, jejich vzájemné vztahy a rozdílnosti atd., a hlavně pak na poli praktického vyústění v oboru metod a technik.

K pojmu znak v naší sociologii

Znak je jedním z nejčastěji se vyskytujících termínů v sociologii; jeho používání však je nejednoznačné a vede k různým nedorozuměním. Je jedním z termínů, kterému přiřazujeme mnoho různých významů. Protože problém znaku úzce souvisí s budováním pojmového aparátu teorie měření, domnívám se, že je užitečné mu věnovat pozornost. Pojem znaku byl definován především ve filosofii a jeho zavedení lze zobrazit známým referenčním trojúhelníkem (viz např. Zelený [11], Čížek a kol. [2]).

Termín znak se však v sociologii užívá v jiném významu — jako označení proměnné (ve statistickém slova smyslu) s tím, že nemáme na mysli pouze proměnné číselné, ale i kategorizace a uspořádané kategorizace apod.

Termínu znak se používá i v dalších významech. Někdy je znakem myšlena taková vlastnost, která spoluurčuje vlastnosti „vyšších řádů“, tj. vyššího stupně abstrakce, které jsou složeny z určitých dílčích znaků. Domnívám se však, že v takových případech je výhodnější používat termínu *indikátor* (případně *příznak*).

Častěji je znak chápán jako symbol (v Piercově terminologii, která by zařadila předcházející případ jako *index*), avšak použití je velice nejednoznačné. Jedná se o znak příslušný určitému objektu nebo určitému stavu vlastnosti nebo o znak urči-

té vlastnosti jakožto celku. Zde bude uvažován případ poslední, v sociologii nejčastější.

Při měření či jiném způsobu získávání informací o zkoumaných objektech sledujeme *vlastnosti* objektů. „Vlastnost je ta stránka objektu, která podmiňuje jeho rozdíl nebo podobnost s jinými předměty a projevuje se ve vzájemném působení s těmito předměty“ (Judin. Rozental [5], s. 567). Aby vlastnost mohla mít rozlišovací funkci, musí mít alespoň dva možné *stavy* („být červený — nebýt červený“, „mužské pohlaví — ženské pohlaví“, „být spokojen — nebýt spokojen“). Některé vlastnosti mají ovšem stavů více (barva, pružnost, spokojenost, věk, postoje atd.).

Pro operativní práci při zpracování naměřených či jinak získaných dat a pro metodologickou práci musíme být schopni vyjadřovat vlastnosti a jejich stavy ve zpracovatelském jazyce, musíme být schopni vyjádřit jednotlivé stavy dané vlastnosti pomocí jednoduchých symbolů. Znak, jak ho zde uvádíme, je paralelou vlastnosti; různé stavy vlastnosti jsou symbolicky označovány a systém těchto označení tvoří znak; při tvorbě znaku přiřazujeme symboly stavům vlastnosti. Tak například je-li vlastnost A tvořena množinou stavů $\{a\}$, pak každému stavu a_i přiřazujeme symbol $z = z(a_i)$; přitom můžeme různým stavům vlastnosti přiřazovat stejné symboly. Proces vytváření znaků (tedy v podstatě zobecněných statistických proměnných) v sociologii je ovšem cílevědomou konstrukcí. Při vytváření znaků operacionalizujeme (seskupováním stavů pod jeden symbol) vlastnost tak, jak je to výhodné pro účely výzkumu a jak to vyžaduje teoretická koncepce výzkumu. Tím také ovšem provádíme systematickou redukci informace — snižujeme rozlišitelnost předmětů pomocí znaků. Tvorba znaku je pak jednou ze stránek operacionalizace a redukce ve výzkumném procesu. Gnoseologický problém, který je s tím spjat, by ovšem vyžadoval hlubší zhodnocení a v této stati není řešen. Volba symbolů ovšem sama o sobě musí být účelná a vhodná z hlediska zpracovatelnosti. Vytváření znaků je tak vždy podřízeno širším souvislostem a každý jednotlivý znak má svou roli právě v těchto souvislostech.

Formální definice znaku (tj. vymezení pojmu, který nám umožní vyjádřit zkou-

mané vlastnosti ve zpracovatelském jazyce a který převádí do tohoto jazyka pojmy z jazyka empirie a teorie) může být vysovena takto:

Znakem Z dané vlastnosti A tvořené stavvy $\{a\}$ (krátce *znakem*) nazýváme každé symbolické vyjádření $Z = Z(A)$ této vlastnosti zprostředkované zobrazením $z = z(a)$, které splňuje podmínky:

a) (*diskriminabilita*) $Z = Z(A) = \{z\} = \{z(a)\}$ je alespoň dvouprvková množina elementů z .

b) (*úplnost*) ke každému stavu a vlastnosti A existuje $z = z(a)$ z množiny Z ;

c) (*jednoznačnost*) pro $z(a) \neq z(b) \Rightarrow a \neq b$, tj. dva různé symboly nemohou odpovídat stejnému stavu vlastnosti. Prvky z množiny Z nazýváme *hodnotami znaku*.

Protože znak je vždy označením nějaké vlastnosti, v definici se implicitně nutně objevuje i to, že *znak reprezentuje určitý obsah*, že znak je množinou symbolů odpovídající určitým významům, že odráží určitou stránku objektivní reality a pojem. Protože znak je s vlastností úzce spjat, často jej v běžném vyjadřování zaměňujeme s vlastností a naopak. Při výzkumné sociologické rutině to většinou nevede k nedorozumění.

Na rozdíl od jiných koncepcí je zde chápán znak jako *množina symbolů*; jde o odraz vlastnosti jako celku — na rozdíl odrazu dílčího stavu vlastnosti. Takovéto vymezení reprezentuje — jak patrně z předcházejícího textu — ovšem jen jeden z možných metodologických přístupů.

Vlastnosti ovšem přísluší vždy určité třídě objektů. Nebudeme například přiřazovat lidem množství chlorofylu vyrobené za 24 hodin nebo atomové číslo. Tedy vlastnosti i znak vlastnosti jsou přiřazeny k těm souborům objektů, pro něž jsou smysluplné. Tato podmínka je samozřejmá; i když není pokaždé zdůrazňována, předpokládá se automaticky. U těch předmětů, u kterých má smysl o vlastnosti mluvit, předpokládáme ovšem její úplnost, tj. že každému předmětu z dané třídy odpovídá právě jeden stav sledované vlastnosti.

Z definice neplatí jednoznačné přiřazení znaku vlastnosti — to by ani nebylo rozumné. K dané vlastnosti může existovat více znaků. Mohou mít stejný obsah — jednotlivé hodnoty mají stejný význam, mohou se ale i významově lišit — a v tom

se právě odráží cílovost konstrukce znaků v sociologii. Současně s tvorbou znaku totiž operacionalizujeme vlastnost pro dané účely. Tak například věk (nebo lépe stáří) je vlastnost nabývající nekonečně mnoho stavů (jestliže uvažíme, že čas se spojitě mění) a charakterizující délku fyzického bytí jednotlivce od narození až do určité sledované doby. Pro zjišťování věku však můžeme seskupovat stavy tak, že výsledný znak má hodnoty $Z_1 = \{0-5, 6-10, 11-15, \text{atd.}\}$, ale jindy máme znak $Z_2 = \{0, 1, 2, 3, \dots\}$, jindy máme znak $Z_3 = \{\text{mladý, středního věku, starý}\}$ s pravidly určujícími přesný význam hodnot. Takovéto znaky, přestože patří ke stejné vlastnosti, se liší obsahem — jemností rozlišení různých stavů vlastnosti.

Znakem totiž určujeme rozklad množiny stavů vlastnosti (a tím zprostředkovaně je dán rozklad třídy objektů, k nimž vlastnost patří).

Zobrazení $z = z(a)$ nám na množině Ω stavů vlastnosti A zpětně vytváří třídy ekvivalence vzhledem k tomuto zobrazení, tj. takové podmnožiny, které obsahují stavy se stejným symbolickým vyjádřením. Konstrukce znaku spočívá právě v tom, že slučujeme stavy vlastností do určitých významových celků, které symbolicky označujeme. V případě, že tento rozklad je pro dva různé znaky stejný, jsou oba vzhledem k rozlišovací schopnosti stavů (a tím i rozlišovací schopnosti předmětů) stejně silné. Nazveme je *znaky významově ekvivalentními*: jsou to dva znaky $Z_1 = \{z\}$, $Z_2 = \{u\}$, oba příslušející k téže vlastnosti A o množině stavů Ω , pro které platí, že rozklad na Ω , vytvořený zobrazením $z = z(a)$ a rozklad na Ω , vytvořený zobrazením $u = u(a)$, jsou totožné.

Definici můžeme vyslovit i jiným způsobem: Z_1 a Z_2 jsou významově ekvivalentní, jestliže příslušejí oba téže vlastnosti a existuje prostě (tj. vzájemně jednoznačné přiřazení hodnot) zobrazení obou znaků na sebe při přenosu významu.

Nejčastěji se s tímto případem významové ekvivalence setkáváme u kódování a překódování výsledků. Vzhledem k vzájemné převoditelnosti významově ekvivalentních znaků dostáváme ve třídě všech znaků dané vlastnosti relaci ekvivalence, a tím také třídy ekvivalence. V praxi pak pracujeme s celou takovou třídou, pokud nás zajímá obsah, interpretace či sociologická

analýza. S jedním konkrétním znakem, s jedním symbolickým vyjádřením pracujeme při většině etap statistické analýzy, při formálním třídění a při formálním zpracování dat — pro tuto práci volíme vyjádření účelné a rychle zpracovatelné, hledáme optimální kód (číselné kódy pro zpracování na počítači, nula-jedničkový kód pro dichotomické znaky apod.).

V celé třídě znaků, které přísluší k vlastnosti A, lze hledat ještě jiné důležité a prakticky využitelné relace. Takovou relací je zvláště často používaný postup zjemňování resp. zužování znaku:

O znacích $Z_1 = \{z\}$, $Z_2 = \{u\}$, příslušejících ke stejné vlastnosti A, řekneme, že Z_2 je zúžením znaku Z_1 resp. Z_1 je zjemněním znaku Z_2 , jestliže platí pro každou dvojici stavů a, b, že $z(a) = z(b) \Rightarrow u(a) = u(b)$.

Vyjádřeno pomocí příslušných rozkladů množiny Ω : rozklad vytvořený znakem Z_1 je zjemněním rozkladu vytvořeného znakem Z_2 ; pomocí tohoto pojmu lze také charakterizovat významovou ekvivalenci: oba znaky jsou významově ekvivalentní, rozklady jsou totožné, jestliže Z_1 je zúžením znaku Z_2 a současně Z_2 je zjemněním znaku Z_1 .

(Pojem můžeme opět aplikovat na vlastnost věk: pro výše uvedené znaky Z_1 a Z_2 platí: Z_2 je zjemněním Z_1 , Z_1 je zúžením znaku Z_2 . Z hlediska stáří nám Z_2 zjemňuje informaci, umožňuje další věkové rozlišení proti Z_1).

Zúžení se používá většinou z technických důvodů, zjemnění pro podrobnost informace. Poznamenejme také, že statisticky pracujeme často se dvěma takto vztaženými znaky současně — data získáváme pro zúžení, pro takovýto znak provedeme i většinu výpočtů a pak tyto výpočty korigujeme pro nějaké zjemnění, například pro kontinuum. Příkladem mohou sloužit Sheppardovy korekce nebo vyhlazování dat histogramu pomocí spojitých křivek, korekce pro spojitost apod.

Měřitelnost a vyjádření výsledků

Pro přehlednost a pořádek v metodologické práci je účelné zavést i další pojmy s pojmem znak související. Z praktického hlediska nás zajímá odlišitelnost jednotlivých stavů vlastnosti a přiřazování pravděpodobnostních měr jednotlivým podmnožinám stavů v Ω . Hodnoty z znaku Z vznikají tak, že seskupíme vždy určité stavy vlastnosti A. Je zřejmé, že pro praktické cíle poznávacího procesu nemá význam přiřazovat symboly libovolným podmnožinám z Ω , ale jen takovým, které jsou rozpoznatelné, které můžeme v poznávacím procesu odlišit od ostatních (pomocí daných přístrojů, postupů apod.). Aby byl znak volen účelně vzhledem k měřicímu procesu či jiným postupům poznávání, je zapotřebí, aby jednotlivé hodnoty znaku odpovídaly takovým rozpoznatelným množinám stavů. Matematický model pro tuto situaci můžeme vzít z počtu pravděpodobnosti a teorie míry a můžeme využít matematický pojem měřitelnosti a měřitelných jevů (čtenář se s těmito pojmy může podrobně seznámit v učebnicích teorie míry a v učebnicích počtu pravděpodobnosti). Znak, který splňuje uvedené požadavky, pak nazveme *měřitelným znkem*. Vzniká rozšířením pojmu náhodné proměnné na jiné než číselné množiny. Tento pojem je nutno zavést, chceme-li využít a případně rozpracovat výsledky počtu pravděpodobnosti, chceme-li přiřazovat pravděpodobnostní váhy hodnotám znaku a umožnit převod výsledků na původní vlastnost, která nás ve výzkumu zajímá. V tomto modelu a v pojmu měřitelného zobrazení, resp. měřitelného znaku, je matematicky vyjádřena kvalitativní stránka zjišťování stavu vlastnosti — a při číselném měření musíme mít možnost odlišit různé kvality —, a to i když výsledek vyjádříme číselně. Matematický model může být popsán takto:

Množina Ω je množinou stavů vlastnosti A. Označíme prvky této množiny jako a.

² Zavedení jednotného pojmového systému a jednotné terminologie je ovšem velmi důležité. Tento požadavek podporuje diskusi o měření a volá i po diskusích v jiných metodologických oblastech. I když ještě dlouho bude existovat rutinní jazyk (či jazyky) běžné výzkumné praxe (jakýsi výzkumný slang) rozdílný od jazyka teorie a metodologie, je tu mnoho důvodů pro sjednocování:
A) Především je to snaha o vzájemné porozumění.
B) Pojmový systém je základem pro základní výzkum v metodologii:
a) umožní užitečné a smysluplné klasifikace metod, technik a postupů;
b) umožní přehlednou orientaci v problematice — to ulehčí aplikaci a orientaci v potřebách vývoje disciplíny;

c) umožní formalizaci, matematizaci, axiomatizaci a tím zprostředkuje využití aparátu instrumentálních věd (matematiky, statistiky, kybernetiky apod.) pro teoretickou výstavbu disciplíny i pro konstrukce praktických postupů.
C) Pojmový systém umožní sjednotit výuku a vyučovací jazyk a zvýšit tím pedagogickou úroveň na poli metodologie.
D) Pojmový systém umožní odlišení termínů — sníží se homonymita i nepotřebná synonymita ve vědeckém jazyce.
E) Pojmový systém umožní práci na metodologickém slovníku.

Dále je na množině Ω určen systém F jevů (podmnožiny Ω), které se nazývají měřitelné a které v praxi znamenají, že jsou na dané úrovni poznání, s danými prostředky a při daných cílech identifikovatelné. O F předpokládáme, že tvoří σ -pole.³ Tyto požadavky jsou velmi rozumné. Je-li množina stavu konečná, pak je požadavek na systém jevů F slabší — stačí, aby tvořil pole.⁴ O jevech patřících do F říkáme, že jsou F -měřitelné.

Na druhé straně máme množinu symbolů $Z = \{z\}$ a na ní systém podmnožin G , který vytváří opět σ -pole (resp. pole v případě konečné kardinality Z). Zobrazení $z = z(a)$ nemůže být libovolné, prohlédneme-li na problém z hlediska měřitelnosti. Přiřazení symbolů stavům musí být provedeno tak, aby množina všech stavů zobrazujících se do každého určitého z byla identifikovatelná, tj. aby na základě poznávacího postupu bylo možno rozhodnout, zda daný jev u určitého objektu nastal či ne, zda objektu odpovídá nějaký stav vlastností ze seskupení nebo ne. Z praktického hlediska chceme, aby znak byl vyjádřením měřitelných jevů. Matematicky tento požadavek formulujeme tak, že pro každé $C \in G$ chceme, aby $z^{-1}(C)$ patřilo F , čili bylo F -měřitelné;⁵ zobrazení z nazýváme měřitelné; znak Z nazveme měřitelným znakem.

V poznávacím procesu zkoumáme vztah „objekt – Ω “, tj. určujeme stav vlastnosti pro daný objekt. Výsledky vyjadřujeme pomocí jednoho symbolu ze Z nebo podmnožinou takových symbolů. Takový model je výhodné přijmout, abychom mohli aplikovat teorii pravděpodobnosti.

V tomto kontextu je také vidět význam rozkladových množin na Ω , které se nám vyskytly při definici znaku. Tyto množiny nám v kontextu teorie pravděpodobnosti tvoří elementární jevy. Pomocí znaku Z nemůžeme vyjádřit jemnější informaci než tu, že zkoumanému objektu přísluší některý stav vlastnosti ze zjištěné rozkladové množiny odpovídající hodnotě znaku.

Určená hodnota z u znaku Z u daného objektu může být nazvána *realizací znaku Z na daném objektu*. Poznávací proces to-

hoto typu je tedy realizací zobrazení množiny objektů do Z . Poznamenejme ještě, že — ač jsme používali matematický pojem měřitelnosti — realizace znaků nemusí být vždy měřením.

Na množinu symbolů Z jsme nekladli žádná omezení; může to být množina písmen kterékoli abecedy (latinské, řecké) či znaků jakéhokoli písma (čínského, mayského či podobně), může to být skupina slov složených z libovolné abecedy, mohou to být číslice, množina bodů, množina bodů a úseček mezi nimi, množina křivek určitého typu atd. Většinou však pracujeme se znaky, jejichž hodnoty jsou z praktického hlediska co nejrozumnější a nejzpracovatelnější. Tak se například nehodí čínské písmo pro kódování na naše počítače.

Abychom mohli správně interpretovat výsledky dané realizací znaku a správně využít obsah znaku, musíme určit také relace mezi jednotlivými prvky množiny. Relace mezi hodnotami znaku spoluurčují a upřesňují jeho význam.

Typologie znaků z formálního hlediska

Typologie znaků je důležitá pro analýzu zdrojů a typů chyb, které se při realizacích znaků vyskytují, a pro jejich anticipaci. Je důležitá pro způsob zpracování dat, pro plánování a výběr techniky statistické analýzy a pro stanovení modelů pro zpracování dat. Zde uvádíme typologie pouze z hlediska formálního: jsou nutné pro formální metodologii. Jsou však možné a užitečné i jiné přístupy ke klasifikacím (viz např. [7] a další).

Podle mohutnosti množiny Z , kterou nazveme *mohutností znaku Z*, moh Z , $|Z|$, card Z , rozeznáváme znaky:

a) *konečné* — množina Z má konečný počet prvků, moh Z = počet prvků této množiny;

b) *spočetné* — množina Z má mohutnost prostě přirozených čísel N (tj. existuje prosté zobrazení Z na N);

c) *nespočetné* — množina Z má alespoň mohutnost množiny reálných čísel P (existuje prosté zobrazení Z na P resp. na množinu vyšší mohutnosti).

³ Systém F množin ω nazýváme σ -pole na Ω jestliže má tyto vlastnosti:

1) $A \in F \Rightarrow A^c \in F$

2) Pro společný systém množin $A_1, A_2, A_3, \dots$ platí

$$A_i \in F \Rightarrow A = \bigcup_{i=1}^{\infty} A_i \text{ je též } \in F.$$

⁴ F je pole, jestliže druhý požadavek předcházející poznámky zaměníme za: 2) $A, B \in F \Rightarrow A \cup B \in F$.

⁵ Je-li množinou Z reálná přímka a G je borelovské σ -pole na ní, pak dostáváme náhodnou proměnnou jako F -měřitelnou funkci na Ω .

Toto rozlišení má svou roli při výstavbě modelů, ve kterých vystupují zkoumané znaky (např. rozhodnutí, zda analýza dat bude provedena pomocí diskrétních nebo spojitých pravděpodobnostních rozložení).

Klasifikace znaku podle relací⁶ na množině Z nemůže být úplná. Bohatství znaků, které můžeme využívat v sociologické práci, a bohatství různých reakcí, které mohou nastat, je do jednoduché klasifikace velmi těžko zpracovatelné. Zde si všimneme jen těch typů, které se nejčastěji vyskytují při analýze dat a při rutinních měřicích postupech. Jiné, speciální klasifikace budou zřejmě nutné např. pro případy měření užitku a pro vytváření agregovaných znaků apod.

Relace na množině hodnot znaku vznikají převážně dvěma způsoby:

1. Především jsou odrazem našich znalostí o struktuře vlastnosti, o struktuře množiny jejích vztahů v rámci konstrukce pojmu této vlastnosti. Množina Ω může být pokládána za úplně nebo částečně uspořádanou; můžeme na této množině zavést i pojem vzdálenosti, která má smysluplnou interpretaci apod. Na Ω existují objektivní relace nezávislé na stupni našeho poznání o jejích struktuře. Z hlediska měření a měřitelnosti a z hlediska přesnosti vědeckého procesu by bylo ovšem optimální, kdybychom mohli nalézt prosté zobrazení Ω na Z a určení relací na množině hodnot znaku tak, aby byly izomorfní s oněmi objektivními relacemi reálného světa. Vědecké poznání přibližuje člověka k tomuto cíli. V konkrétním sociálním výzkumu se ovšem při konstrukci znaků budeme snažit alespoň o homeomorfismus — přitom ani ten nebývá vždy striktně splněn.

2. Mnohdy nevíme nic o struktuře vlastnosti či znaku a relace určujeme vyložené subjektivně (subjektem tu může být jedinec, kolektiv, společnost). To je problém hodnocení, společenských preferencí apod. Zde tedy je objektivní realitou právě vědomí subjektů — posuzovatelů. Vlastnost je objektům přiřazována podle názoru „zvnějška“. Příkladem může být určování norem, posuzování filmů na různých stup-

nicích z hlediska estetického působení, hodnocení různých uměleckých porot apod. I když se oba způsoby neliší z hlediska formálního zpracování, je důležité je rozlišovat z důvodů interpretačních.

Různé relace na množině hodnot znaku tvoří jeho strukturu. I když tato struktura má v jednotlivých případech svou reálnou interpretaci různou a o to bohatší, čím bohatší je tato struktura, zde je provedena klasifikace na základě formálních vlastností⁷; jde o rozšíření klasického členění znaků.

A. Prostý nominální znak

je seznamem různých symbolů pro jednotlivé objekty, které mají být označeny. Je volen tak, aby se pomocí něho daly rozlišit objekty souborů. Nepředpokládáme zde žádné relace na množině hodnot, tj. na množině všech souborů. Tato úroveň znaků se dá charakterizovat tak, že existuje prosté zobrazení mezi objekty a hodnotami znaků.

Jako příklad můžeme uvést křestní jméno dítěte v rodině nebo rodné číslo (přesněji soubor všech již přiřazených rodných čísel), číslo legitimace člena některé organizace. V ideálním případě by takovým znakem byl slovník — písemné vyjádření „zvuků jazyka“, pokud by bylo jednoznačné — to by ovšem platilo v případě, že by neexistovalo dvojí čtení stejného slova a různá slova by se různě četla — a pokud by byla podchycena všechna slova. Ve výzkumu je to například číslo dotazníku či děrného štítku apod.

Při rozlišování takových hodnot znaku nemluvíme zpravidla o měření, i když snad by se formálně v některých situacích dalo použití tohoto případu do měření zahrnout. Zde je uveden jen pro úplnost. Jeho funkce je označovací a rozlišovací. Je tedy označením vlastností, která vyjadřuje rozlišení prvků konkrétního souboru.

B. Nominální znak

Na množině hodnot znaku nevznikají žádné relace. Při realizacích nominálního znaku $Z = \{z, u, v, w, \dots\}$ na množině objek-

⁶ Relací na množině A je zde myšlena dvoučlenná relace, tj. soubor dvojic prvků z A , které vyhovují daným určitým podmínkám. Jinak: relace R je podmnožinou kartézského součinu $A \times A$.

Příklad: relace „větší než“ zahrnuje na množině $\{1, 2, 3\}$, dvojice $(2,1)$, $(3,1)$, $(3,2)$, relace „větší než

nebo rovno než“ pak dvojice $(1,1)$, $(2,1)$, $(3,1)$, $(2,2)$, $(3,2)$, $(3,3)$.

⁷ Obdobnou klasifikaci lze nalézt například u P. Abella [1]; některé typy znaků (v jeho pojetí měřicích systémů) se nezdají být pro praxi příliš relevantní. Také pojetí měření v citované stati je odlišné. Přes jiný kontext jsou ale jeho tzv. „pure measurement“ použitelné v našem kontextu.

tů O dostáváme relaci ekvivalence^{8 9} a rozklad O na třídy ekvivalence $0_z, 0_u, 0_v, 0_w, \dots$ (které ovšem mohou být prázdnými množinami).

C. Kvaziordinální znak¹⁰

je znak, u jehož hodnot máme danu relaci, která je tranzitivní a asymetrická¹¹ V definici tohoto znaku není kladen požadavek, že každé dva prvky jsou porovnatelné, tj. že je aRb neb bRa . Proto hodnoty znaků nemusí být všechny vzájemně porovnatelné z hlediska, které relaci určuje.

Příklad: Znak souhlasu s určitým zadaným výrokem může mít tyto hodnoty: A — souhlasím bez výhrad, B — souhlasím, ale s výhradami, C — ani souhlasím, ani nesouhlasím, D — nesouhlasím, E — velmi ostře nesouhlasím, F — nevím, G — neodpověděl. Na množině $Z = \{A, B, C, D, E, F, G\}$ lze určit takovéto uspořádání vzhledem k souhlasu s výrokiem: (AB), (BC), (CD), (DE) a s tím také (AC), (AD), (AE), (BD), (BE), (CE), ale srovnatelnost kategorií F a G s ostatními už nelze provést jednoduše; můžeme se rozhodnout o zařazení E vzhledem k A, B, D, E, : (AF), (BF), (FD), (FE), ale nemůžeme porovnat F a C; také nelze vůbec porovnat G s ostatními hodnotami.

D. Prostý ordinální znak

je znak, který je obdobně jako typ A definován pro určitý soubor O, má stejný počet hodnot jako soubor, existuje prostě zobrazení O na Z a hodnoty znaku znamenají pořadí souboru z hlediska dané vlastnosti. Je speciálním případem ordinálního znaku a vyskytuje se při aplikaci neparametrických statistik.

E. Ordinální znak

je znak, na jehož hodnotách je definována úplná,¹² asymetrická a tranzitivní relace. Na rozdíl od kvaziordinálního znaku lze hodnoty ordinálního znaku seřadit do pořadí, v němž má každá hodnota přesně vymezené místo. Každé dvě hodnoty znaku

jsou porovnatelné. Na O je generován rozklad, jehož třídy jsou úplně uspořádány.

Za příklad takového znaku je často uváděna školní klasifikace, různé znaky spokojenosti, souhlasu apod.

F. Ordinální znak s pevnými body

U předcházejícího typu znaku nemáme obecně žádný opěrný bod s „absolutní“ interpretací, relace nám určuje pouze srovnání objektů z O. Může se však stát, že některé hodnoty nám umožňují jednoznačnou interpretaci v rámci problému. To může být jedna nebo obě krajní hodnoty v pořadí — absolutní neznalost předmětu, nebo zcela bezchybný výkon. Často to bývá neutrální střední poloha — indiferentní postoj, ani souhlas, ani nesouhlas, ani spokojenost, ani nespokojenost. Takové případy s určením počátku (výchozího bodu) jsou obzvlášť důležité. K takovým bodům můžeme vztahovat i jiné hodnoty; v případě neutrálního středu rozkládáme hodnoty na tři skupiny — neutrální střed, kladné, záporné. K relaci úplného uspořádání na množině hodnot znaku přistupuje ještě uspořádaný rozklad na této množině. Odlišení od případu E je nutné z důvodu interpretačního a z důvodů statistické analýzy (např. formulace problému symetrie).

Speciálním případem tohoto znaku je *znaménkový znak*, tj. trichotomický znak s hodnotami $(-, 0, +)$, kde 0 znamená neutrální polohu. Vzniká např. v experimentu, kde sledujeme zhoršení $(-)$, zlepšení $(+)$, či stav beze změny (0) .

G. Ordinální znak s uspořádanou metrikou

Kromě úplného uspořádání hodnot znaku můžeme mít ještě uspořádané dvojice hodnot — můžeme seřadit i vzdálenosti jednotlivých dvojic hodnot znaku. Jako příklad můžeme uvést předpoklad Coombsova škálovacího postupu. Přitom ovšem typ uspořádání vzdáleností může být velmi

⁸ Relace R na množině A se nazývá *symetrická*, jestliže pro každé dva prvky a, b množiny A, pro které je aRb , platí také bRa .

Relace R se nazývá *reflexivní*, jestliže pro všechny prvky platí aRa .

Relace R se nazývá *tranzitivní*, jestliže aRb, bRc implikuje aRc .

Relace, která je reflexivní, symetrická a tranzitivní, se nazývá *relací ekvivalence* na A. Taková relace vytváří na množině A rozklad, který má tu vlastnost, že každá rozkladová množina obsahuje právě všechny prvky, které jsou vzájemně vztaženy relací R.

⁹ Máme tedy paralelně relace na množině hodnot znaku a na množině objektů, na kterých daný znak realizujeme — takovou relaci můžeme nazvat re-

laci na O generovanou znakiem Z. V případě A byla generována relace ekvivalence s tou další vlastností, že třídy ekvivalence byly jednoprvkové a jednoznačně korespondovaly v množině symbolů. Generovaná relace vzniká formálně a nemusí se zcela ztotožnit s relací, která na O objektivně existuje, neboť je zprostředkována znakiem Z, jehož konstrukce a realizace nemusí být dokonalá.

¹⁰ Do jisté míry uspořádaný znak.

¹¹ *Asymetrická relace* je taková, která nemůže platit oběma směry u jedné dvojice prvků: existence vztahu aRb implikuje, že neplatí bRa . (Tato vlastnost vylučuje např. reflexivnost.)

¹² Úplná relace R je taková relace, u níž pro každou dvojici a, b platí, že je buď aRb , nebo bRa .

různý. Výsledkem Coombsova postupu bývá většinou asymetrická a tranzitivní, a hlavně neúplná relace. Jiný případ uspořádání je uspořádání vzdáleností pouze u sousedních dvojic hodnot znaku. Podrobný rozbor tohoto případu viz Fishburn [3]. V případě, že máme úplné uspořádání vzdáleností všech dvojic hodnot a počet hodnot znaku roste nade všechny meze, stává se tento znak znakem intervalovým.

H. Kardinální znaky intervalové

Kardinální jsou takové znaky, u nichž symbolické vyjádření znamená zobrazení do množiny reálných čísel, včetně interpretace operací v této množině. Podle jednoznačnosti možností takového vyjádření a s tím spojených možností interpretace rozeznáváme znaky intervalové, poměrové a absolutní. Každý *intervalový znak* má vlastnost úplného uspořádání hodnot a je na něm definována vzdálenost hodnot jako absolutní hodnota jejich rozdílů. Z hlediska jednoznačnosti pak může být charakterizován tak, že u něho libovolně volíme počátek i jednotku. Můžeme tedy interpretovat poměry vzdáleností mezi různými dvojicemi hodnot znaku. Vzdálenosti $d(u, v)$ mají aditivní vlastnost u sousedních dvojic. Dále má smysl výrok „rozdíl mezi hodnotami u, v je q -krát (např. dvakrát) větší než rozdíl mezi hodnotami x, y “, tj. $d(u, v) = qd(x, y)$ má smysl a můžeme jej interpretačně využít.

Příkladem takového znaku je průběžný čas vyjádřený datem (letopočtem). Můžeme srovnávat časové rozdíly. Nemusíme však k tomuto účelu používat námi zavedený letopočet, ale můžeme zvolit jiný časový počátek a jinou jednotku (viz starý egyptský kalendář, několik souběžně používaných kalendářů mayské kultury apod.).

I. Kardinální znak poměrový

U tohoto znaku přidáváme k požadavkům H ještě požadavek přirozeného zavedení nuly: k nule můžeme vztáhnout všechny ostatní hodnoty znaku.

Takovýmto znakem je například věk respondenta — počet let od narození do určitého sledovaného časového okamžiku; jiným příkladem může být kvantifikovaný znak spokojenosti, kde nula znamená neutrální polohu. To ovšem platí jen v tom případě, že znak pro kvantifikaci homeomorfně odráží stavy vlastnosti a má smysl výrok „osoba A je q krát spokojenější než osoba B“.

I když dnes nejsme s to u většiny znaků podobný vztah zavést, přesto se o to snažíme — konstrukce poměrových znaků jsou součástí metodologických cílů každé disciplíny, neboť přinášejí mnoho informace a jsou dobře zpracovatelné. Pevný počátek nám umožňuje nejen porovnání vzdáleností, ale i porovnání hodnot samých (tím i porovnání realizovaných hodnot a jejich prostřednictvím i objektů). Z hlediska jednoznačnosti přiřazení znaků k vlastnosti může být poměrový znak charakterizován tak, že zobrazení do nuly je jednoznačné (jednoznačná volba počátku), ale jednotka je volena libovolně. Tohoto znaku používáme u extenzivních vlastností.

J. Kardinální znak absolutní

je zobrazení množiny stavu vlastností do množiny reálných hodnot; každá jeho hodnota je přirozeně interpretována. Znak je také jednoznačně určen. Vyskytuje se poměrně zřídka; jsou to například absolutní četnosti nebo relativní čísla.

Kromě uvedených typů znaků lze zavést ještě řadu dalších (viz např. Abell [1], Fishburn [3], Suppes Zinnes [9]). Jsou to jednak znaky představující různé mezistupně ordinality a přechody k intervalovým znakům, jednak jsou to i různé typy znaků kardinálních. Dále to jsou znaky, které mají složitější strukturu, jako například třída funkcí apod. Tato klasifikace je tedy neúplná, domnívám se však, že uvedené vymezení je postačující pro běžné statistické zpracování dat konkrétních sociálních výzkumů.

Některé speciální případy u jednotlivých typů znaků mohou splýnout, což se projevuje například při analýze statistické závislosti. Jde především o dichotomické znaky $(0,1)$: mohou být chápány jako nominální, ordinální i kardinální — některé míry asociace zde splývají (koeficienty asociace, Goodman-Kruskalův koeficient pořadové asociace, korelační koeficient), přestože vycházejí z různých modelů statistické závislosti.

I když byla provedena formální diskuse rozlišení znaků z hlediska jejich struktury, musíme mít na paměti, že v každém jednotlivém případě je tato struktura volena tak, aby měla svou opodstatněnou interpretaci.

V terminologii s tím spojené vystupují ještě některé názvy:

je dichotomický znak s hodnotami (0,1), u něhož hodnota „1“ indikuje určitou podmnožinu stavů vlastnosti. Je-li Ω abstraktní množinou stavů všech barev předmětu, pak 1 může znamenat podmnožinu „být červený“ a nula její doplněk — všechny ostatní barvy. Podobných případů lze uvést mnoho.

Často se setkáváme s pojmem *kontinua*. Jsme-li přesvědčeni (a úroveň našeho poznání nám to dovoluje), že některá vlastnost má stavy, které přecházejí „spojitě“ jeden v druhý, říkáme že taková vlastnost má vlastnost kontinua, že je kontinuem. Jestliže navíc naše představy umožňují vyslovit předpoklad úplného uspořádání stavů, můžeme za znak tohoto kontinua volit některý interval reálné přímky, popřípadě celou přímku. V jiných případech můžeme zobrazovat tuto vlastnost do více-rozměrného euklidovského prostoru apod. Pojem kontinua je podmíněn zdůvodněním a zavedením vhodného modelu a argumentací jeho vhodnosti, popřípadě vhodnosti takového chápání vzhledem k technické zpracovatelnosti dat, aniž je taková abstrakce na škodu interpretaci; představy o existujícím kontinuu mohou vést k aplikaci matematických modelů pracujících se spojitými funkcemi apod.

V kontextu tohoto paragrafu můžeme také vymezit pojem *kvantifikace*. Kvantifikace je pravidlo, které nám přiřazuje prvky z množiny reálných čísel resp. z jiné číselné množiny, z vektorových prostorů apod. k jednotlivým stavům vlastnosti. Jejím výsledkem je číselná reprezentace vlastnosti, znak, u něhož je množinou hodnot nějaká číselná množina se zadanými operacemi.

Proces kvantifikace sestává ze dvou etap: konstrukce přiřazovací funkce (axiomatizace a sestavení pravidel přiřazování) a přiřazení (realizace těchto pravidel, tj. konstrukce znaků).

Kvantifikace může být přirozená v tom smyslu, že znak je izomorfní (resp. homeomorfní) množině stavů a binární operace s čísly mají své protějšky v reálném světě (např. sčítání u extenzivních vlastností) — existuje číselná množina, která vyhovuje

určeným relacím a operacím v reálném světě.

Kvantifikace ale může být zcela účelová a umělá. Její interpretovatelnost se vztahuje pouze k daným cílům, které mohou být čistě technického rázu; kvantifikace nemusí mít žádný přirozený sémantický podklad. Tento případ se vyskytuje v problematice typologie, klasifikace, diagnostiky a některých rozhodovacích postupů. Role čísla spočívá pouze v pomocném nasazení pro metodu, která čísla vyžaduje. V některých případech praxe se ukazuje, (např. v medicínské diagnostice), že takový postup může být výhodný.

Mezi oba tyto případy může být zařazena klasifikace intuitivní, při níž daným číslům podkládáme určitou sémantiku, ale jejich využití je zcela pomocné. Tak při zpracování ordinálních znaků či pořadových dat „kvantifikujeme“ přiřazením pořadí hodnoty znaku nebo pořadím jedince ve skupině. Teorie neparametrických testů a souvislost různých statistických technik ukazuje, že tento postup je v řadě případů možný; interpretační omezení jsou ovšem zřejmá.

Kvantifikaci můžeme vztahovat také ke znaku. Obecně sem patří pojem číselné transformace kardinálního znaku. Číselné hodnoty můžeme „rekvantifikovat“ transformací tak, abychom získali srovnatelné hodnoty v různých souborech či výzkumech nebo abychom získali určité vlastnosti znaku z hlediska zpracování — standardizace, převedení na normální rozložení.

Znak jako měřicí škála

Znak — tak jak zde byl definován — tedy zobecněná proměnná, vystupuje všude tam, kde budeme empiricky zkoumat realitu. Je to tedy nejen problém sociologie, ale problém všech věd. Uvnitř sociologie pak nejde pouze o problematiku měření, ale i pozorování, experiment, výzkum. Měření má se všemi těmito metodami „neprázdný průnik“ — má s nimi mnoho společného, vystupuje v nich jako součást, ale nenahrazuje je (kromě dílčích a jednoduchých situací). V měření pak vystupuje znak v roli měřicí škály. Nikoli však pouze jako

¹³ Nikoliv *indikátor*: zde jde o indikaci určitého stavu vlastnosti, nikoliv o částečnou vlastnost, z níž lze usuzovat na vlastnost „vyššího stupně“. Pojem

indikátoru v sociologii by si zasluhoval samostatného rozboru v rámci diskusí o měření.

množina hodnot Z, ale s celou svou strukturou, tj. se všemi relacemi, které jsou na množině jeho hodnot definovány jako paralela relací v empirických systémech, jejichž prvky se stanou objekty měření. Znak se svou strukturou se tedy stává oním abstraktním systémem s relacemi, který vystupuje v definici měření v širším smyslu (viz [8]).

Stanovení vhodného znaku jako měřící stupnice není snadné. Volba je podmíněna cílem a zasazením daného měření do celkového rámce konkrétního poznávacího procesu. Mnoho technik škálování nám ukazuje cesty ke konstrukci znaků pro tento účel. Je však zřejmé, že volba dobrých měřících stupnic znamená neustálý proces jejich zlepšování podle stupně poznání. A také podstatně souvisí s upřesňováním cílů měření. Volba měřící škály současně závisí na technické úrovni měřících postupů a prostředků. Vhodnost volby stupnice může být posouzena různými validizačními technikami, zkoumáním reliability, ale hlavně neustálou logicko-teoretickou kontrolou a hlubokou analýzou empirických výsledků v širokých souvislostech. Nutnou podmínkou pro nasazení znaku jako měřící škály je výše diskutovaná měřitelnost znaku.

Znak se svou strukturou je modelem objektivní reality — určitého empirického systému s relacemi; měření je proces realizující zobrazení z jednoho systému do druhého. Celkově je to tedy proces k určování konkrétních hodnot parametrů v rámci daného modelu. Úspěch měření je tedy závislý na obou — volbě znaků i procesů. Je však především podmíněn teoretickou smysluplností a vědeckou relevantností cíle či jeho praktickým zaměřením.

Literatura

- [1] Abell, P.: *Measurement in Sociology: I. Measurement Systems*. Sociology 1968, 2, s. 2—20.
- [2] Čížek, F. a kol.: *Filosofie, metodologie, věda*. Praha, Svoboda 1969.
- [3] Fishburn, P. C.: *Decision and Value Theory*. New York, Wiley 1964.
- [4] Harary, F. - Norman, R. Z. - Cartwright, D.: *Structural Models*. New York, Wiley 1965.

Pozn. red.

Rada příspěvků, která byla v této diskusi uvedena, svědčí o významnosti této problematiky. Stať J. Reháka se zabývá objasněním obsahu pojmu znak. Prezentované pojetí představuje jeden z možných přístupů a vyvolá jistě živý ohlas. Z dosavadních příspěvků i z obsahu této stati vyplývá složitost

- [5] Judin, P. F. - Rozental, M. M. (eds.): *Filosofický slovník*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1965.
- [6] Kerlinger, F. N.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
- [7] Rehák, J.: *Poznámky k analýze sociologických dat*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 4, s. 425—434.
- [8] Rehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 6, 638.
- [9] Suppes, P. - Zinnes, J. L.: *Basic Measurement Theory*. In: Luce, R. D. - Bush, R. R. - Galanter, E. (eds): *Handbook of Mathematical Psychology*. Vol. I. New York, Wiley 1963.
Těž: *Psichologičeskiye izmerenija*. Moskva, Mir 1967.
- [10] Torgerson, W. S.: *Theory and Method of Scaling*. New York, Wiley 1958.
- [11] Zelený, J.: *Úvod do filosofie*. Praha, Svoboda 1971.

Резюме

Ржегак Я.: К понятию признаков в социологии (Попытка дать формальное выражение, классификацию и точное определение отношения к проблематике измерения)

Термин признак носит множество разных значений. В статье предлагается дать точное определение понятию признак таким образом, чтобы оно с одной стороны соответствовало общему пониманию, и с другой чтобы было целесообразно для выражения свойства в обрабатываемом языке и в языке методологии. Признак данного свойства понимается как символическое выражение свойства, как множество символов, отвечающих группам состояний свойств. В статье упоминается о некоторых отношениях в множестве признаков, относящихся к одинаковому свойству: в смысловом отношении эквивалентные признаки, сужение признака, уточнение признака. Символическое присоединение значений признака к состояниям свойства является изображением, определяющим разложение на множество состояний, которое эквивалентно классу в смысловом отношении эквивалентных признаков.

Для нужд познавательного процесса нас интересуют измеримые признаки, т. е. такие, которые соответствуют измерительным восприимчивостям из измерительного пространства состояний свойства (или же на) множества значений признака. Измерительные явления в этом случае отвечают отличительным и узнаваемым подмножествам состояний свойства. Измерительность признака является необходимым условием для введения признака как измерительной шкалы и для возможности обработки реализаций признака на объектах.

celé problematiky, jejíž řešení se neobejde bez všestranné analýzy. Domníváme se, že významný je zejména filosofický aspekt problému a očekáváme, že tento aspekt bude předmětem pozornosti metodologické sekce Československé sociologické společnosti, která zhodnotí celou diskusi.

В статье дальше развивается классическая типология признаков смотря по отношениям на множестве его значений. Они следующие:

- А. Простой номинальный признак
- Б. Номинальный признак
- В. Квазиординальный признак
- Г. Простой ординальный признак
- Д. Ординальный признак
- Е. Ординальный признак с неподвижными точками (также знаковый признак)
- Ж. Ординальный признак с упорядоченной метрикой
- З. Кардинальный интервальный признак
- И. Кардинальный признак отношения
- К. Кардинальный абсолютный признак

В статье также упоминается о классификации в зависимости от множества множества значений признака. Дальше приведены понятия: индикаторный признак, континуум, квантификация, которые с данной проблематикой тесно связаны.

Наконец коротко подытожена проблематика введения признака измерительной шкалы процесса измерения.

Summary

Rehák J.: Comments on the Concept of the Variable in Sociology (Attempt at a Formal Expression, Classification and Definition of the Relation to the Problems of Measurement)

The term variable has many various meanings. In the present paper, a definition of the conception of the variable has been suggested so as to correspond to the general conception and to be expedient in expressing qualities in the processing language as well as in the language of methodology. The variable of a given quality is conceived as a symbolic expression of the quality, as a set of symbols corresponding to groups of states of qualities. The paper mentions some relations on the set of variables appurtenant to the same

quality: variables equivalent in meaning, narrowing of the variable, refinement of the variable. The symbolical assignment of the variable to the states of the quality is a diagram determining the disintegration on the set of states which is equivalent to the class of variables equivalent in meaning.

As regards the needs of the cognitive process, we are interested in measurable variables, i. e. in variables corresponding to the measurable mapping from the measurable space of the states of the quality on (or into) the set of the values of the variable. In this case, measurable phenomena correspond to the distinguishable and recognizable subsets of the states of the variable. The measurability of the variable is a necessary pre-condition for setting the variable as a measuring scale and for the possibility of processing the realizations of the variable on objects.

The paper then deals in more detail with the classical typology of variables according to the relations on the set of values:

- A. Simple nominal variable
- B. Nominal variable
- C. Quasi-ordinal variable
- D. Simple ordinal variable
- E. Ordinal variable
- F. Ordinal variable with fixed points (also sign variable)
- G. Ordinal variable with ordered metrics
- H. Cardinal interval variable
- I. Cardinal ratio variable
- J. Cardinal absolute variable.

The paper also discusses the classification according to the size of the set of the values of the variable. The concepts of indication variable, continuum and quantification are also mentioned, being in close connection with the problems under examination.

Finally, the problems of setting the variable as a measuring scale in the process of measurement are briefly summarized.

Validita je souhrnným pojmem pro vyjádření řady specifických požadavků na kvalitu sociologického zkoumání. Její základní schéma tvoří však vztah metody a cíle a základní důraz je kladen na relevanci tohoto vztahu. Každá výsledná sociologická informace odráží jak volbu cíle zkoumání, tak přiměřenost prostředků použitých k jeho dosažení. Stupeň její validity je vázán na oba tyto aspekty. Cíl lze chápat buď jako výzkumný záměr, jako úkol, který jsme si stanovili, nebo jako maximální přiblížení k věrnému obrazu objektivní reality. Obě pojetí se v materialistickodialektickém přístupu k sociologickému zkoumání vzájemně prolínají a podporují. Součástí záměru musí být získání objektivního obrazu skutečnosti, i když jde většinou o postupnou aproximaci, nikoliv o bezprostřední reflexi. Validita proto není vnitřně rozpornou kategorií, jak by se mohlo zdát při její povrchní explikaci. Uvažujeme-li ovšem o adekvátnosti metod a postupů v rámci validity, jeví se tato jako kategorie více-dimenzionální. Jde totiž nejen o problém vhodné volby metod vzhledem k cíli, ale i o celou rozsáhlou oblast jejich vlastních kvalit, které souvisí s přesností, ověřeností, aplikovatelností apod. Taková apriorní validita je nutnou podmínkou celkové validity každého výzkumu.

Tyto stručné poznatky o kategorii validity, stejně jako další, které vyplývají z rozboru jejich definic a z obecného vymezení pojmu,¹ mají rámcový a zcela obecný charakter. Zdůrazňují však aspekty, které mohou být vodítkem pro podrobnější analýzu a specifikaci validity. Ukazují také, že nezbytným krokem je vymezení vnitřní struktury kategorie. Proto smyslem této stati je analyzovat a zhodnotit používané typologie validity a validizačních kritérií, v nichž se odráží vnitřní struktura naší kategorie. Účelem je také odhalit další mož-

nosti systematického využití a rozpracování validity v sociologii.

1. Co to je kritérium validity

Ústředním pojmem naší analýzy je kritérium validity. Lze předeslat, že jde o metodologický pojem na střední rovině obecnosti, o pojem, který na jedné straně hraničí s obecným vymezením validity, na straně druhé s konkrétními validizačními postupy. Proto právě z kritérií vychází typologie validity. I samotná kritéria mají ovšem různé úrovně obecnosti a různé možnosti aplikace. Jejich smysl navíc vykazuje falešnou variabilitu, danou nejednotností metodologického jazyka jednotlivých autorů. Přesto lze říci, že všeobecně je za kritérium validity považován fakt, údaj nebo postup, k němuž se snažíme maximálně přiblížit, eventuálně se s ním ztotožnit. Toto přiblížení či ztotožnění je zárukou validity. Můžeme proto rozlišovat jednak charakter kritéria, jednak způsob a míru identifikace s ním. Všechny tyto aspekty slouží jako vodítko pro vytváření typologií validity.

Nejčastěji jsou v literatuře uváděna a rozpracovávána takzvaná kritéria logická a empirická nebo ve stejném či téměř stejném smyslu kritéria vnitřní a vnější. V souvislosti s nimi se hovoří i o logické a empirické, vnitřní a vnější validitě. Vede toho se poměrně často vyskytuje takzvaná přímá neboli bezprostřední validita a validita pomocí kritérií, resp. validita pomocí nezávislých kritérií. Modernější práce hovoří spíše o kritériích a o validitě obsahové na jedné straně a predikční a souběžné na straně druhé. Jako nejdokonalejší je uváděna validita konstruktová. Další termíny k označení druhů a kritérií validity se vyskytují s poměrně malou frekvencí.

Naše analýza bude postupovat podle

* Tato stat navazuje na práci téže autorky *Kategorie validity v sociologii*, která byla uveřejněna v Sociologickém časopise č. 4 1972.

¹ Viz zmiňovaný úvodní článek o kategorii validity.

skupin kritérií, které budou sestaveny na základě logických a věcných příbuzností bez ohledu na případné terminologické odlišnosti. Pokusí se explikovat a uvést do vzájemných souvislostí většinu kritérií používaných ať v sociologické praxi, nebo pouze ve verbální rovině.

2. Kritéria takzvané logické validity

Logická validita je chápána buď jako použití kritérií logické správnosti a přesnosti operacionalizace, nebo jako bezprostřední, přímá vazba obsahu zkoumané kategorie na skutečnost.

Na první přístup navazuje specifikace termínů podle pravidel operační definice, jak to uvádí například A. Kaplan [6]. Validita se v tomto případě zjišťuje a zvyšuje odhalováním pseudodefinicí, odstraňováním chyb obráceného operacionalismu apod. H. L. Zetterberg [13] podrobně rozebírá problém překrytí definice a indikátoru a vymezuje tři možnosti nevalidnosti: 1. definice obsahuje kromě indikátoru další obsahové složky; 2. indikátor obsahuje kromě definice další složky; 3. indikátor obsahuje jen část definice, nebo naopak definice jen část indikátoru. Validnost lze zvyšovat buď vytvářením nových definicí, nebo změnou indikátorů. Přitom platí, že jednoduchý validní indikátor je cennější než index sestavený z mnoha indikátorů nízké validity.

Druhé pojetí logické validity je prvnímu velmi blízké, je však formulováno s menší přesností a s menšími nároky na logiku operací. Váže se na požadavek takzvané teoretické analýzy nebo analýzy běžného všeobecného smyslu (*common sense analysis*) výzkumných položek (viz např. [4]). Požadavky této analýzy jsou formulovány takto: Má zjišťovat, zda položky jsou tím, čím mají být, a podstata nástroje (např. kontinuum stupnice) není jiná, než je stanovena. To bývá doplněno požadavkem větší přesnosti definicí výchozích teoretických kategorií, požadavkem spolehlivějšího kódování apod. (např. v práci [1]). Pomocnou metodou je posouzení experty či nezávislými soudci a metoda „známé skupiny“.

V uvedených souvislostech se místo o logické validitě hovoří někdy o *přímé* nebo o *bezprostřední validitě*. Tyto dva termíny jsou však vysvětlovány i z poněkud odlišných pozic – z hlediska důra-

zu na bezprostřednost, reflexe měřené položky v teoretickém pojmu, který zastupuje. B. S. Phillips [8] hovoří o proceduře bezprostřední validizace jako o analýze toho, zda měření bezprostředně odráží pojem (“on face of it”), a v souhlase s tímto kritériem vyhodnocuje například přímé pozorovací techniky jako daleko validnější než projektivní techniky, přestože přímé techniky obsahují mnoho subjektivně zkreslujících faktorů.

I když toto poslední pojetí přímé či bezprostřední validity se tedy rovněž týká vztahu teoretického pojmu a měřené položky, chybi zde předpoklad procesu operacionalizace a někdy i předpoklad jakéhokoli logického propojení.

Vedle právě uvedených interpretací logické validity, které sice vykazují sestupnou tendenci, co se týče nároků na logické postupy, ale koncentrují se přitom na stejný problém, se vyskytují i vysvětlení zcela odlišná, dá se říci v jistém smyslu přímo protichůdná. Například pro R. Pinta a M. Grawitzovou [9] jsou logická kritéria totéž co externí kritéria a z nich nejvíce žádoucí jsou kritéria fixní (např. metr, kilogram), která se v sociologii téměř nevyskytují. Jiným vcelku řídkým případem podobného protichůdného pojetí je Guilfordovo tvrzení [5], že bezprostředně validní je validní vzhledem k praxi.

Opomeneme-li poslední dva výjimečné názory, které jsou spíše nedorozuměním než čímkoli jiným, můžeme shrnout, že takzvaná logická validita obsahuje jen zčásti skutečná logická kritéria, tj. pravidla a postupy formální logiky. Kromě toho obsahuje poněkud neurčité kritérium běžného logického úsudku a pravděpodobně i autenticitu jako kritérium bezprostřednosti (při přímé validitě). Označení *logická validita* není tedy zcela adekvátní. Navíc i skutečně logické postupy, které jsou brány v úvahu, zasahují jen omezené pole působnosti logiky při koncipování sociologických výzkumů. Je evidentní, že logická pravidla nevalidizují pouze proces operacionalizace, resp. transformace teoretického termínu na empirický indikátor. Jsou součástí modelování a programování výzkumu, třídících procesů, interpretací výsledků apod. Logika je jistě důležitým validizačním činitelem, který umožňuje zejména zachování kauzálních vazeb ve výzkumném procesu a také vzájemné sepětí jednotlivých validizačních

kroků. V této funkci však není v rámci kategorie validity dostatečně rozpracována.

V některých moderních pracích se neoperuje s pojmy logická validita a logická kritéria. Uvádí se však odrůda významově velmi příbuzná: *obsahová validita*. Je jedním ze čtyř standardizovaných typů² a je vysvětlována například v práci F. N. Kerlingera [7] takto:

Tento typ validity vychází z otázky „Je podstata obsahu zjištěné (naměřené) veličiny reprezentativní pro obsah zjišťované (měřené) vlastnosti?“ Jako kritérium zde vystupuje reprezentativnost nebo výběrová adekvátnost obsahu. Při validizaci se vychází z toho, že každá zjišťovaná vlastnost má teoretickou entitu obsahu *U*, zahrnující všechno, co může být řečeno nebo zaznamenáno o dané vlastnosti. *U* má nekonečný počet položek, které jsou vyjádřitelné pomocí čísel, aritmetických operací a pojmů. Vysoké ohodnocení obsahové validity by vzniklo, jestliže by bylo možno pomocí náhodného výběru vytvořit vzorek, který by přibližně stejně reprezentoval všechny podmnožiny z *U*. Tento požadavek je většinou nesplnitelný a navíc je obtížné předem stanovit žádoucí míru obsahové validity. Reprezentativnost položek se zajišťuje většinou (logickým) úsudkem, který závisí především na jasné definici obsahové entity a na pečlivém studování a vážení jednotlivých položek. Jako doplňující metoda se opět uvádí metoda „nezávislých soudců“.

Vidíme, že obsahová validita se v podstatě zabývá korekcemi výsledků operacionalizace a že představuje snahu o zpřesnění takzvané logické validity, jak je popsána výše. Naráží samozřejmě na tytéž potíže a je řešena pomocí stejných kompromisů. Za její hlavní klad lze považovat nikoli snahu po kvantitativním vyjádření, ale možnosti větší kontroly teoretických východisek výzkumu a možnosti zpětné verifikace samotných validizačních postupů.

V souvislosti se všemi dosud uvedenými typy kritérií se také někdy hovoří o *vnitřní validitě*. Tohoto termínu poprvé použil Guttman, který jej v podstatě chápe jako synonymum logické validity. Toto pojetí je například obsaženo také v práci [13], zatímco v práci [9] je vnitřní vali-

ditu přímo ztotožňována s bezprostřední validitou a v některých dalších pracích s validitou obsahovou. Pojem vnitřní validita je však velmi často vztahovým ke všem „vnitřním“ kritériím bez ohledu na jejich charakter, tzn. ke kritériím vyskytujícím se v rámci daného výzkumu či dané techniky. Tak například v práci [11] se hovoří o vnitřní kontrole validity interview, která spočívá ve srovnávání odpovědí různých respondentů na stejné otázky téhož výzkumu (kontrola ovšem selhává, jestliže všichni respondenti odpovídají chybně). Podobně chápe vnitřní validitu většina autorů zabývajících se některou konkrétní pozorovací technikou. Druhé pojetí vnitřní validity z ní tedy činí širší kategorii, než je běžně používaná validita logická, přičemž vnitřní validita logickou implikuje — jestliže ovšem vztáhneme pojem „vnitřní“ k celému výzkumu, a ne pouze k jedné dílčí technice. Jinak je vnitřní validita pojmem značně relativním. Jeho smysl záleží na tom, z jakého výzkumného celku vycházíme, a na přesném určení jeho hranic. Proto lze stěží uvažovat o specifičnosti vnitřních kritérií a je otázkou, zda typologie založená na takovém relativním hledisku má vůbec nějaký zásadní význam.

V souvislosti s vnitřní validitou zasluhují ještě zmínku dva méně známé typy, které se vyskytují při statistickém zpracování problému validity. Je to jednak „vnitřní“ validita chápáná nikoli jako protiklad k validitě vnější, ale jako vlastnost přirozená (v anglickém překladu *intrinsic*, nikoli *internal*). J. P. Guilford [8] ji definuje jako míru pravdivosti skóre položek testu. K jejímu vyjádření používá kvadratického kořene takzvané pravdivé variance neboli reliability. Odvozený index validity nemá však velký praktický smysl, protože se dá použít jen tehdy, když test měří jednoduchý společný faktor a když společná faktorová variance je stejná jako reliabilita.

Druhým zvláštním typem je *relevantní validita*, která se od vnitřní (*intrinsic*) liší pouze tím, že je vztažena ke společné faktorové varianci, a ne k reliabilitě. K těmto dvěma „statistickým“ typům lze poznamenat, že v každém případě vychází před-

² Týká se standardizace typů, na které se dohodlo společné zasedání *Committee of the American Psychological Association a The National Council on*

Measurements Used in Education a která zahrnuje vedle obsahové validity ještě validitu souběžnou, predikční a konstruktovou.

poklady výpočtů příslušných koeficientů záleží na způsobu a úrovni logického úsudku, že se tedy podobně jako v případě obsahové validity jedná o podmíněnou exaktnost a že tedy hrozí nebezpečí falešné validity.

3. Skupina kritérií empirických

To, co bývá nazýváno kritérii empirickými, představuje skupinu možno-li ještě nesourodější a neúplnější, než je skupina kolem logických kritérií. Zatímco pseudologické, rádobylogické a bezprostředně jasné a evidentní se v jistém smyslu logickému blíží a navíc vše je tak či onak vztahováno k procesu operacionalizace, nalezneme, jak se dále ukáže, jednotlivé pojítko mezi takzvanými empirickými kritérii. Sám pojem empirie není příliš precizní a umožňuje rozličné interpretace. Například z empirie zásadně nelze vyloučit používání logických pravidel. Empirická validita se z tohoto úhlu nejeví jako protiklad či doplněk validity logické, jak je většinou uváděno, ale jako pojem jiné významové roviny, který se určitými aspekty překrývá s pojmem logická validita. Ale uveďme nejdříve nejfrekventovanější vysvětlení empirických kritérií.

V širším pojetí mezi ně patří jakákoli srovnatelná skutečnost, naměřená hodnota nebo technika, o které máme právo se domnívat, že má stejnou nebo vyšší validitu než to, co chceme validizovat. Pod toto pojetí se vejde jak statistické testování hypotéz, které sem zařazuje H. L. Zetterberg [13], tak obvyklé zjišťování korelací mezi naměřenými hodnotami i srovnávání faktorů jednotlivých testů pomocí výpočtu „společné faktorové variance“, jak to provádí J. P. Guilford [5]. Patří sem ale také křížová kontrola při interview, při které srovnáváme odpovědi na danou otázku u respondentů se stejnými identifikačními znaky, předběžné či průzkumné rozhovory (viz např. [11]) a takzvaný frakční interview, kde je kritériem průměr výsledků dvou různých rozhovorů na totéž téma s dvěma ekvivalentními skupinami respondentů (viz např. [2]). Kritéria podobného charakteru se vyskytují při psychologickém srovnávání skóre postojových stupnic a při testování, kde se porovnávají mezi

sebou výsledky dvou testů nebo celé baterie testů k témuž problému. Do této kategorie empirických kritérií patří i výše zmíněná metoda „známé skupiny“, kterou lze použít k validizaci jakékoli pozorovací techniky.

Úskalí všech těchto známých a poměrně hodně používaných kritérií a metod je nekolikeré. Především je tu otázka vymezení srovnatelnosti s kritériem. Na základě kterých znaků či vlastností můžeme vybrat vhodné a přiměřené kritérium pro naše srovnávání? Velká variabilita samé podstaty empirických kritérií podmiňuje samozřejmě i variabilitu způsobů výběru srovnatelných kritérií. Problém je nutno řešit případ od případu, přičemž je třeba překonávat disproporce vzniklé nekritickým přejímáním subjektivních přesvědčení a jistot, běžných zvyklostí a konvencí, módních a dobově populárních metod a technik. Vedle stanovení srovnatelnosti je velkým úskalím rozhodování o tom, zda validita vybíraného kritéria je postačující pro náš účel, nebo zda můžeme vyvodit míru validity z procesu srovnávání dvou či více postupů se stejnými předpoklady k validnosti. Zodpovězení těchto otázek závisí samozřejmě na charakteru výzkumného problému a na nárocích, které by měly být rovněž obsaženy ve vymezení cíle daného výzkumu.

Vedle popsaného širšího pojetí empirické validity, které nedisponuje ani jednotným a přesným vymezením validity kritérií, ani jejich obsahu a srovnatelnosti, lze rozeznat několik užších pojetí, která se zaměřují na precizaci alespoň jednoho z těchto požadavků:

Požadavek vlastní validity kritérií používaných k validizaci a částečně i požadavek vymezení srovnatelnosti zdůrazňuje takzvaná *validita pomocí nezávislých kritérií*. (Někdy je nazývána jen validitou pomocí kritérií, v tom případě je však často chápána stejně široce a mnohoznačně jako uvedené širší pojetí empirické validity.) O nezávislém kritériu se hovoří jako o kritériu v pravém slova smyslu, jako o pravém, ideálním kritériu apod. Přitom se připouští, že nalezení nebo vytvoření takového kritéria je velmi obtížné.³ Musí splňovat tři podmínky:

³ Chybná volba kritéria je příčinou nevalidnosti mnoha výzkumů. Např. J. P. Guilford [5] uvádí, že při náhodném zkoumání 2100 výzkumů, provedených mezi lety 1906 a 1948, bylo shledáno použití

zcela vyhovujících standardních kritérií jen v 8 případech. 427 výzkumů bylo možno považovat za celkem uspokojivé z hlediska validity. Zbývající byly zcela neuspokojivé.

1. Musí být prokazatelně validní, tj. buď bezprostředně autenticky pravdivé, nebo již dříve validizované. První případ je v sociologii celkem řídký (např. vizuální ověření při přímém pozorování), druhý je především otázkou standardizace, která se provádí u psychologických testů. U standardů je však problémem zajištění přiměřenosti kritéria s ohledem na jeho charakter, míru validity i časový a prostorový kontext.

2. Musí být nezávislé nejen na validizovaném údaji či technice, ale i na podmínkách, ve kterých se uplatňuje. To samozřejmě souvisí s otázkou širší aplikovatelnosti kritéria. V každém případě by však mělo mít obecnou platnost ve stanoveném rámci. Zajistit nezávislost kritéria v sociologii je stejně obtížné, ne-li obtížnější, jako zajistit jeho validitu.

3. Mělo by mít shodné základní parametry s validizovaným znakem nebo jasně formulovatelnou statistickou souvislost (např. korelaci). Při zajišťování této podmínky je největším nebezpečím redukce smyslu kritéria (např. školní prospěch sloužící jako kritérium testované inteligence apod.).

Pojetím empirické validity, které zužuje a upřesňuje charakter kritérií, je takzvaná *validita predikční*. Jako kritéria zde vystupují splnění předpovědi chování, postojů, vztahů apod. Splnění — většinou budoucí praktická realizace — je vlastně potvrzením, důkazem validity. Podle některých autorů (viz např. [7]) není však vazba predikční validity na budoucnost nutná, potvrzení lze hledat i v přítomnosti nebo minulosti. Stejně tak není nezbytné, aby kritérium mělo podobu praxe. Například A. Kaplan [6] hovoří o testování predikce a říká, že validita je zde záležitostí toho, jak hodnoty získané určitými postupy umožní předpovědět hodnoty získané jinými postupy nebo v jiných kontextech. Jestliže však připustíme takové rozšíření chápání predikční validity, překryje se nám prakticky s takzvanou *validitou souběžnou*. Odlišení pak spočívá pouze v tom, že souběžná validita více zdůrazňuje vztah ke kritériu než charakter kritéria samotného. Zároveň lze říci, že nedostatky a problémy širšího pojetí predikční validity a validity souběžné jsou totožné s výše uvedenými problémy empirické validity v širším pojetí a i na toto

místo by tedy bylo možno zařadit úvahu o nezávislých kritériích.

Někteří autoři úzce spojují predikci s užitečností. V práci [12] se přímo hovoří o *pragmatické validitě*. Přitom jsou na ni kladeny dva požadavky: nezávislost kritérií a přímost, nezprostředkovanost důkazů. Upozorňujeme však, že oprávněnost požadavku přímých důkazů je relativní. Záleží na charakteru kritéria a na možnostech srovnávání, zda je vyloučení spojovacích mezičlánků prvkem validizujícím, nebo naopak devalidizujícím.

Nakonec ještě zmínku o termínu *vnější kritéria*. Je to protipól k *vnitřním kritériím* a o jejich relativním charakteru a o vztahu k empirickým kritériím platí analogické závěry jako o vztahu vnitřních a logických kritérií.

Lze tedy shrnout, že skupině empirických kritérií nelze sice většinou vytknout neempirický charakter, tak jak jsme vytýkali logickým kritériím nelogičnost, že však terminologická, obsahová i metodologická variabilita této skupiny přesahuje možnosti systematického třídění. V tomto případě nejde skutečně o kritéria jednoho typu, a to ani když se pokusíme logicky doplnit tuto skupinu, tak nerovnoměrně a neúplně využívanou sociologickou praxí.

4. Konstruktová validita

Za nejdokonalejší typ validity je považována tzv. konstruktová validita. Vychází z hledání konstruktů, tj. faktorů či vlastností, které ovlivňují rozptyl výsledků měření. Validizace spočívá v tomto případě ve vysvětlování rozdílů ve zjištěných (naměřených) hodnotách. Podle Kerlingera [7] je pro tento typ validity příznačné spojení empirických dimenzí zkoumání s jeho teoretickými východisky. Důležité je vysvětlení skutečných významů výsledných informací s přihlédnutím ke smyslu teoretických konceptů.

Jiní autoři akcentují i další aspekty konstruktové validity. Například Cronbach [3] zdůrazňuje nutnost empirického testování hypotéz vyvozených z teorie obsahující konstrukt, Phillips [8] validizaci východích předpokladů, která musí předcházet jejich testování, Campbell a Fiske (uvedeno podle [12]) důležitost diferenciací mezi jednotlivými konstrukty (např. doporučují zjistit, zda testované informace — odpovědi na otázky, které vcházejí do konstruktů, se nevztahují k více než jednomu

zkoumanému indikátoru, tj. zda lze k dané odpovědi vytvořit více různých otázek).

Specifické problémy konstruktové validity samozřejmě narůstají při řešení speciálních problémů jednotlivých technik. Například v Osgoodově kontingenční analýze (uvedeno podle [1]) se vychází ze závěrů o vztazích mezi zprávami a činiteli, kteří způsobují jejich změnu. Kontingence mezi přenášeny informacemi jsou indikativní pro asociativní strukturu zdroje a predikční pro asociativní strukturu příjmu. Při validizování se musí kromě toho brát v úvahu kontext prostředí, ze kterého zpráva přichází. Příkladem dalšího specifického přístupu je psychometrika, kde je metoda konstrukce validizačních kritérií poměrně nejpropracovanější. Spočívá v hledání a kombinování faktorů, ovlivňujících variance testu. Například validizace testu inteligence se provádí pomocí faktorů verbální schopnosti a schopnosti abstraktního myšlení, event. s připojením faktoru vlivu třídní příslušnosti (uvedeno podle [7]). S. Sarason při testování stupnice dětského strachu použil jak Crombachovo, tak Maehlovo pojetí TASC a strach konstruoval do nomologické sítě vnitřních souvislostí výchozí teorie. Pak ještě testoval výsledky s některými dalšími faktory, např. s odhadem dětského strachu ze strany učitelů, s výsledky testu inteligence apod. (uvedeno podle [12]). Příklady sestavování obecně platných (validních) psychologických škál lze nalézt např. v práci [10].

Příklady by bylo možno uvést mnoho. Všechny však představují nějakou specifikaci téhož přístupu, nikoli jeho opuštění nebo podstatnou modifikaci. Liší se samozřejmě mírou složitosti a přesnosti. Ze statistického hlediska lze zaznamenat časté používání korelačních koeficientů a faktorové analýzy. Výpočet korelací je zároveň typický pro dva z předstupňů konstruktové validity: pro zjišťování takzvané *konvergentní validity*, které vychází z podobnosti výsledků při kombinování různých metod pro měření stejné proměnné (např. při obsahové analýze se kombinuje sémantická a symbolová analýza), a pro takzvanou *diskriminační validitu*, která naopak testuje rozdílnosti mezi výsledky jednotlivých technik. Oba tyto typy validity jsou vlastně zároveň precizovanými odrůdami souběžné validity.

Z charakteristik konstruktové validity vyplývá, že

- je to spíše validizační procedura než typ validity — je vymezena spíše metodologickými přístupy než charakterem kritérií;
- skládá se z několika na sebe navazujících validizačních kroků;
- může použít všech výše uvedených typů validity a kritérií (ze skupiny logické i empirické);
- nevychází z prosté shody či divergence mezi jednotlivými kritérii a technikami, ale z povahy jejich vzájemných vztahů;
- konstrukty se hledají na základě logického úsudku a teoretických i praktických znalostí o vztahu mezi proměnnými a o jejich kontextu společenském, historickém, ekologickém, psychologickém apod. a výsledky se většinou statisticky vyhodnocují nebo formalizují pomocí grafů.

Nejobecnějším závěrem by bylo, že konstruktová validita směřuje k úplnosti ve smyslu zkombinování všech adekvátních validizačních postupů do jedné komplexní validizační procedury a ve smyslu zahrnutí celého procesu daného sociologického výzkumu do této jedné validizační procedury. Dvojí tendence ke komplexnosti je ovšem spíše žádoucím než realizovaným cílem, protože jde o příliš složitý problém. Uvedené příklady ukazují, že se většinou volí komplexnost z určitého hlediska. Například se validizuje proces operacionalizace pomocí logického úsudku a několika empirických kritérií, nebo se validizuje jeden operacionální krok nebo jedna výzkumná technika zkombinováním několika empirických kritérií s přihlédnutím k výchozí teorii výzkumu apod. Předností přitom je, že se postupuje po nějakém zvoleném průřezu výzkumné procedury a nevychází se pouze z jednoho jejího chronologického bodu, jako to činily dříve uvedené dílčí validizační postupy. Předností také je větší možnost odhalení devalidizujících momentů a činitelů a jejich eliminace ve validizační proceduře. Na druhé straně zapojení několika kritérií a několika technik přináší nebezpečí více omylů a chyb. Kromě toho je obtížné zajistit, aby speciální redukce výzkumné problematiky, kterou je nutno při použití konstruktu provést a která většinou obsahuje

více stupňů a více dimenzí, byla přiměřená. Konečně zde hrozí ještě nebezpečí samoučelných formalizací.

5. Systemizace kritérií a typů validity

K rozboru jednotlivých kritérií a typů validity je nutno ještě dodat, že některá kritéria a některé typy bývají prezentovány párově, ve dvojicích vzájemně se doplňujících a v jistém smyslu i vzájemně protikladných. Tak bývají uváděny vedle sebe či proti sobě validita (kritéria):

logická — empirická

přímá, bezprostřední — pomocí (nezávislých) kritérií

vnitřní — vnější

Všechny typy uvedené nalevo mohou být a také bývají považovány vzájemně za synonyma. Totéž platí o typech uvedených napravo. Z naší analýzy však vyplývají poněkud jiné vztahy. Validita obsahová je buď podskupinou přímé (= bezprostřední), nebo logické validity, od obou se však liší vyšším stupněm precizace postupů. (Přitom validita přímá přesahuje částečně do logické a naopak). Na druhém pólu je v jednom smyslu významově nejširší souběžná validita, která obsahuje jak predikční, tak empirickou validitu a při přiřazení určitých požadavků i validitu pomocí nezávislých kritérií (přitom tato poslední kategorie se poněkud vymyká, právě proto, že obsahuje i požadavky na kvalitu kritéria). V jiném smyslu je však nejobsažnější validita empirická. Co se týče vzájemného doplňování uvnitř dvojic, lze i zde najít sporné body, zejména významové přesahy (např. logické validity do empirické). Vztah protikladnosti platí vždy z určitého, u každé dvojice jiného úhlu. Z těchto hledisek je nejméně sporná dvojice vnitřní — vnější, která však, jak bylo řečeno, necharakterizuje ani kritéria, ani postupy validizace, pouze relativně vymezuje validizační prostor.

Dvoupólový systém validity, tak jak je používán, není tedy systémem v pravém slova smyslu. Pojmy nejsou vymezeny jasně a jednotně, vztahy mezi nimi se neřídí přesným a jednotným pravidlem. Navíc tento „systém“ neobsahuje všechny typy validity a všechny typy kritérií, které se v sociologické praxi vyskytují.

Uvedené nedostatky odrážejí několikrát zdůrazněný fakt, že validita je zatím ka-

tegorií propracovanou převážně — a přitom nerovnoměrně — empiricky, která dosud nedospěla k vyšším rovinám zobecnění. Proto nedokonalá systemizace nepředstavuje ani celou empirickou strukturu kategorie a proto empirická struktura nemůže reprezentovat zároveň logickou strukturu. Doplnění chybějících bodů a dimenzí a vytvoření skutečně logického systému kategorie validity nelze provádět spekulativně bez hlubších teoretických studií a empirických ověření. Proto se na tomto místě pokusíme jen o částečnou korekci a doplnění existujících skupin kritérií, které by eliminovalo nejvýraznější nejasnosti a nepřesnosti.

Místo původních čtyř dvojic doporučíme k úvaze těchto pět pozměněných dvojic typů kritérií (validity):

intuitivní — logická

přímá — zprostředkovaná

teoretická — empirická

kauzální — srovnávací

obsahová — procedurální

První dvojice představuje rozlišení podle charakteru myšlenkových postupů, nebo přesněji podle přítomnosti logických pravidel při posuzování validity a při konstruování validizačních postupů. Logická validita by měla být vnitřně diferencována podle míry složitosti a exaktnosti od jednoduchého logického úsudku až po složité matematické postupy. Intuitivní kritéria lze nejspíše ztotožnit s autenticitou, s bezprostřední a evidentní pravdivostí. V některých dílčích souvislostech sociologického zkoumání nelze tato kritéria zcela vyloučit.

Druhá dvojice zdůrazňuje na jedné straně bezprostřední vazbu buď na základní filosofické kritérium, nebo na základní výzkumný cíl či na praxi. Na druhé straně zdůrazňuje přítomnost pomocných mezičlánků — dílčích kritérií, která jsou přechodem ke stanovenému kritériu základnímu. Přímá i zprostředkovaná validizace mohou využít jak logických, tak intuitivních postupů.

Třetí hledisko souvisí s typem vědeckého přístupu. Teoretická kritéria vycházejí z kombinace verbalizovaných poznatků nebo matematických symbolů, které mají vzhledem k empirii daného výzkumu apriorní charakter. Empirická kritéria jsou součástí společenské praxe nebo jsou vý-

sledkem dříve realizovaných terénních pozorování. Oba typy mohou použít logického úsudku i intuice a cesty přímé i zprostředkované.

Čtvrtá dvojice je v podstatě metodologická, tj. vztahuje typy kritérií ke způsobu jejich manipulace při validizování. Kauzální validizace hledá příčiny a důsledky validizovaného prvku, nebo naopak zjišťuje, pro co je daný prvek příčinou nebo důsledkem. Podchycuje proto vnitřní výzkumné vazby i vazby kontextuální, časové i prostorové. Nejvíce samozřejmě souvisí s logickou validitou. Jinak se může vyskytovat jak v rovině teoretické, tak v rovině empirické a může mít přímý i zprostředkovaný charakter. Při srovnávací metodě jde o nalezení podobných prvků, postupů, jevů a o určení typu a stupně podobnosti. Jak srovnávací kritérium, tak srovnávaný element se mohou nacházet v teoretické i empirické rovině a mohou být srovnávány bezprostředně nebo pomocí zprostředkujících mezičlánků.

Poslední uvedená dvojice rozlišuje statický a dynamický aspekt sociologického zkoumání a vztahuje se proto na jedné straně k analýze významu používaných (většinou operacionalizovaných) pojmů, na druhé straně ke kvalitě a adekvátnosti vlastní výzkumné procedury. Obsahová i procedurální validita musí proto zachovávat vazbu na teoretickou validitu a obě mohou používat empirická kritéria. Stejně tak mohou používat různé logické postupy a metodu kauzální i srovnávací.

Jako šestou dvojici by bylo možno uvést validitu dílčí — komplexní, přičemž validita komplexní by částečně přebírala postupy takzvané konstruktové validity. Tato dvojice však netypologizuje kritéria ani metodologický přístup k nim. Vyjadřuje jen minimální a maximální požadavek na validitu a validizaci. Takové hledisko nelze považovat za primární pro typologii. Podobně by se totiž mohly rozlišovat další dvojice, např. validita jednoduchá — kombinovaná, kvalitativní — kvantitativní, apriorní — aposteriorní, přirozená — konstruovaná apod. Z hlediska zařazení metod jednotlivých vědních oborů by zase bylo možno vymezit jiné typy validity, např. psychologickou, sociologickou, mate-

matickou, statistickou apod., případně je sestavit do dvojic z různých přístupových hledisek. Všechna tato další možná rozlišení mají samozřejmě určitý význam pro vypracovávání konkrétních validizačních postupů, nemají však zásadní smysl pro obecné strukturování kategorie validity.

Závěr

Na závěr opakujeme, že účelem a cílem této stati bylo popsat, posoudit a v rámci daných aplikací doplnit systém kritérií validity používaných v současné sociologii. Tento systém má být zároveň nosnou konstrukcí vnitřní struktury kategorie validity. Vymezení systému kritérií je proto i jedním ze specifičních kroků při postupném vymezování kategorie validity.⁴

To, že analýza a systemizace kritérií vychází z daných aplikací a ze současné úrovně rozpracovanosti, má kladné i záporné důsledky. Na jedné straně je nutno vzít v úvahu, že jde o analýzu skutečného stavu, který je bezprostředním odrazem potřeb sociologického zkoumání a který je konkrétním stupněm geneze naší kategorie. Získání reálného obrazu se všemi vývojovými možnostmi a nedostatky považujeme za nezbytné. Na druhé straně však tato cesta poskytuje omezené možnosti pro precizaci a kompletizaci typů kritérií a pro sjednocení systémových přístupů. Nelze totiž předpokládat, že dílčí opravy a zpřesnění, tak jak byly naznačeny v poslední části stati, mohou uvést dosavadní chaos v dostatečně uspořádanou strukturu. Je nutno zvážit otázku, zda empirické skupiny a typy kritérií nejsou natolik disparátní a kvalitativně nesouměřitelné, že by bylo vzhledem k danému problému adekvátnější postulovat polární schéma kritérií na nových základech, logicky přesnějších a úplnějších, které by jednak odkazovaly ke všem základním gnoseologickým vazbám a problémům výzkumu, jednak by umožnily, aby konkrétní kritéria byla formulována méně neurčitě obsahově i terminologicky. Vytvoření nové báze pro systém kritérií by však vyžadovalo podrobnější explikaci gnoseologické podstaty validity, která v sociologické literatuře zcela chybí, a zkoumání

⁴ Jak bylo v úvodu poznamenáno, prvním specifičním krokem byla uveřejněná analýza sémantických významů a sociologických smyslů pojmu validita. Třetím specifičním krokem bude explikace

vnějších významových vazeb kategorie validity, tj. vazeb na ostatní kategorie, které souvisí s požadavky na kvalitu sociologického zkoumání.

funkce této kategorie v komunikačních procesech sociologického zkoumání. Na tomto místě proto pouze rámcově naznačíme jeden z možných přístupů k postu-laci nového systému kritérií.

Je možno uvažovat ve třech rovinách. První rovina vychází z formální logiky a z významu vztažných systémů, jejichž po-vaha z hlediska daného fenoménu může být disjunktivní. Kritéria a typy kritérií by vytvářely systém lineárních dichotomií, tzn. že by byly vymezeny dvojice typů (kritérií) vzájemně se významově vylučujících. Druhá rovina se vztahuje k praktické realizaci, resp. k obtížím praktické realizace, vznikajícím zásahem zkoumajícího subjektu do převažování vazeb zkouma-ného systému. Třetí rovina by přisloužela komplementární systém kritérií, obsahující dvojice, v nichž oba póly se sice musí realizovat, aby vznikl reálný a úplný obraz skutečnosti, nemohou se ale realizovat současně. Konečně třetí rovina odkazuje k základní struktuře objektivní reality a obsahuje systém dvojic vytvořených na základě dialektické protikladnosti, které se vztahují přímo ke gnoseologickému meritu zkoumání. Jak prostá dichotomie, tak komplementárnost nebo dialektický vztah uvnitř dvojic by byl doplněn analogickou skladbou dvojic v daných rovinách.

Literatura

- [1] Budd, R. W. - Thorp, R. K. - Donohew, L.: *Content Analysis of Communications*. New York, London, Mac Millan Comp. 1967.
- [2] Duverger, M.: *Méthodes des Sciences Sociales*. Paris, Dalloz 1967.
- [3] Cronbach, O.: *Essentials of Psychological Testing*. New York, Harper & Row 1960.
- [4] Goode, W. J. - Hatt, P. K.: *Methods in Social Research*. New York, London, McGraw-Hill Comp. 1952.
- [5] Guilford, J. P.: *Psychometric Methods*. New York, Toronto, London. McGraw-Hill 1954.
- [6] Kaplan, A.: *The Conduct of Inquiry*. Chandler Publishing Comp. 1964.
- [7] Kerlinger, F. N.: *Foundation of Behavioral Research*. New York, Chicago, Holt, Rinehart and Winston 1964.
- [8] Phillips, B. S.: *Social Research Strategy and Tactics*. New York, London, Mac Millan Comp. 1966.
- [9] Pinto, R. - Grawitz, M.: *Méthodes des Sciences Sociales*. Paris, Dalloz 1967.
- [10] *Psychologičeskie izmerenija*. L. D. Měšalkina (red.). Moskva, Mir 1967.
- [11] Richardson, S. A. - Dohrenwend, B. S. - Klein, D.: *Interviewing, its Forms and*

Functions. New York, London, Basic Books 1965.

- [12] Selltitz, C. - Jahoda, M. - Deutsch, M. - Cook, S. W.: *Research Methods in Social Relations*. Methuen & Co. 1965.
- [13] Zetterberg, H. L.: *On Theory and Verifications in Sociology*. Bedminster Press 1965.

Резюме

Водакова А.: Критерии действительности

Основную схему содержания категории действительности в социологии составляет отношение методов и целей исследования, и основное значение придается сущности этого отношения. Каждая конечная социологическая информация отражает как выбор цели, так и соразмерность средств, использованных для достижения ее. Степень ее действительности связывается с обоими этими аспектами. Цель возможно понимать или как исследовательский замысел, как задание, которым мы себя задали, или как максимальное приближение к точному изображению объективной реальности. Оба понимания в материалистическо-диалектическом подходе к социологическому исследованию взаимно проникают и поддерживают друг друга. Составной частью замысла должно быть получение объективного образа действительности, хотя в большинстве случаев дело идет о постепенной аппроксимации, не о непосредственной рефлексии.

Более подробная спецификация внутренней структуры категории действительности требует анализа и оценки используемых критериев действительности и исходящих из них типов действительности. Этот анализ, в котором смысл нашей статьи, одновременно изображает современное положение и возможности систематического использования и разработки проблемы действительности в социологии. Анализ поступает по группам критериев, составленных на основе логических и вещественных близостей, вводит во взаимосвязи и дополняет объяснение критериев и типов, применимых в современной социологии.

Первую группу составляют критерии т. н. логической действительности. Сюда относится прежде всего логическая правильность и точность операционализации и непосредственная, прямая связь изучаемой статьи с реальностью (logic, direct a face val.). Разновидностью близкой по значению является т. наз. смысловая действительность, в терминологии Гутмана внутренняя действительность. Вторую группу составляют эмпирические критерии, что является относительно наиболее широким названием, включающим т. наз. действительность при помощи (независимых) критериев, действительность предсказаний, сходства, прагматическую, внешнюю. Самостоятельной разновидностью является конструированная действительность, основывающаяся на комбинировании разных приемов усиления действительности в одну комплексную процедуру, включающую весь процесс данного социологического исследования.

Из анализа отдельных критериев и типов

вытекает, что их определение не точно и не однозначно, и их взаимные связи не составляют цельную логическую систему. Это отражает факт, что действительность пока является категорией, разработанной преимущественно в эмпирическом плане, причем неравномерно, у которой отсутствуют высшие уровни обобщения. Поэтому несовершенная систематизация не представляет даже ни всю эмпирическую структуру категории и поэтому эмпирическая структура не является логической структурой. Дополнение отсутствующих точек и размеров и создание действительно логической системы нельзя осуществить спекулятивным путем без более глубоких теоретических исследований и эмпирических проверок. Поэтому в эту статью в качестве результата приведенного анализа включена лишь частичная коррекция и дополнение существующей «системы» критериев, целью которых является элиминировать самые выразительные неясности и неточности. Мы принимаем во внимание пять пар критериев (типов) действительности: интуитивная — логическая, прямая — опосредованная, теоретическая — эмпирическая, каузальная — сравнительная, смысловая — процедуральная. Каждая пара является бинарной оппозицией, которая репрезентирует один из возможных подходов к значению категории и к ее методологической разработке. Наконец предлагается на рассмотрение вопрос, являются ли существующие эмпирические группы критериев настолько неоднородными и несоизмеримыми, что ввиду данной проблемы было бы более адекватно постулировать полярную схему на других основах, отсылающих ко всем главным гносеологическим связям и проблемам исследования. В общих чертах возможно было бы вести свои рассуждения в трех уровнях: в уровне формальной логики, в которой критерии образовали бы систему линейных дихотомий; в уровне практической реализации, которая состояла бы из комплементарных критериев; в общем гносеологическом уровне, отражающем диалектическую противоречивость сути исследования. Исполнительным руководством по этой классификационной системе был бы метод аналогии.

Summary

Vodáková A.: Validity Criteria

The basic scheme of the content of the validity category in sociology is formed by the relation between the method and the aim of the research. Fundamental emphasis is laid on the relevancy of this relation. Every resulting sociological information reflects both the choice of the aim and the adequacy of the means applied in attaining it. The degree of its validity depends on both these aspects. The aim can be conceived either as a research purpose, as a task we have set for ourselves, or as a maximum approximation to the true image of objective reality. In the materialistic-dialectical approach to sociological research, both the mentioned conceptions permeate and support each other. The attainment of an objective image of

reality must form a part of the purpose, even if, for the most part, it is the question of a gradual approximation and not of an immediate reflection.

A more detailed specification of the inner structure of the validity category requires an analysis and an evaluation of the applied validity criteria and of the types of validity connected with them. This analysis is subjected to discussion in the present paper; it simultaneously reflects the present state and the possibilities of a systematic utilization and elaboration of validity in sociology. The analysis proceeds according to groups of criteria formed on the basis of logical and material relationships; it points out interconnections and complements the explication of criteria and types in contemporary sociology.

The first group consists of the criteria of so-called logical validity. It involves, first of all, logical correctness and exactness of operationalization, and the immediate, direct connection of the examined item with reality. The so-called content validity, i. e. the internal validity in Guttman's terminology, is a type related in meaning. The second group consists of empirical criteria; this is the relatively broadest designation involving the so-called criterion validity, predict validity, concurrent validity, pragmatic, external validity. An independent type is the construct validity which is based on combining the various validation procedures into one complex procedure embracing the entire process of the given sociological research.

The analysis of individual criteria and types brings to light that their definition is far from being accurate and unambiguous, and that their interconnections do not form a coherent, logical system. This reflects the fact that, for the time being, validity is a category elaborated for the most part (and, at the same time, unevenly) empirically, lacking the higher levels of generalization. This is why the imperfect systemization does not even represent the entire empirical structure of the category, this is why the empirical structure is not a logical structure. Neither the completion of absent points and dimensions nor the creation of a really logical system can be realized speculatively, without deeper theoretical studies and empirical verifications. Consequently, the only result of the mentioned analysis presented in this paper is a partial correction and completion of the present "system" of criteria, the purpose of which is to eliminate the most conspicuous ambiguousness and inaccuracy. The following five pairs of validity criteria (types) are considered: intuitive - logical, direct - mediated, theoretical - empirical, causal - comparative, content - procedural. Each pair is a binar opposition representing one of the possible approaches to the meaning of the category and to its methodological elaboration.

Finally, the question is raised whether the existing empirical groups of criteria are not so disparate and incommensurable that with a view to the given problem it would be

more adequate to postulate a polar scheme on other bases referring to all the main gnoseological connections and problems of the research. General considerations might take place on three levels: on the level of formal logic where the criteria would form a system of linear dichotomie; on the level

of practical realization consisting of complementary criteria; on the general gnoseological level reflecting the dialectical contradictoriness of the merits of research. The method of analogy might be an auxiliary guide in this classification system.

Souběžně s rozmachem sociologických výzkumů v ČSSR se zejména po roce 1965 ve větší míře začaly objevovat v různých odvětvích našeho národního hospodářství objednávky aplikovaného sociologického výzkumu. Ke škodě věci však mnohdy motivem takových objednávek byla snaha získat jen tzv. „vědecké“ podklady, které by zdůvodnily některé potíže fungování hospodářské organizace. Na druhé straně však současně nezdravě působil duch propagandy, která relativně mladou vědní disciplínu provázela. Očekávání podniků pak často nebyla adekvátní reálným možnostem sociologického výzkumu. Logickým důsledkem byla dočasná deziluze, jejíž následky nejsou ještě dnes zcela překonány.

Příčiny této situace si můžeme zhruba rozdělit do tří skupin:

1. Příčiny, které tkví v neinformovanosti vedoucích pracovníků hospodářských organizací. Bereme-li ovšem v úvahu, že k rozvoji základního i aplikovaného sociologického výzkumu dochází v podstatě teprve v roce 1965, je jistá míra neinformovanosti jevem celkem přirozeným. Jisté nápravy by bylo možné dosáhnout například cestou popularizace použitelných výsledků a závěrů z aplikovaných výzkumů v resortních časopisech, sbornících, bulletiních apod. Účinnost takové popularizace závisí ovšem na míře její serióznosti a přesvědčivosti o praktické použitelnosti.

2. Příčiny mající nezřídka původ v nízké kvalitě aplikovaných výzkumů či v jejich neadekvátnosti vzhledem k potřebám rozhodovací praxe. Mnohé z těchto výzkumů trpí nedostatky teoretického a metodologického charakteru natolik, že nemohou poskytnout dostatečné nosné podklady pro efektivní praktické využití. O skutečné efektivnosti nemůžeme hovořit, pokud výsledky výzkumu jsou jenom pouhým po-

tvrzením běžné zkušenosti řídicích pracovníků.

3. Příčiny, které mají svůj původ v nedostatecích organizace a řízení aplikovaného výzkumu.

Obecně patrně platí, že aplikované výzkumy by měly řešit především dva následující komplexy úloh:

a) měly by být zdrojem seriózních podkladů pro operativní rozhodování;

b) měly by dávat nosná východiska pro sociální plánování nejen na úrovni závodů a podniků, ale i na úrovni resortů a odvětví.¹

Zaměříme-li se na organizační otázky sociologické výzkumné práce, musíme konstatovat, že výzkumy probíhající v jednotlivých podnicích a na závodech zůstávají vesměs bez jakékoli koordinace a návaznosti, probíhají izolovaně a v podstatě živelně.

Již letmá prohlídka těchto prací ukazuje jejich ohromnou roztržitost z hlediska cílů, tematického zaměření, metodologie, úrovně zpracování, možnosti generalizace výsledků apod. Zdá se být nesporná nutnost určitého bilancování dosavadní práce, bilancování, které by bylo aktivní a přínosné pro další výzkumnou práci. Jednou z cest takové aktivní bilance je využití existujících výzkumů, využití informace, kterou obsahují, k sekundární analýze. Zpracování údajů těchto výzkumů, jejich komparace a generalizace nese souhrnný název sekundární analýza. Vlastní sekundární analýze by měla předcházet jednak etapa sběru materiálu, jeho sumarizace a evidování, jednak jeho metodologické vyhodnocení.² Na základě výsledků práce v těchto etapách můžeme přikročit k vlastní sekundární analýze, resp. k těm postupům, které získaná data dovolují použít. Tato data spolu s požadavky statistiky,

¹ Kohout, J. — Kolář, J.: *K metodologii sociálního plánování podniku*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 4, s. 419–424.

² Havlík, R. — Prudký, L. a kol.: *I. etapa šetření*

o stavu a vývoji prací zabývajících se lidským činitelem ve stavebnictví. Praha, Ústav racionalizace ve stavebnictví 1971.

metodologie sociologického výzkumu a sociologické teorie jsou limitujícím činitelem pro použití a efektivnost technik sekundární analýzy. Stanovují možnosti a meze postupům zpracování a možným výsledkům.

Dosavadní zkušenosti s aplikovaným výzkumem ukazují, že možnosti sekundární analýzy v této etapě vývoje sociologie u nás jsou poměrně značně omezené.

Například velmi často nemáme přístup k primárnímu materiálu a musíme se spokojit s údaji uváděnými ve výzkumných zprávách. Vzhledem k tomu, že tyto zprávy bývají určeny řídícím pracovníkům — praktikům, chybí mnohdy metodologická část. V takových případech bývá pak nutné formulace otázek a kategorizace možností výpovědi respondentů dedukovat a skládat z roztroušených citací v textu závěrečných zpráv.

Zaměříme-li se na zmíněný problém formulací a kategorizací otázek, setkáme se v podstatě s těmito případy:

1. Data jsou naprosto nesrovnatelná; tato alternativa je nejčastější.

2. Data jsou srovnatelná na základě podobnosti formulací otázek a následného sjednocení kategorizace výpovědi respondentů. Pracovat s takovými daty je však možné jen do určité míry. Tento postup v sobě skrývá nebezpečí značného zkreslení závěrů, neboť některými experimentálními šetřeními³ byla prokázána závislost mezi charakterem výpovědi respondentů a

a) formulací otázky,

b) způsobem kategorizace možností výpovědi,

c) pořadím otázek.

3. Data jsou srovnatelná na základě tožnosti formulace a kategorizací výpovědi respondentů. Zkušenost ukazuje, že půjde o případy spíše výjimečné.

Na řadu překážek metodologického charakteru bychom narazili například i při zjišťování reprezentativnosti zkoumaných souborů, při posuzování srovnatelnosti konkrétně použitých metod analýzy apod.

Za současné situace je do jisté míry možné získat srovnatelné a zobecnitelné

údaje pouze z oficiálního statistického výkaznictví (i když většinou ne v dostatečně dlouhé časové řadě, ne vždy úplné, poznamenané změnami metodik apod.). Proto charakter těchto dat nemá dosud pro účely sociálního plánování dostatečnou výpovědní hodnotu (pomíjíme zde problémy technického rázu i skutečnost, že použitelnost těchto dat je omezena rovněž obsahově). Možnosti interpretace jsou pak vesměs značně omezené. Snad jistou nápravu by mohlo přinést zavedení Jednotné evidence pracujících, pokud by její ukazatele byly v některých položkách (např. fluktuace) hlouběji propracovány a pokud podniky tento nový systém dokáží zdárně integrovat.

Na základě získaných zkušeností se pokusíme o formulaci představ týkajících se řízení a organizace výzkumné sociologické práce v národohospodářských odvětvích. Cílem by mělo být propojení praktické užitelnosti sociologického výzkumu pro konkrétní závod či podnik s možnostmi odpovědět na klíčové otázky relevantní pro sociální plánování na úrovni oborů, resortů a odvětví.

Takové komplexní řešení není v silách jednotlivých pracovišť, která se sociologií zabývají na úrovních závodů a podniků. Tento problém by mohl vyřešit pouze orgán, který by se zabýval centrálním řízením rozvoje aplikovaného sociologického výzkumu (případně i výzkumu psychologického, fyziologického, personalistického apod. v jejich vzájemné koordinaci) v rámci každého odvětví.⁴

Centrálním řízením aplikovaného výzkumu rozumíme tyto řídicí a poradenské činnosti:⁵

A. Řídící činnosti

1. Určení výzkumných témat relevantních pro sociální plánování v odvětví.

2. Standardizace výzkumných nástrojů. Přistoupíme-li například k dotazníkovému šetření, pak standardizací výzkumných nástrojů rozumíme jednotný výběr a formulaci určitého okruhu otázek. Snahou je zda dosáhnout srovnatelnosti získaných údajů. Bylo by ovšem třeba sjednotit i vý-

³ Holda, D.: Rozbor operacionalizace u výzkumu hodnotových orientací mládeže. Sociologický časopis 9, 1973, č. 1.

⁴ V mnohých odvětvích existují sice ústřední pracoviště na ministerstvech či resortních výzkumných a vývojových ústavech, ta však většinou vykonávají vlastní výzkumnou činnost a nezabývají se říze-

ním rozvoje výzkumné sociologické práce.

⁵ Podkladem pro formulace předpokládaných řídicích činností a poradenských funkce byly i informace uvedené v: Illner, M.: Archiv společenskovědních informací — nový pomocník empirické sociologie. Sociologický časopis 4, 1968, č. 4, s. 507—510.

běrové techniky volby osob zahrnutých do zkoumaných souborů, způsob zpracování apod.

3. Zřízení archívu dat, který by obsahoval:

a) základní identifikační údaje o prováděných a zakončených výzkumech,

b) kopie primárního materiálu z těchto výzkumů,

c) metodologické informace o těchto výzkumech, například hodnocení použitých baterií otázek, reprezentativnosti výběrového souboru apod.,

d) výzkumné nástroje ve výzkumech použité, například formuláře dotazníků, referentských archů, záznamových archů pro pozorování apod.,

e) data získaná z podnikového a oborového statistického výkaznictví,

f) odbornou literaturu, která se vztahuje k relevantním problémům.

B. Poradeňské činnosti

Zřízení poradenského a konzultačního střediska pro pracovníky, kteří se zabývají sociologickým šetřením v daném odvětví. Zde by se mohly řešit například problémy spojené s prováděním konkrétních výzkumů, ale i problémy teoretické, metodologické a aplikační. Touto cestou by bylo možné vytvořit nejen podmínky pro růst informovanosti řídících pracovníků v odvětví (např. popularizací aplikovatelných výsledků sociologických šetření, informování o zkušenostech z práce s lidským činitelem v jiných podnicích apod.), ale i podmínky pro vytvoření příznivější atmosféry pro výzkumnou práci. Činnost konzultačního střediska by mohla napomoci i zvýšení a doplnění odborné průpravy výzkumníků, a tím i růstu odborné úrovně aplikovaného výzkumu.

Koordinace práce a řízení výzkumu v odvětví by mohly významně napomoci při získávání takového primárního výzkumného materiálu, který by byl srovnatelný a zpracovatelný technikami sekundární analýzy a který by takto umožňoval lépe, efektivněji a ekonomičtěji precizovat některé problémy a usnadnil by jejich hlubší pochopení.

Předkládaná představa racionalizace výzkumné práce se může jevit jako prostředek znemožňující uplatnění tvůrčích potencií pracovníků větší části sociologických pracovišť, degradující je pouze na jakýsi

výkonný orgán centrálního pracoviště. Navrhované řízení rozvoje aplikovaného výzkumu by se však týkalo pouze určitých témat problémů, stanovených na základě analýzy a konzultací odborníků i praktiků. Ponechává tak podle našeho názoru prostor pro uplatnění tvůrčí aktivity při řešení problémů, které jsou specifické pro konkrétní závody a podniky. Nevylučuje ani doplnění společného výzkumného nástroje o části, které by problematiku analyzovaly hlouběji, z dalších stránek, pro potřeby konkrétní hospodářské organizace. Ponechává (a předpokládá) tvůrčí aktivitu pracovníků výzkumu na závodech a podnicích, aktivitu směřující k metodologickému ověřování a zpřesňování společného výzkumného nástroje apod.

Zmíníme se ještě o jednom příznivém momentu centrálního rozvoje aplikovaného sociologického výzkumu v resortech. Jsou-li například předmětem šetření zdroje pracovních sil v určité oblasti, může při větší hustotě podniků docházet ke konfliktům (vznikne-li například dojem „přetahování“ pracovních sil mezi podniky). I tomu by se mohlo pravděpodobně do jisté míry předejít vytvořením podmínek pro rozhodování a jednání mezi podniky tím, že by jim byly dodány podklady obsahující výsledky centrálně evidovaných a sledovaných výzkumných prací. Nemenší hodnotu, zatím v našich podmínkách ne zcela docenovanou, by měla skutečnost, že by populace nebyla „přesycována“ výzkumnými akcemi a nebyly by vyvolávány nepříznivé postoje k výzkumu či snížení ochoty respondentů pravdivě nebo vůbec vypovídat.

Jsme si vědomi určité diskutabilnosti této nebo podobné koncepce i značných překážek spojených s její realizací. Vyskytla by se jistě řada potíží personálního a organizačního charakteru. Kdyby se však vědomí nutnosti určitého řešení problémů aplikovaného výzkumu a jeho využití ujalo mezi odbornými a řídicími pracovníky, celá řada podobných otázek by se jistě ukázala jako řešitelná. Bylo by to podle našeho názoru významným krokem na cestě rozvoje aplikované sociologie v hospodářské praxi, na cestě ke komplexní socialistické racionalizaci, k sociálnímu plánování, a tím k dalšímu rozvoji naší společnosti. Byl by to jistě i významný krok k vyšší kvalitativní úrovni sociologie jako vědecké disciplíny.

Гавлик Р. - Гольда Д.: Заметки к некоторым научно-организационным проблемам прикладных социологических исследований в народном хозяйстве

Проходя начальный этап своего развития, прикладные исследования не сумели избежать некоторых детских болезней, однако они также принесли ряд ценных отдельных познаний. Одной из форм подытоживания достигнутых результатов и путем к их дальнейшему использованию является вторичный анализ. Однако значительная раздробленность тем и способов обработки уменьшает количество возможностей сравнений и расценки. Для будущего мы считаем необходимым предупредить такую раздробленность и для этого приложить усилие к осуществлению единого предметного и методического руководства прикладными исследованиями и консультационной деятельностью, именно как в интересах научной дисциплины, так и в интересах ее применимости в практике народного хозяйства. В настоящей статье мы поэтому предлагаем основные сферы деятельности для центрального управления прикладными исследованиями в области отдельных отраслей (по их специфике) и во всей экономике, а именно при сохранении творческой свободы отделений, занимающихся проблемами человеческого фактора на уровне производственно-экономической единицы и предприятий.

Настоящую статью мы не понимаем как комплекс определенных категорических суждений, но как побуждение к размышлениям и дискуссиям о возможностях рационализации и повышения эффективности исследовательской социологической деятельности в экономической практике.

Havlik R.—Holda D.: Comments on Some Scientific-Organizational Problems of Applied Sociological Research in National Economy

In national economy, the applied sociological research has passed through the initial stage of its development where it could not avoid some child's diseases but, notwithstanding, brought a great number of valuable partial findings. One of the forms of balancing the results obtained, opening the way to their further utilization, is the secondary analysis. A considerable heterogeneity of themes as well as of processing methods, however, is reducing the possibilities of comparison and evaluation. We consider it necessary to avoid this heterogeneity in future and, with a view to this aim, to endeavour to ensure a uniform material and methodological realization of the applied research and to develop guidance activity. This should be done in the interest of both the scientific discipline and its applicability in economic practice. The present paper, therefore, suggests basic activity areas in the central management of applied research in the individual branches as well as in economics as a whole. Simultaneously, creative freedom of the workplaces dealing with the human factor on the level of economic production units and of enterprises should be preserved.

This paper is conceived not as a set of certain categorical statements but as a stimulus to considerations and discussions on the possibilities of rendering sociological research activity in economic practice more rational and effective.

G. Ch. Popov (red.): Metody upravljenija socialističeskim proizvodstvom (Metody řízení socialistické výroby)

Moskva, Ekonomika 1971.

Pod tímto názvem se objevila koncem roku 1971 na knižním trhu v SSSR práce kolektivu vedeného doktorem ekonomických věd prof. G. Ch. Popovem. Profesor Popov je vedoucím *Laboratoře problémů řízení společenské výroby* na Moskevské universitě M. V. Lomonosova a je dnes již známým odborníkem v teorii řízení v SSSR. V této poslední práci, věnované tak aktuálním metodám řízení, zvolil spolu se svým kolektivem neobvyklou strukturu knihy.

V první kapitole je analyzován systém metod řízení socialistické společenské výroby. Autoři rozebírají pojem „metody řízení“ a provádějí jejich klasifikaci. Jde o klasifikaci jak z hlediska jejich obsahu, tak z hlediska jejich působení na pracovníka i z hlediska jejich organizačních forem.

Další kapitola je věnována *ekonomickým* metodám řízení. Autoři se zabývají instrumenty ekonomického řízení a ekonomickými ukazateli a studují je na různých úrovních národního hospodářství, od řízení celé socialistické ekonomiky až po řízení podniku.

Třetí a čtvrtá kapitola jsou pro nás zvláště zajímavé: Jsou věnovány *sociologickým* a *psychologickým* metodám řízení národního hospodářství. Povšimněme si jich proto blíže.

Autoři především dokazují, že v socialistické výrobě hrál sociální aspekt vždy mimořádnou úlohu, jak to vyplývá z jejího charakteru. V pětiletých plánech byly vždy formulovány nejen ekonomické, nýbrž i významné sociální a sociálně kulturní úkoly.

Pomíjet řízení sociální sféry znamená komplikovat řešení ekonomických otázek a to přináší mnohdy značné škody. Tak např. dochází k růstu fluktuace, snížení pracovní disciplíny, produktivity práce, zhoršení vztahů v pracovních kolektivech apod. Dnes již existují metody, které mohou prostor působení těchto negativních jevů významně snižovat: „Takovým nástrojem jsou sociologické metody řízení“ (s. 79 cit. práce).

V práci se věnuje velká pozornost analýze sociálních rolí. Je velmi přínosné, že autoři neprobírají tyto kategorie obvyklým učebnicovým způsobem, nýbrž snaží se je promýšlet právě jako nástroje řízení: ukazují například, že pro ekonomické řízení jsou významné 3 typy rolí: Role, které hraje osoba, role, které hraje sociální skupina, a role, které hraje celá organizace. Každá role dává jiný specifický prostor pro uplatnění individuálního

pracovníka a jeho schopností, znalostí, kvalifikace atd. Například tvořivost v práci může jinak uplatnit pisarka, jinak ředitel organizace.

Za cennou nutno považovat i snahu autorů ukázat možnost využití některých jevů, které jsou běžně známé z praktického života jako nástroje řízení sociální sféry v ekonomice. Příkladem může být *soutěžení*, které autoři chápou jako významný faktor nejen zvýšení produktivity práce, nýbrž i pracovní a sociální aktivity pracovních skupin.

V běžné řídicí praxi se již doceneují vedle materiálních faktorů i faktory *morální*. Autoři považují morální faktor za jeden z hlavních nástrojů uvolňování sociální energie. Zvláště zdůrazňují sociální význam *kritiky a sebekritiky*, která nejen řeší bariéry sociální aktivity (iniciativy, zlepšovatelství atd.), nýbrž předchází a řeší i nežádoucí konflikty v pracovním kolektivu.

Autoři nově objasňují i úlohu *tradice* v řízení socialistické ekonomiky. Tradice se stává účinným nástrojem řízení, jestliže je konceptně zařazena do systému nástrojů směřujících k ovlivnění řízeného objektu v žádaném směru.

Tyto teoretické teze sovětských autorů jsou dokumentovány i našimi výzkumy. Věrnost „svému podniku“ je jedním z významných protifluktačních faktorů a zejména u starších pracovníků, kteří s podnikem již prožili v minulých letech „dobré i zlé“, představuje základnu, která umožňuje vytrvat i přes skutečně těžká a někdy i dlouhá období (hledání nové koncepce, nepořádky v organizaci práce atd.).

Autoři upozorňují právem, že i sama četnost sociální skupiny má význam z hlediska vědeckého řízení socialistické výroby. Jinak se utvářejí pracovní vztahy ve skupině příliš veliké, kde objektivně nemůže dojít k výraznějším interpersonálním vazbám, jinak v dílně s pracovní mikroskupinou, v níž se všichni důvěrně znají. V knize se navrhuje přímo vypracovat sociologické metody řízení lidí na různých stupních řízení (v celém národním hospodářství, v podniku, v dílně).

Na závěr kapitoly o sociologických metodách řízení a jako úvod do kapitoly o metodách psychologických uvádějí autoři významnou myšlenku: vypracování efektivních metod působení *na jednotlivce* je nutno chápat jako věc vzdálenější budoucnosti.

Pokud jde o *psychologické* metody v řízení, uvádějí autoři 4 typy těchto metod:

metody psychologické motivace,
metody sociálně psychologické,

psychologické metody humanizace práce, psychologické metody profesionálního výběru a výchovy.

V této části práce (jde o 4. kapitolu) je rovněž řada zajímavých myšlenek. Tak například souvislosti s motivací lidí v řízení je uvedena kritika populární Maslowovy teorie motivace, podle níž existují různé roviny potřeb a člověk přistupuje k ukojení vyšších potřeb až po naplnění potřeb roviny nižší. Maslow zřejmě nebere v úvahu sociálně ekonomickou podmíněnost potřeb. Ty však formují i jednotlivce, jeho systém hodnot, hierarchii motivů. Pro Maslowa je zřejmě struktura potřeb dána jednou provždy, člověku „jako takovému“. To je ovšem koncepce nepravdivá, nemarxistická, nevědecká.

Pátá kapitola práce je věnována právním metodám řízení. Zkoumá se zde vztah práva a ekonomiky a metody regulace hospodářské aktivity právními normami. Autoři kriticky poukazují na neracionální systém právních norem v této oblasti, na přemíru právních norem, které se mnohdy kříží a jsou ve svém množství nepřehledné.

Šestá kapitola se zabývá kvantitativními metodami řízení. Autoři dělí tuto novou vývojovou oblast metod řízení ekonomiky na teoretickou a praktickou sféru. V obou pak analyzují význam matematiky a exaktních metod pro rozvoj teorie řízení i pro využití matematických postupů v praxi.

Závěr knihy tvoří kapitola věnovaná specifiku metod řízení v různých oblastech národního hospodářství, zejména v dopravě, obchodě a zemědělství. Autoři uzavírají tuto kapitolu konstatováním, že specifičnost jednotlivých odvětví volá po vypracování specifických metod řízení hospodářství v těchto odvětvích. Základním úkolem však zůstává studovat řízení celého národního hospodářství, neboť „systém metod řízení možno nejspřávněji studovat zejména na úrovni celé společenské výroby“ (s. 171).

Rozsahem nevelká práce prof. Popova a kolektivu vyvolá zájem našich teoretiků a praktiků jak svojí aktuálností, tak i netradičním přístupem k metodám řízení a v neposlední řadě i četností podnětných myšlenek o řízení socialistického národního hospodářství.

Jaroslav Kohout

I. V. Bestužev-Lada: Okno v budouceje. Sovremennyye problemy socialnogo prognozirovaniya (Soudobé problémy sociálního prognózování)

Moskva, Mysl 1970, 269 s.

Vědecké řízení výstavby rozvinuté socialistické společnosti není myslitelné bez informací o budoucnosti. Nezbytnou podmínkou pro vypracování reálného, vědecky podloženého plánu rozvoje hospodářství a společnosti se v období nastupující vědeckotechnické revoluce stává prognostická činnost.

Prognostická činnost — odhalování zákonitostí a tendencí budoucího vývoje a tvorba relativně spolehlivých výpovědí o budoucnosti — je přirozeně součástí orientace jednotlivých

věd. Zároveň však dochází k formování nového odvětví vědy — prognostiky. Předmětem zájmu prognostiky jsou zákonitosti a metody prognózování.

Vědecké metody, které by umožňovaly nemechanické spojování prognóz zpracovaných v jednotlivých vědních oborech, se však teprve hledají. Přesto, nebo právě proto mají velký význam práce, které se snaží (kromě popisu základních metod prognózování) postihnout celý soubor prognostických oblastí — prognostické problémy a poznatky týkající se řady vědních disciplín. K významným dílům tohoto druhu patří práce předního sovětského sociologa a prognostika I. V. Bestuževa-Lady *Okno do budoucnosti*

Knihy sestává z těchto kapitol:

Podstata sociálního prognózování

Základní etapy rozvoje představ o budoucnosti

Prognostika a futurologie

Základní směry sociálního prognózování

Nejprve stručně k prvním třem kapitolám a pak podrobněji k poslední, ale ústřední kapitole knihy.

Sociální prognózy jsou podle I. V. Bestuževa-Lady součástí filosofických, ekonomických, právních, geografických a dalších věd a tvoří spolu s prognostikou složitý komplex a zvláštní, rychle se rozvíjející oblast současné vědy. Jejich cílem je zvýšit efektivnost a vědeckou úroveň plánů, programů, projektů a vůbec rozhodnutí všeho druhu.

Rozvoj sociálního prognózování přitom souvisí s vědeckotechnickou revolucí v podmínkách boje socialismu s kapitalismem. Tyto skutečnosti mají dalekosáhlé sociálně ekonomické důsledky a neobyčejně komplikují řízení sociálních procesů. Zároveň se významně rozšiřuje záběr plánů. Usiluje se o tvorbu komplexních plánů, postihujících jak ekonomické, tak sociální procesy a sociální důsledky vědeckotechnické revoluce a hospodářských změn. To vše mimořádně zvyšuje význam otázek vědeckého předvídaní při rozhodování o konkrétních problémech vědeckotechnického, sociálně ekonomického a vojensko-politického charakteru. Dobře uspořádaná prognostická služba je také velmi efektivní, dovoluje významně zkrátit čas tvorby a zvýšit vědeckou úroveň a efektivnost různých plánů, programů, projektů a rozhodnutí. Sociální prognózy mohou být současně velmi účinnou ideologickou zbraní.

Zájem o budoucnost ovšem není jen záležitostí poslední doby. Rozvoj představ o budoucnosti lidské společnosti postupuje celou známou historií světového společenského myšlení. Po dlouhá tisíciletí však charakter koncepcí budoucnosti byl idealistický, hlavně náboženský a utopický. Touto problematikou se I. V. Bestužev-Lada zabývá v druhé kapitole. Sleduje a podrobně rozebírá vývoj minulých úvah o budoucnosti od „přezentismu“ prvobytně pospolného myšlení, přes eschatologii a utopismus až k vědeckému předvídaní a rozvoji konkrétního prognózování.

I v rozvoji konkrétního sociálního prognózování lze rozlišit jisté etapy, diferencované zejména účinností metod tvorby prognóz.

V počáteční etapě se tvorba prognóz sociálních jevů a procesů opírala především o intuici vědce-specialisty, analogii s již známými jevy a procesy a přímou extrapolací. Tyto metody se užívají i dnes, avšak v oblasti složitých sociálních jevů jsou jejich možnosti značně omezené. V šedesátých letech vstupuje sociální prognózování do nové, vyšší etapy svého rozvoje, charakterizované jednak nímohádným růstem počtu specializovaných prognostických institucí, jednak a zejména vznikem a rozvojem nových, mnohem efektivnějších metod tvorby prognóz. Intuice jednotlivého vědce se spojuje s kolektivním rozumem spolupracovníků ve vědeckém ústavu. Metoda analogie se posiluje uplatněním pečlivě sestavených matematických modelů. Od přímé extrapolace se přechází k metodám složitých extrapolací, které se opírají o celý arzenál soudobé kybernetiky a matematiky. V rozsáhlé míře se uplatňuje systémový přístup k prognózování jevů a nově, speciálně prognostické metody. Zatímco před 10–15 lety bylo možné na prstech spočítat počet speciálních prognostických metod pro prognózování sociálních jevů, v r. 1965 existovalo jen v oblasti prognózování vědy a techniky již více než 100 takových metod. I. V. Bestužev-Lada se ovšem v třetí kapitole své knihy omezuje jen na nejobecnější metody. Popisuje charakteristiky a možnosti uplatnění metody dotazování, extrapolace, modelování, analýzy patentů a zdůrazňuje nutnost uplatňování celého komplexu metod, má-li být zvýšena přesnost, délka a spolehlivost prognóz.

Ve čtvrté kapitole, která svým rozsahem zaujímá více než polovinu knihy, se I. V. Bestužev-Lada zabývá základními směry sociálního prognózování. Sociální prognózování chápe jako tvorbu prognóz spojených se všemi sociálními jevy, tj. se všemi aspekty životní činnosti lidské společnosti. V rámci takto vymezeného sociálního prognózování pak rozlišuje pět jeho základních směrů:

1. *vědeckotechnické* (sociální aspekty perspektivního rozvoje vědy a techniky),

2. *lékařsko-biologické* (sociální aspekty perspektiv rozvoje zdravotnictví a fyzické kultury člověka v nejširším smyslu slova),

3. *sociálně ekonomické* (perspektivy rozvoje sociálních vztahů a ekonomiky),

4. *vojensko-politické* (sociální aspekty perspektiv rozvoje vojenství, vnitřní a zahraniční politiky, mezinárodních vztahů),

5. *geosmické* (sociální aspekty dalšího dobývání země a kosmu).

I. V. Bestužev-Lada se ve své práci zabývá též prognózováním v oblasti vzdělání, růstu a změn obyvatelstva, výstavby měst, umění, etiky a práva. V recenzi se však omezíme jen na naznačení hlavních problémů probíraných v rámci základních směrů prognózování.

Pozornost v oblasti *vědeckotechnického* prognózování by se podle I. V. Bestuževa-Lady měla soustředit zejména k odhalování možností nových objevů, k dalšímu rozvoji struktury vědy, k dalšímu růstu a změnám struktury vědeckých kádřů, k rozvoji vědeckých ústavů, k perspektivám rozvoje sociálně technických aspektů: palivové energetické základ-

ny, materiálně surovinové základny, průmyslu, stavebnictví, zemědělství, domácnosti a bydlení, dopravy, spoju, výměny a zpracování informací.

Ke zvláště aktuálním prognostickým výzkumům v *lékařsko-biologické* oblasti podle I. V. Bestuževa-Lady patří: Výzkum perspektiv boje s nemocemi (zejména infekčními, rakovinnými, srdečními a cévními, nervové psychickými), s úrazy, s nežádoucími odchylkami od anatomických norem (např. s otylostí), se stářekou vyčerpaností a bezmocností. Výzkum potřeb a perspektiv rozvoje tělesné výchovy a sportu, zejména v souvislosti se snižováním podílu fyzické práce. Výzkum změn fyzického vzhledu a sociálně psychologických charakteristik lidí v souvislosti s takovými změnami, jako například s rozsáhlým přechodem k sedavému zaměstnání v uzavřených prostorech, rozšiřováním městského způsobu života, růstem složitosti vykonávaných prací, zrychlováním životního rytmu, nutností absorpce stále většího objemu informací, stále rozsáhlejší internalizací hodnot socialismu aj. Růst hustoty obyvatelstva, zvýšené znečišťování vod a vzduchu, růst rozsahu průmyslových a sídlištních odpadů také vyžadují zvýšenou pozornost prognostiků v celostátním, a dokonce celosvětovém měřítku. Konečně nedílnou součástí prognostických výzkumů v lékařsko-biologické oblasti musí být i výzkum perspektiv rozvoje sítě výzkumných, léčebných a profylaktických ústavů v oblasti zdravotnictví, potřeby lékařských kádřů a zdravotnického personálu.

V *sociálně ekonomickém směru* patří ke zvláště aktuálním prognostickým výzkumům například výzkum ekonomických a sociálních souvislostí vědeckotechnického rozvoje, perspektiv rozvoje a rozmístění jednotlivých odvětví národního hospodářství, perspektiv rozvoje zahraničního obchodu a mezinárodní ekonomické integrace, sociálně ekonomických aspektů reprodukce obyvatelstva, vývoje životních potřeb a životní úrovně obyvatelstva, změn sociální struktury obyvatelstva, vývoje a využití volného času, vývoje organizace a řízení společnosti, vývoje charakteru práce a způsobu života vůbec a u jednotlivých skupin obyvatelstva zvláště, perspektivních problémů společenského vědomí, sociální psychologie, ideologie, vztahu osobnosti a společnosti, místa jednotlivce ve společnosti aj.

Oblast nesmírně náročných politických prognóz je možné diferencovat na prognózy v oblasti vnitřní politiky socialistických zemí, vnitřní politiky kapitalistických zemí, zahraniční politiky jednotlivých socialistických zemí, zahraniční politiky jednotlivých kapitalistických zemí, systému mezinárodních vztahů v jednotlivých oblastech a vcelku. S prognózováním v oblasti politiky je těsně spjata prognózování v oblasti vojenství. V jisté míře je dokonce jeho logickým pokračováním. Odtud komplex tzv. *vojensko-politických prognóz*. Specifickými směry vojenského prognózování pak jsou například vojensko-technické, vojensko-ekonomické, vojenskostrategické a vojensko-taktické prognózování, prognózování v oblasti odzbrojení, prognózování k problému kolektivní bezpečnosti apod. Cílem vojenského

prognózování je výzkum perspektiv rozvoje vojenství, výzkum pravděpodobného charakteru budoucích válek (pokud se jim nepodaří předejít), výzkum možností předejít a zabránit válkám, výzkum potřebné přípravy na války (pokud se jim nepodaří zabránit), případně i výzkum důsledků různých možných vojenských střetnutí.

Geokosmický směr prognózování se orientuje k takovému problému, jako jsou: perspektivy boje se znečišťováním vod a vzduchu, boj s erozí půdy, perspektivy kultivace nevyužitých ploch a rekonstrukce zemského povrchu, perspektivy regulace přírodních procesů (jako např. odtoku vod, počasí a podnebí) v globálním měřítku, perspektivy rozvoje kosmonautiky a ovládnutí kosmu.

Knihu uzavírají tři obsažné a cenné přílohy: nástin struktury systému sociálního prognózování, přehled o organizaci výzkumu v oblasti sociálního prognózování v Sovětském svazu, socialistických zemích a hlavních kapitalistických zemích a rozsáhlý seznam publikací k problematice sociálního prognózování.

Recenzovaná kniha obsahuje mnoho informací pro široký okruh pracovníků. Dnes již není možné sestavit prognózu žádného složitějšího jevu bez prognóz celé škály sociálních procesů, které ovlivňují daný jev. Je to dáno vysokou propojeností, mnohonásobnými souvislostmi a interakcemi technických, ekonomických a sociálních jevů. Proto také sociální prognózy mají komplexní charakter. I. V. Bestuzev-Lada dobře a přehledně přibližuje problematiku a zvláštnosti různých směrů prognózování a metod v nich uplatňovaných.

Výklad problematiky prognózování přirozeně není vyčerpávající. Některé části jsou také diskusní (jako např. úvahy o možnosti uplatnění pojmu „futurologie“ i v socialistických podmínkách na s. 111–113, dělba některých problémů mezi technické a ekonomické prognózování, způsob zařazení řízení a rozhodování do tabulky na s. 112). Vcelku však jde o knihu, která velmi úspěšně seznamuje čtenáře s marxistickou koncepcí prognostiky a prognózování a s řadou věcných problémů v jednotlivých oblastech prognózování. Je to velmi důležité v době, kdy prognostika a prognózování jsou na počátku svého rozvoje a zároveň se těší mimořádnému zájmu odborníků, řídicích pracovníků i veřejnosti.

Miroslav Miček

E. P. Blinova: Socialno-ekonomičeskoje položenije trudaščichsja ženščin v Italii (Sociálně ekonomické postavení pracujících žen v Itálii)

Moskva, Nauka 1972, 164 s.

Itálie patří k zemím rozvinutého kapitalismu, která však neprošla hlubokým průmyslovým rozvojem předmonopolního období. Panství monopolů při nedostatečném rozvoji kapitalistických vztahů, uchování feudálních přžitků na vesnici, kontrast mezi zemědělským jihem a průmyslovým severem, dvacetiletá fašistická diktatura a silný náboženský vliv — to vše tvoří rámec, ve kterém E. P. Blinová zkoumá současné postavení italských žen.

Kniha je rozdělena do tří hlavních částí: 1. *Role italské ženy ve společnosti a v rodině*; 2. *Italská komunistická strana v boji za emancipaci žen*; 3. *Demokratické ženské hnutí v Itálii v boji za emancipaci žen, sociální pokrok a mír*.

Povšimněme si některých nejdůležitějších poznatků autorky, které podávají plastický obrázek o situaci italských žen.

Poválečný vývoj italského hospodářství se v řadě důležitých ukazatelů výrazně odlišuje od celého jeho předchozího vývoje. Země, pro jejíž hospodářský vývoj bylo po celé desetiletí charakteristické nízké tempo, učinila v padesátých letech prudký skok kupředu. Od sjednocení Itálie vzrostl národní důchod na jednoho obyvatele 3,5krát a více než polovina tohoto přírůstku se vztahuje na období po roce 1951. Za dvacet let (1951–1970) činilo průměrné roční tempo přírůstku průmyslové výroby 7,9%, což podle tohoto ukazatele pozvedlo Itálii na první místo v západní Evropě a na druhé (po Japonsku) v celém kapitalistickém světě. Rozhodujícími faktory průmyslového rozkvětu byly: rychlá industrializace země, rostoucí vnitřní trh, růst vývozu a zahraniční kapitálové vklady, zejména americké. Tento vývoj nebyl ovšem rovnoměrný, bez krizí a výkyvů. Hospodářský rozvoj z let 1958–1963 přešel v letech 1963–1965 v krizi, provázenou prudkým poklesem výroby. K výkyvům v italském hospodářství dochází i nyní, a i když nemají tak hluboké důsledky jako krize předválečné, zpomalují růst výroby a vyvolávají masovou nezaměstnanost. V těchto souvislostech vystupují zvláště ostře do popředí problémy zaměstnanosti žen, které tvoří hlavní část armády nezaměstnaných.

Podle oficiálních statistických údajů poklesla za posledních deset let ekonomická aktivita obyvatelstva jako celku a regres je patrný, zejména pokud jde o ženskou pracovní sílu. V roce 1959 činil podíl ekonomicky aktivního obyvatelstva z celkového počtu obyvatel 43,8 %, v roce 1969 již jen 36,8 %. V roce 1959 bylo zaměstnáno 26,2 % žen z celku ženské populace v produktivním věku, v roce 1969 — 19,5 %. Tato úroveň zaměstnanosti je nejnižší ze všech zemí EHS a vyspělých kapitalistických zemí vůbec. Pokles počtu výdělečně činných žen se projevil i v zemědělství. Klesl za stejné období z 2,3 miliónu na 1,2 miliónu.

Krize italského hospodářství se projevila v několika závažných momentech. Odchod žen ze zemědělství nevedl ke zvýšení jejich zaměstnanosti v průmyslu, pouze nepatrně vzrostl počet žen v terciární sféře, která je feminizována. Za pozornost stojí skutečnost, že snižování zaměstnanosti žen nevedlo k jednoduchému návratu do domácnosti. Ženy, které ztratily zaměstnání, zůstaly na trhu práce, staly se z nich nezaměstnané a usilují o opětovné zapojení do pracovního procesu. Pokud jde o zemědělství, roste sezónní charakter ženské práce. Podle údajů z roku 1968 klesla zaměstnanost zemědělských dělnic na 74 dnů v roce.

Pokles výroby a pokles zaměstnanosti pracovní síly vede k masové emigraci italských

pracujících. V roce 1969 pracovalo v zahraničí již 27 000 italských žen.

Jednou z velmi rozšířených forem vykořisťování je domácká práce, kterou vykonávají především ženy. Tento druh práce je jedním z nejmarkantnějších projevů nejzaostalejších kapitalistických vztahů. V roce 1970 bylo v Itálii 1,2 miliónu domáckých dělnic. Autorka poukazuje na to, že v zemi neexistuje téměř ani jedno průmyslové odvětví, které by nevyužívalo tohoto druhu práce. V posledních letech se zvlášť rozšiřuje díky rostoucí nezaměstnanosti. Po propuštění z práce přijímají ženy ochotně práci domáckou. Domácká práce není typická jen pro zaostalá průmyslová odvětví a obory, ale i pro nejmodernější průmysl. Domácké dělnice jsou nuceny produkovat doma průmyslové výrobky v ceně miliard lir, které by byly jinak vyráběny v továrně.

Práce domáckých dělnic je pro kapitalisty velmi výhodná především proto, že v těchto případech neexistují ani pracovní smlouvy, ani sociální zabezpečení, ani podpora v nezaměstnanosti. Naopak, ženy jsou nuceny investovat značné prostředky do nových strojů nebo modernizovat staré. Jejich domovy se mění v domácí dílny, škodlivé pro ostatní členy domácnosti. Celá tato masa „vnější“ pracovní síly je hůře odměňována než tovární dělnice, které jsou chráněny odbory a kolektivními smlouvami. Domácká práce v některých podnicích zcela převládá a vstupuje jako konkurence továrních dělnic. Pracovní den domáckých dělnic není ohraničen. Výzkum provedený v Bologni ukázal, že v průměru pracují 8–12 hodin denně, ale často i 14–16 hodin. Přesto buržoazní propaganda tvrdí, že domácké dělnice tak hladce řeší problém skloubení dvojí role ženy, i když poznatky ukazují, že dlouhý pracovní den nemožňuje věnovat se dětem a domácnosti. Naopak, děti jsou vtahovány do práce příslušející dospělým a jsou tak vykořisťovány spolu s matkami.

V Itálii vzrůstá v posledních letech počet zaměstnaných vdaných žen. V roce 1960 činil jejich podíl 40 %, v roce 1967 již 50 %, z úhrnu zaměstnaných žen.

Italské dívky a ženy mají — stejně jako v jiných kapitalistických zemích — menší možnost vzdělání (zejména vyššího) než muži. Podle statistických údajů se celkový počet negramotných snížil za jedno desetiletí (1951–1961) z 5 456 005 osob (12,9 %) na 3 796 834 (8,3 %). Mezi ženami je počet analfabetů vyšší než mezi muži. Z 3 796 834 analfabetů představovaly ženy v roce 1961 2 341 539, muži 1 455 295. Percentuálně vyjádřeno představovaly ženy 57,2 %, muži 42,7 % negramotných. V roce 1969 byl tento poměr 56,7 % : 43,3 v neprospech žen.

V posledních letech se zvyšuje podíl obyvatelstva, které prošlo základní školou, avšak na všech úrovních vzdělání, včetně středních a vysokých škol, je počet žen menší než počet mužů. V základních školách tvořily dívky ve školním roce 1967/68 48,8 %, na středních školách 45,7 % z celkového počtu studujících. Dívky častěji opouštějí školu pro obtížné ži-

votní poměry rodin, zejména v zaostalých zemědělských oblastech jihu. Mezi dětmi, které neukončily střední školu ve školním roce 1970/71, byla nadpoloviční většina dívek.

Na celý školský systém má zhoubný vliv katolická církev. Školní programy jsou klerikalizovány a vyučující jsou předmětem soustavného ideologického nátlaku. Církev se cílevědomě snaží podrobit si státní školství a zároveň se rozšiřují soukromé školy, z nichž většina je v rukou duchovenstva. Církevními organizacím jsou podřízena mnohá vydavatelství školních učebnic, pomůcek a dětské literatury. Výuka náboženských disciplín je povinná na všech školách, výuka mateřského jazyka, literatury, dějin, přírodních věd a dalších předmětů je proniknuta duchem náboženství a podřízena církevním dogmatům. Italské školství je dlouhá léta v krizi a přes přijatá vládní usnesení probíhá jeho modernizace jen velmi pomalu. Nedostává se prostředků na školskou výstavbu, na nezbytné pomůcky, na přípravu vyučujících, na překonání odtrženosti školy od života. Obsah výuky je v hlubokém rozporu se stále rostoucími požadavky národního hospodářství, vědy a kultury.

Neřešeným problémem italské školy zůstává problém dívek. Škola jim nedává stejné možnosti získat takové vzdělání, jako mají chlapci, neboť celý obsah vyučování, celý pedagogický proces je uzpůsoben tak, aby se dívky orientovaly hlavně na úlohu matek a hospodů, popřípadě na práci v „ženských“ odvětvích. I na středních odborných školách je výuka dívek orientována jinak než výuka chlapců. U dívek je příprava zaměřena především na oblast služeb. Dívky mají sice formálně právo studovat jakýkoli obor, ale nedostatek odborných technických škol a předsudky různého druhu jim prakticky znemožňují tyto školy navštěvovat. Jedinou výjimkou jsou obchodní a pedagogické školy. Ve školním roce 1967/68 představovala děvčata v systému středního odborného školství celkem 36 % z celku studujících, v soustavě technického vzdělání 21,8 %.

Tento stav se zákonitě odráží v pracovním zařazení. V italském průmyslu pracuje kolem 30 % nekvalifikovaných žen a jen 14 % kvalifikovaných. V kovoprůmyslu například je 31 % žen bez jakékoli kvalifikace a pouze 2 % kvalifikovaných. Téměř zcela je opomíjena odborná příprava dívek v zemědělských oblastech jihu. Tyto problémy, na jejichž řešení naléhají pracující třídy a Italská komunistická strana, jsou řešeny dílčími, vleklymi a nedostačujícími formami.

Jinou formou diskriminace italských žen je nespravedlnost v odměňování, i když ve srovnání s jinými kapitalistickými zeměmi jsou v současné době jejich mzdy a platy výhodnější. Je to výsledek úporného boje, který vedly v posledních letech všechny pokrokové síly v zemi. Zásada stejného odměňování za stejné množství a kvalitu práce je zakotvena v článku 36 ústavy a je podpořena řadou mezinárodních dohod. Itálie podepsala konvenci *Mezinárodní organizace práce č. 100 O stejném odměňování mužské a ženské pracovní síly za*

stejnou práci a jiné dohody. Přesto se o tuto otázku vede boj i nadále. Italští průmyslníci a velkostatkáři se snaží odbourat ustanovení a dohody o spravedlivém odměňování obsažené v kolektivních smlouvách a zakotvené v ústavě. V řadě odvětví činí rozdíl v odměňování stejně kvalifikovaných mužů a žen kolem 20 %. Mezi nejrozšířenějšími argumenty proti stejnému odměňování žen je — kromě „neplnohodnotnosti“ ženské pracovní síly — tzv. „absentismus“. Podnikatelé tvrdí, že není možné v praxi realizovat princip stejného odměňování, neboť ženská pracovní síla je pro ně dražší než mužská, protože ženy zůstávají častěji doma než muži. Tento argument je nepravdivý, neboť dělnice a jiné pracovnice dostávají mzdu jen za odpracované hodiny nebo za množství výrobků.

Nevyhovující je také ochranné pracovní zákonodárství a ochrana mateřství. Kapitalisté dosahují zvyšování produktivity práce nejen zdokonalováním techniky a technologických procesů, ale i zvýšením fyzického a neuropsychického zatížení pracujících tým, že porušují existující normy ochrany práce. Roste také počet úrazů, a pokud jde o smrtelné úrazy, připadá na jeden den 15 smrtelných případů. Vysoká úrazovost je odrazem zvyšujících se výkonových norem a obcházení bezpečnostních opatření. To vše dopadá i na pracující ženy, kde jde pak velmi často o ohrožení mateřství, neboť více než polovina pracujících žen v Itálii jsou mladé ženy ve věku, kdy mohou mít děti.

Jedním z prvních zákonů, které byly v poválečné Itálii přijaty hned po vyhlášení ústavy, byl zákon č. 860 z roku 1950 o fyzické a hospodářské ochraně pracujících matek, o němž byl před jeho přijetím sveden několik let trvající boj. Zákon dává pracující ženě právo na 80 % platu v době mateřské dovolené. Délka mateřské dovolené je různá podle kategorií pracujících. Zákon zakazuje propustit těhotné ženy a matky do jednoho roku věku dítěte. Zakazuje dále výkon těžkých fyzických prací, předpokládá založení jeslí při podnicích a lékařskou pomoc při porodech. Zákon není důsledně dodržován a vyžaduje novelizaci již proto, že se nevztahuje na řadu kategorií pracujících žen. Jsou z něho vyňaty ženy pracující na poloviční pracovní úvazek, nádenice, sezónní a domácí dělnice. Tři odborové svazy (CGIL — *Všeobecná italská konfederace práce*, CISL — *Italská konfederace odborů pracujících*, UIL — *Italský svaz práce*) činí spolu s Italskou komunistickou stranou nátlak na parlament, aby byl zákon č. 860 změněn.

V Itálii je zcela nedostatečná síť dětských předškolních zařízení a nedostatečná je i jejich kvalita, neboť jsou většinou v rukách soukromých osob nebo náboženských organizací. Státní síť těchto zařízení je řízena *Národní organizací ochrany mateřství a dětí* (ONMI — *Federazione dei bambini*), která byla vytvořena ještě v období italského fašismu v r. 1925. Podle údajů z roku 1970 bylo v Itálii 562 jeslí se 40 000 místy a téměř všechny byly vedeny ONMI. V téže době bylo však v Itálii 3 milióny dětí ve věku do

tří let. V Neapoli například ONMI pečuje pouze o 0,4 % dětí jeselského věku, v Campagni o 0,7 % dětí. V benátské oblasti navštěvuje jesle jen 13 dětí z tisíce, v Kalábrii 8 a na Sardinii 9. Dokonce ani v tak velkých centrech, jako je Milán a Řím, není problém dětských jeslí téměř řešen. V některých městech činí poplatek v zařízení ONMI 25—40 tisíc lir měsíčně za jedno dítě.

Demokratické síly Itálie bojují za vytvoření široké státní sítě dětských jeslí a mateřských škol. Vytyčily požadavek reorganizace ONMI a vytvoření takové výchovné osnovy, která by odpovídala moderním požadavkům.

V roce 1968 schválil parlament výstavbu státních dětských zařízení a v roce 1971 přijal po dlouholetém boji usnesení o výstavbě 3800 jeslí v letech 1972—1976, které by vedly buď civilní, nebo náboženské orgány.

Stejně obtížné jsou prosazovány pokrokové zákony a praxe v jiných oblastech. Jestliže v pracovních a politických vztazích bylo již v dřívějších letech dosahováno alespoň dílčích úspěchů vedoucích k rovnoprávnosti žen, pak nejkonzervativnější baštou bylo rodinné právo. Až do zcela nedávné doby existovaly (a v mnoha směrech ještě existují) staré zákony, přijaté před vyhlášením ústavy a zakotvující podřízené postavení ženy. Platily zákony z r. 1930 a z Občanského zákoníku z roku 1942, velmi konzervativní a reakční. Podle těchto zákonů je žena doživotně povinna sdílet postavení muže, mít jeho jméno, všude ho následovat a poslouchat ho.

Do roku 1968 nebyla například nevěra muže nijak reglementována. Naproti tomu nevěra ženy mohla být a byla soudně stíhána. Muž mohl být veden k odpovědnosti jen v případě, že žil s milenkou v manželském domě či bytě.

Do konce roku 1970 nemohlo být manželství rozvedeno. V roce 1966 žilo 5 miliónů Italů v tzv. „nezákonném“ manželství, kde se však rodily manželské děti, právně patřící prvému partnerovi ženy. Ten o ně také mohl kdykoli požádat a rozbit šťastné „druhé“, avšak nezákonné manželství. Boj o rozvod, jehož uzákonění navrhovaly téměř všechny politické strany a organizace, vyvrcholil 31. listopadu 1970, kdy byl rozvod uzákoněn. Manželství je nyní možné rozvést v případě dlouholetého uvěznění jednoho z manželů, při pokusu o vraždu příslušníka rodiny, v případě, že manželé spolu nežijí 5—7 let, v případech duševní choroby a při přijetí cizí státní příslušnosti. Rozvodový zákon neřeší všechny problémy spjaté s porobou ženy v rodině, je ale významným pokrokem.

Do roku 1971 platil zákon z období fašismu (přísné střežení katolickou církví) zakazující přerušování těhotenství a používání ochranných prostředků proti početí. Každoročně tak docházelo k 3 miliónům nezákonných potratů a tisícům úmrtí. V Itálii se také dosud nedělá téměř nic pro rozšíření vědecké informace v této oblasti, osvěta je minimální, stejně jako pohlavní výchova. Mateřství je velmi často vynuceným faktorem, příčinou nesvárů a těžkých rodinných situací. Katolické kruhy se ostře postavily proti regulaci porodnosti,

ale problém nezmizel. V encyklice papeže Pavla VI. *Humanae vitae* z roku 1968 byl vyložen rozhodný postoj církve k ochraně proti početí a bylo doporučeno regulovat porodnost jinými prostředky, které nejsou v rozporu s „křesťanskou morálkou“. Avšak i v tomto směru bylo nyní dosaženo určitého pokroku a interupce je v některých případech povolována.

*

V Itálii existuje hluboká propast mezi ústavně právním postavením ženy, které předpokládá rovnoprávnost v hospodářském a společenském životě, a praxí. Základní příčinou faktické nerovnoprávnosti a diskriminace žen je politika velkého kapitálu, posílená vlivem katolické církve, která navazuje na reakční tradice minulosti. Ženská pracovní síla je nejvykořisťovanější služkou italské společnosti, má nízkou kvalifikaci, většinou nízkou kulturní úroveň a politické uvědomění. Italská komunistická strana vychází z programu demokratizace země a považuje řešení ženské otázky ve všech jejích dimenzích za jeden z rozhodujících prvků své politiky. Staví se do čela demokratických sil a podporuje prosazování pokrokového zákonodárství a jeho uvádění v život. Její vliv na široké masy žen také postupně vzrůstá, i když je nutno vidět — jak na to často ukazují představitelé Italské komunistické strany — že jde o postupný proces, ve kterém se ženy jen pomalu zbavují tisíciletých přetřtů, umocněných bezprostředním vlivem Vatikánu.

Kniha sovětské autorky E. P. Blinové je poučná. Na základě mnoha faktů, konkrétních rozborů, srovnání zákonných ustanovení a skutečností ukazuje moderní kapitalistickou společnost v její nezkraslené podobě. Chudoba, útlak, zaostalost, nevědomost více než poloviny italského národa — žen — jsou výsledkem kapitalistických výrobních vztahů, které záměrně drží v porobě mocnou sílu, jakou představují italské ženy.

Jaroslava Bauerová

A. K. Uledov: Struktura obščestvennogo soznanija. Těoretiko-sociologičeskoje issledovanije (Struktura společenského vědomí)

Moskva, Mysl 1968. 324 s.

Svou knihou *Struktura obščestvennogo soznanija* rozšířil autor řadu badatelů, které zaujala stále živá problematika společenského vědomí a jeho struktury, neboť — jak autor v závěru své knihy poznamenává — „problém struktury společenského vědomí nemůže být nikdy vyřešen s konečnou platností, protože duchovní život společnosti je v neustálé změně a vývoji. Jeho plodné řešení bude záležet především na vědeckém zdůvodnění metodologických principů vědecké analýzy vědomí, jednoho z nejsložitějších jevů společenského života.“

Uledov upozorňuje na aktuálnost problému struktury společenského vědomí zvláště v socialistické společnosti, neboť — jak pozname-

nává — její řízení se neobejde bez znalosti zákonitých vztahů společenského vědomí a společenského bytí, a tudíž bez znalosti podstatných vzájemných vztahů strukturálních prvků vědomí, konkrétního stavu společenského vědomí.

Uvádí tradiční pojetí struktury společenského vědomí jako souhrnu ideologických forem, ale zároveň připomíná, že toto pojetí již neodpovídá poznatkům současné vědy o jevech duchovního života společnosti. Konfrontuje obě zásadně různá pojetí, ukazuje, jak se s touto problematikou vyrovnávali četní badatelé v socialistických zemích. Zvláště je třeba vyzvednout, že se sám snaží o vlastní tvůrčí přístup k této problematice a — jak ostatně napovídá již podtitul knihy „Těoretiko-sociologičeskoje issledovanije“ — všímá si zejména *sociologického aspektu* zkoumané problematiky.

Zdůrazňuje, že strukturu společenského vědomí lze odhalit pouze pomocí analýzy systému společenských vztahů a potřeb, jež v důsledku těchto vztahů vznikly. A protože se společenské vztahy v různých historických dobách mění, mění se i struktura společenského vědomí. Upozorňuje, že při analýze společenského vědomí dochází u některých autorů k nesprávnému zužování jeho obsahu, a sám se snaží o to, aby ukázal předkládanou problematiku v celé šíři, seznámil s výsledkem zkoumání jiných autorů v této oblasti a teprve pak přistoupil k samostatnému řešení. Právě tato samostatnost, tvůrčí přístup a originalita jeho řešení je hlavním přínosem práce. Především objasňuje, v čem spočívají *metodologické principy zkoumání struktury společenského vědomí*. Ukazuje princip různorodosti aspektů při odhalování struktury společenského vědomí a zároveň chce postihnout strukturu vědomí v jejím sociologickém aspektu. Je přesvědčen, že právě tento aspekt dává možnost hlouběji proniknout do složitě struktury společenského vědomí a ukázat jeho aktivní úlohu v životě společnosti.

Jednotlivé kapitoly knihy jsou věnovány *metodologii zkoumání společenského vědomí a jeho struktury, analýze druhů, sfér, typů, stavů a vzájemných vztahů společenského vědomí*.

Za důležitý metodologický princip zkoumání pokládá Uledov zkoumání z mnoha hledisek. Proto zdůrazňuje, že je nutno gnoseologickou analýzu doplnit analýzou sociologickou, což ostatně — jak sám podotýká — není požadavek nový, neboť již Durkheim si uvědomoval jeho důležitost, ovšem „nedokázal organicky spojit sociologickou analýzu s analýzou gnoseologickou, protože se pokoušel vyřešit tento úkol z pozic idealismu“. Autor správně ukazuje, že toto spojení je vlastní teprve marxismu. Nutnost využití gnoseologického a sociologického aspektu při zkoumání společenského vědomí vidí Uledov v samé podstatě marxistické filosofie, která představuje jednotu dialektického a historického materialismu.

Autor se dále zabývá specifičností jednotlivých hledisek zkoumání, upozorňuje na nedostatečné využívání sociologického aspektu,

což se podle něho projevuje v podceňování konkrétně historického přístupu k analýze struktury společenského vědomí. Tento přístup spočívá v tom, že „se zaměříme na analýzu vědomí dané společnosti s příslušnou materiální a duchovní produkcí a sociální strukturou“. Struktura společenského vědomí je závislá na způsobech činnosti lidí a na jejich společenských vztazích.

V souvislosti s analýzou společenských vztahů ukazuje autor na vědeckou neudržitelnost strukturně funkcionální analýzy buržoazní sociologie, která je neschopná vydělit podstatné vazby a vztahy mezi společenskými jevy a ignoruje výrobní vztahy jako hlavní a určující všechny ostatní vztahy. Uvádí, že se společenské vědomí objektivizuje ve společenských vztazích a závislost struktury společenského vědomí na „společenských vztazích se projevuje prostřednictvím zájmů lidí, neboť vztahy mezi lidmi jsou vztahy zájmů, a tudíž všechny sociální vztahy se projevují jako vztahy zájmů. Konstatuje, že otázka struktury společenských vztahů nebyla ještě v sociologické literatuře vědecky zpracována. Avšak základní teze zdůvodňující dialekticko-materialistický přístup k analýze systému společenských vztahů jsou dány již v dílech klasiků marxismu-leninismu, kde se společenské vztahy dělí na vztahy lidí k přírodě a na vzájemné vztahy mezi lidmi.

Uledov charakterizuje materiální a ideologické vztahy a poznamenává, že ideologické vztahy analyzované ze sociologického hlediska nestojí proti materiálním vztahům a jsou stejně jako ony objektivními vztahy, existujícími mimo vědomí lidí.

Se společenskými vztahy bezprostředně souvisí druhy společenského vědomí. Autor vymezuje pojmy „forma“ a „druh“ společenského vědomí. Upozorňuje, že formy společenského vědomí nelze zložitovat s formami ideologickými. Druhy vědomí jsou produktem forem poznání. Souvisí se sférami kultury, v níž se promítají. Specifickými druhy společenského vědomí jsou vědomí *politické, právní, mravní, náboženské, estetické a filosofické*. Liší se navzájem obsahem svých idejí, názorů a představ a úlohou, kterou hrají v životě společnosti.

Mravní vědomí pokládá Uledov za formu sociálně zprostředkovaného odrazu jevů skutečnosti. Obsah tohoto vědomí závisí jak na objektu odrazu, tak i na konkrétních sociálních podmínkách, za nichž se odraz uskutečňuje. Obsah mravního vědomí se v průběhu historického vývoje společnosti měnil. Zvláště velký vliv na obsah mravního vědomí mělo třídní rozvrstvení společnosti. Mravní vědomí působí v rámci praktických mravních vztahů lidí, které mají stránku objektivní, to znamená praktické jednání lidí, jejich činy, a stránku subjektivní, tj. mravní vědomí jako stimul k činnosti.

Politické vědomí souvisí s politikou, kterou Uledov chápe jako sféru vzájemných vztahů mezi třídami, přímo závislou na ekonomice, neboť v politice jde především o ekonomické postavení tříd, o zajištění a ochranu jejich základních zájmů. Přesto však nelze politické

vztahy redukovat na vztahy ekonomické. Ekonomika je jen objektivním základem politických vztahů, příčinou jejich vzniku a podmínkou existence. Politické vztahy mají své kořeny v ekonomice společnosti, utvářejí se však podle určitých názorů a představ lidí, tj. v souladu s určitým politickým vědomím. Politické vědomí hraje nejaktivnější úlohu ve společnosti, neboť je spojujícím článkem mezi ekonomikou a jinými druhy společenského vědomí. Politické vědomí je cílevědomé, tzn. odráží společenské bytí v podobě kladení cílů a úkolů, kterých chtějí třídy v boji dosáhnout. Tyto zvláštnosti se týkají především samé formy, v níž se daný druh vědomí projevuje. Pokud jde o obsah, je politické vědomí projevem uvědomělých politických zájmů tříd, politických vztahů dané společnosti, jejich změny a vývoje. I po vítězství diktatury proletariátu existují třídy a stát, připomíná autor, a tudíž i politické vztahy; zachovává se i politické vědomí jako nejdůležitější druh společenského vědomí.

K politickému vědomí se bezprostředně vztahuje *právní* vědomí, neboť právo, stejně jako politika, je produktem rozdělení společnosti na třídy. Právní vědomí je nejdůležitějším prvkem právní nadstavby. Uledov je definuje jako souhrn názorů, ve kterých je vyjádřen vztah lidí k platnému právu, představa lidí o vlastních právech a povinnostech, o zákonnosti nebo nezákonnosti určitého jednání. Jeho specifičností je vyjádření vztahu k systému práva, tj. k právní organizaci společnosti. Spolu s právy a povinnostmi členů společnosti se utvářejí právní vztahy. Práva a povinnosti účastníků právního vztahu tvoří jeho obsah, jenž odráží ekonomické a jiné společenské vztahy a má reálnou existenci. Právní vztahy vždy představují spojení mezi konkrétními osobami, čímž se liší od politických vztahů, kde jako vzájemně se vztahující strany vystupují třídy. Právní vztahy se utvářejí na základě právních norem. Velkou pozornost věnuje autor socialistickému právnímu vědomí a nutnosti vytvoření socialistického práva.

Jako další druh vědomí autor uvádí *náboženské* vědomí. Ztotožňuje se s teoriemi, které vysvětlují vznik náboženství takovým vztahem lidí k přírodě, v němž nedominovala vláda lidí nad přírodou, ale kde naopak příroda vládne nad lidmi; s teoriemi, které zdůrazňují negativní sílu náboženství, neboť náboženství odvádí lidi od boje proti sociálnímu zlu, od boje za přetváření přírody a je tudíž nepřátelské vůči společenskému pokroku, jak nejdříve zdůrazňoval V. I. Lenin. Náboženské vědomí spolu s náboženskými vztahy se stává součástí náboženské nadstavby. K náboženským vztahům patří jednak vztahy spojené s kultovní činností, jednak vztahy mezi věřícími, kteří vstupují do určitých organizací. Kultovní jednání a náboženské představy se navzájem podmiňují a vystupují jako dvě stránky náboženského života.

S estetickou činností a s estetickými vztahy člověka ke skutečnosti souvisí jiný druh vědomí a to *estetické* vědomí. Uledov charakterizuje zvláštnosti tohoto druhu vědomí

i estetických vztahů, upozorňuje na dvojaký charakter estetických vztahů, neboť představují jednak vztahy objektu a subjektu, kde objektem je skutečnost a subjektem je člověk, jednak vztahy mezi lidmi, jež se utvářejí na základě vztahu lidí ke skutečnosti. Bezprostředním výrazem estetického vztahu člověka ke skutečnosti je estetický prožitek. Různé druhy estetických vztahů lidí ke skutečnosti i jejich vzájemných vztahů teoreticky postihuje estetika. Dále autor zdůrazňuje úlohu umění, které reprodukuje v uměleckých obrazech jak reálné objektivní stránky sociálního života, tak i jeho subjektivní stránky, tj. duševní prožitky lidí a jejich reálné vědomí.

Se společenskými vztahy je spojeno také *filosofické* vědomí. Zvláště u tohoto druhu vědomí autor zdůrazňuje významnost jeho spojení se společenskými vztahy. Zatímco mravní, politické a právní vztahy konvenčně nazývá nadstavbovými vztahy prvního typu, neboť označují vztahy mezi lidmi, náboženské, estetické a filosofické vztahy, které označují vztahy člověka k okolnímu světu, nazývá nadstavbovými vztahy druhého typu. Upozorňuje na jeden z nejzávažnějších problémů filosofie — na vztah myšlení k bytí, vědomí k hmotě. Vědomí je odrazem bytí, je jeho produktem. Ve své podstatě je však vědomí nejen odrazem, ale i vztahem k okolnímu světu, k bytí, které ho zrodilo. Vztah vědomí k bytí se zkoumá hlavně v gnoseologickém plánu, analýza daného vztahu je však možná, jak autor podotýká, i v plánu sociologickém, neboť vztah idejí k bytí je ve skutečnosti vztahem člověka ke světu. Specifičnost filosofie spočívá v tom, že je světovým názorem lidí a jako taková je těsně spjata s praktickou činností lidí, se společenskými vztahy. A jelikož v třídní společnosti jsou to vztahy mezi třídami, je filosofie světovým názorem různých tříd. Boj materialistické a idealistické filosofie v současném světě vyjadřuje boj tříd, jejichž zájmy jsou v rozporu.

V souvislosti s analýzou jednotlivých druhů vědomí se Uledov zamýšlí nad postavením vědy v duchovním životě společnosti. Konstatuje, že věda získala ve společenském vědomí nové postavení. Představuje vrchol v rozvoji všech druhů společenského vědomí. Jejich výsledek, a vystupuje jako jedna z velkých sfér, na které se dělí veškeré společenské vědomí podle funkcí, jež vykonává.

V další kapitole věnuje autor pozornost *sférám společenského vědomí*, které vznikají v důsledku činnosti lidí speciálně zaměřené na produkci idejí a názorů a na jejich šíření ve společnosti. Na základě různých druhů činnosti lidí bylo společenské vědomí rozděleno na příslušné sféry a těm byly dány určité funkce. Jako základní sféry společenského vědomí uvádí Uledov *společenskou psychologii, ideologii a vědu*.

Společenskou psychologii nazývá souhrn citů, nálad, emocí, návyků, postojů, vůle, zvyků, zvláštních rysů charakteru, jež vznikají u určitého velkého kolektivu lidí na základě společných sociálně ekonomických podmínek jejich života. Uvádí také další různá pojetí

společenské psychologie a polemizuje s jejich autory. Vzhledem k tomu, že klasikové marxismu-leninismu neužívali termínu „společenská psychologie“ a neanalyzovali strukturu společenského vědomí, radí autor k opatrnosti při zacházení s jejich výroky, neboť je zde nebezpečí, že by se do nich mohl vkládat smysl, který jim neodpovídá. Autor konfrontuje společenskou psychologii s ideologií, ukazuje jejich shodné i rozdílné stránky. Uvádí, že společenská psychologie zahrnuje politické, právní, mravní a jiné představy a ideje, nikoli však ve formě teorií a systémů názorů, jak je tomu v ideologii, nýbrž hlavně ve formě přesvědčení, víry, sociální orientace na vnímání a vztah ke skutečnosti. Zatímco v ideologii se rozlišují ideje a názory především podle jejich obsahu, ve společenské psychologii je kladen důraz na přesvědčení lidí, na to, jak jsou tyto ideje a názory rozšířeny v masách a do jaké míry ovládají jejich vědomí; jak se projevují v jednání lidí, jak se upevňují ve zvycích a tradicích. Společenská psychologie je bezprostředně zaměřena na praktickou činnost lidí. Její základní funkcí je stimulování lidí k činnosti, emocionálně volní funkce.

Ideologii pojímá Uledov jako sebeuvědomění společnosti (třídy, sociální skupiny). Ideologie dává třídě pocit pospolitosti, jednoty určitých zájmů. Odhaluje nebo naopak zahaluje podstatu daných společenských vztahů, třídní rozpory. Vyjadřuje a chrání třídní zájmy a slouží jako nástroj v boji za jejich uskutečňování. V tom právě spočívá její specifická funkce, tím se tato sféra vědomí odlišuje od vědomí druhých sfér.

Specifičnost *vědy* jako obecného duchovního produktu společenského vývoje vidí Uledov v tom, že je nejvyšší formou poznání a nejdůležitějším faktorem společenského progressu. Od nižších forem vědění se liší systémovostí, tím, že odhaluje podstatu věcí. Součástí obsahu vědy jsou fakta v zobecněné podobě. Význam vědy ve společnosti je tím větší, čím hlouběji proniká do masového vědomí, čím více se stává majetkem lidu.

Sféry společenského vědomí však nejsou izolovány, navzájem se pronikají a doplňují. Jako jeden z mnoha příkladů uvádí autor zvláštní funkci marxismu, který plní jak funkci ideologie, tak i funkci vědy. Při odhalování zákonů společenského vývoje vystupuje jako věda, když ukazuje hodnoty, příčiny a normy jednání lidí, jest ideologií. Ideologie dělnické třídy mohla vyrůst pouze z vědy, proto musili ideologové dělnické třídy nutně nejdříve vypracovat společenskou vědu. Avšak zároveň s úkoly vybudování socialistické společnosti rostla potřeba dalšího zpracování marxismu jako ideologie. Autor poukazuje na určitou jednostrannost některých prací, jež se zabývají otázkami vzájemného působení různých sfér společenského vědomí, a zdůrazňuje nutnost doplňovat gnoseologickou analýzu analýzou sociologickou, neboť jen tak bude možno ukázat vzájemné působení jednotlivých sfér v jejich složitosti.

Důležité pro analýzu struktury společenského vědomí jsou rovněž *typy vědomí*, jež vy-

tvářejí strukturu duchovního života společnosti v jejím historickém vývoji. Můžeme tedy mluvit o vědomí prvobytné společnosti, o vědomí třídně antagonističtých společností a o vědomí socialistické a komunistické společnosti. Autor srovnává jednotlivé typy vědomí a zvláště upozorňuje na kvalitativně nový obsah vědomí socialistické společnosti, neboť toto vědomí vyjadřuje společenské bytí v idejích, názorech, citech, náladách a jiných duchovních útvarůch sdílených všemi třídami a sociálními skupinami dané společnosti; je to vědomí celonárodní. Vedoucí postavení však zaujímá v této společnosti vědomí dělnické třídy. Tento typ vědomí se stále více osvobozuje od předsudků, iluzí a omylů charakteristických pro vědomí všech minulých dějinných epoch lidské společnosti. Jeden z důležitých znaků vědomí socialistické společnosti vidí autor v kladném vztahu k práci. Toto podstatnou změnu v obsahu společenského vědomí dokládá výsledky konkrétních sociologických výzkumů. Kladný vztah k práci, jak podotýká autor, není však jediným rozlišovacím kritériem pro nový typ společenského vědomí. Jiným důležitým znakem je touha po vzdělání a společenská aktivita lidí. Mění se rovněž struktura společenského vědomí, mezi druhy společenského vědomí již není náboženství. Nové vědomí se však musí probojovávat v ostrém boji s buržoazní a maloburžoazní ideologií a psychologií a v různých oblastech života socialistické společnosti se ještě dlouhou dobu zachovávají přežitky kapitalismu.

Vědomí socialistické společnosti se dále vyvíjí ve vědomí komunistické společnosti. Uledov podotýká, že obsah vědomí socialistické společnosti se bude lišit od vědomí komunistické společnosti, avšak dnes je možno — podle jeho názoru — kromě tohoto obecného tvrzení poukázat pouze na obecnou tendenci vývoje.

Reálně existující společenské vědomí se projevuje i ve formě určitých *stavů*. Ty tvoří velmi pohyblivou, dynamickou strukturu, ke které také nelze nepřihlížet při zkoumání společenského vědomí. Uledov chápe stavy jako celistvé projevy společenského vědomí. Jejich celistvost spatřuje v tom, že ideje a názory, které ve vědomí dominují, pronikají veškerý jeho obsah a dodávají mu určitou kvalitu. Zvláštností jednotlivých etap vývoje společnosti je určitý kvalitativní stav vědomí.

Celkovou analýzu struktury společenského vědomí uzavírá Uledov analýzou jejich *vztahů*. Vyčleňuje tři hlavní skupiny vztahů: zákonité vztahy společenského vědomí a společenského bytí, vnitřní zákonité vztahy společenského vědomí a specifické zákonité vztahy historicky určených typů vědomí.

Mezi *zákonitými vztahy společenského vědomí a společenského bytí* zaujímá důležité místo jejich vzájemná shoda. Zde autor upozorňuje zejména na takovou tendenci, jako je opožděování vědomí lidí za jejich bytím, nerovnoměrnost vývoje jednotlivých stránek vědomí nebo předbíhání vývoje skutečnosti pokrokovým teoretickým vědomím.

Působení *vnitřních zákonitých vztahů* spo-

lečenského vědomí je omezeno pouze na oblast vědomí. Tyto vztahy vyjadřují nepřímo vztahy mezi druhy činnosti lidí a jejich společenskými vztahy.

Do třetí skupiny patří *specifické zákonité vztahy historicky určených typů vědomí*, jež se projevují hlavně v předávání idejí a názorů a jiných duchovních útvarů. Zde autor upozorňuje zejména na návaznost ve vývoji historických typů vědomí, na neustálé rozšiřování sféry působení návaznosti ve vývoji duchovní kultury a na specifické zákonitosti komunistického typu vědomí.

Za nejdůležitější druh vztahu společenského vědomí pokládá Uledov vztah k individuálnímu vědomí. Ukazuje na vliv kolektivního vědomí na utváření individuálního vědomí, na dialektiku společenského a individuálního vědomí.

Recenzovaná kniha je ucelenou studií, v níž autor logicky a důsledně rozvíjí a analyzuje jednotlivé prvky kontinuitní a složité stavby struktury společenského vědomí. Při své analýze se opírá o rozsáhlou literaturu věnovanou této problematice. Čerpá z bohatých zdrojů klasiků marxismu-leninismu, je dobře obeznámen s čelnými pracemi sovětských autorů i autorů z ostatních socialistických zemí, zvláště z Bulharska, Jugoslávie, Polska i Československa, kteří zpracovávali otázky týkající se struktury společenského vědomí. (Z našich autorů uvádí zejména D. Prokopa a J. Popelovou.) Ukazuje však také, jak se s touto problematikou vyrovnávali někteří představitelé buržoazní sociologie a filosofie (K. Mannheim, E. Durkheim, M. Scheler, P. Sorokin, R. Merton aj.), a navzájem konfrontuje různá pojetí. Je třeba vyzvednout, že přestože této problematice byly věnovány již četné studie, přistupuje autor k těmto otázkám nově, tvůrčím způsobem, snaží se o vlastní netradiční pojetí, které by odpovídalo poznatkům současné vědy o jevech duchovního života společnosti. Kriticky hodnotí jak práce západních autorů, tak i práce představitelů zemí socialistického společenství.

Stojí pevně na pozicích marxismu-leninismu a přesvědčivě ukazuje neudržitelnost idealistického názoru, který je v rozporu s historickými fakty i se současným stavem vědy. Zároveň se snaží tvůrčím způsobem rozvíjet učení klasiků marxismu-leninismu, obohacuje práci o některé termíny, kterých Tito klasikové neužívali, například společenská psychologie, stav společenského vědomí aj., a tyto termíny dále rozvíjí a rozpracovává, zdůvodňuje jejich užitečnost při analyzování struktury společenského vědomí. Vystupuje proti některým současným tendencím redukování obsahu společenského vědomí, které způsobuje ochuzování jeho struktury.

Jedním z kladů jeho práce je její sklonbenost a snaha zkoumat strukturu společenského vědomí z mnoha aspektů, zejména však z aspektu sociologického, který má doplňovat gnoseologickou analýzu vědomí, neboť autor je přesvědčen, že právě toto hledisko umožňuje postihnout složitou strukturu společenského vědomí.

Z jeho analýzy struktury společenského vědomí, která je velmi zajímavá a způsobem zpracování podnětná, vyplývá celá řada závěrů. Zdůrazňování sociologické analýzy, která odhaluje možnost poznání těch strukturních útvarů, jež se neobjevují při gno-seologickém aspektu zkoumání, která dovolu- je prozkoumat závislost struktury vědomí na činnosti lidí a jejich společenských vztazích, představuje analýzu dané společnosti s příslušnou materiální výrobou, sociální strukturou a určitým systémem společenských vztahů, pokládá společenské vědomí za pro- dukt celého souhrnu podmínek, jež působí na jeho vznik a vývoj, v němž určující úloha náleží materiálním společenským vztahům, ukazuje pramen přesvědčení a uvědomělosti lidových mas, patří podle našeho názoru k závěrům nejdůležitějším.

Český překlad recenzované knihy vyjde v roce 1973 v nakladatelství Svoboda.

Milena Manová

J. Janoušek - V. Bokorová a kol.: *Motivace a civilizační proměny*

Praha, Svoboda 1971, 280 s.

Společnosti, které ve svém vývoji dospívají do období vědeckotechnické revoluce, kladou zvýšené požadavky na všestranný rozvoj osobností svých členů. Praktická realizace těchto požadavků předpokládá — kromě vyřešení základních sociálně ekonomických otázek nejperspektivnějšího uspořádání společ- nosti — i vyřešení mnohých otázek sociálně psychologických. Z hlediska lidských souvis- lostí vědeckotechnické revoluce jsou zvláště významné otázky vztahu motivace k utváření osobnosti a řízení činnosti každého jedince.

Tato úvaha zřejmě stála na počátku všech statí, obsažených ve sborníku *Motivace a ci- vilizační proměny*. V úvodní stati *Psycho- logické problémy civilizačních proměn* (J. Ja- noušek) jsou dále rozvedena obecné me- todologická východiska zkoumání vztahu in- dividuální psychiky a společenské psychologie. Společenská psychologie je pojímána jako souhrn rysů, které jsou společné pro celé skupiny v důsledku společných životních pod- mínek lidí a představují proto důležitý kom- ponent společenských struktur.

Uvedené pojetí společenské psychologie je významné i pro sociologický přístup k spo- lečenské skutečnosti. V buržoazní sociologii vyúsťují totiž odkazy na psychologickou stránku společenské skutečnosti obvykle v psychologizující redukcionismus, zaměňu- jící psychologickou zprostředkovanost ko- lektivního života s jeho sociálně economic- kou determinací. V pokusech o marxistic- kou sociologickou teorii byl naproti tomu tento komponent společenských struktur do- sud často nedialekticky opomíjen. Z obavy před extrémem psychologismu upadaly po- tom takové pokusy do druhého extrému stejně povrchního scientismu. Obdobně jako obecné teoretické práce sovětských sociálních psy- chologů (např. Kona, Levady, Poršněva, Za- moškina, Zdravomyslova) dokazuje však prá-

vě i sborník *Motivace a civilizační proměny*, že společenskovědní teorie, včetně teorií so- ciálně psychologických, které důsledně vy- cházejí z historického materialismu, nejsou ohroženy nebezpečím psychologismu.

V úvodní stati jsou kriticky rozebírána nej- významnější pojetí procesů zajišťujících pro- línání individuální psychiky a společenské psychologie. Tyto procesy souvisí zvláště s osvojováním a zastáváním různých sociál- ních rolí. Buržoazní přístupy vykládají cho- vání tím, že jedinec přejímá postoje „zo- becneného druhého“ (Mead), tím, že jedinci se v „existenciální komunikaci“ vzájemně vyjevují ve své autentičnosti (Jaspers), nebo tím, že vlastní chování je předmětem „tržní kalkulace“ z hlediska odměn a trestů, ná-kladů a zisku (Homans). V jejich rámci není však možno vysvětlit ani konkrétně historic- ké formy interakce členů společnosti, ani procesy rozvoje jejich osobností. Stejně tau- tologicky vyúsťují pokusy o vysvětlení ci- vilizačních proměn prvotními změnami v mo- tivaci (McClelland) i sociální kritika, která upozorňuje na hromadný výskyt frustračních jevů v současných kapitalistických společnos- tech, ale nepostihuje jeho skutečné příčiny.

Ve svém vlastním přístupu k těmto otáz- kám vychází autor úvodní stati z toho, že utváření lidské psychiky je součástí procesu přetváření světa praktickou činností lidí. V souhlase s pojetím zakladatelů marxistické sociálně psychologické teorie (Vygotskij, Ru- binštejn) zdůrazňuje, že vztahy mezi lidmi jsou prvotně zprostředkovány jejich vztahem k předmětům. Podmínky a formy interakce se osamostatňují v podobě norem, rolí a hod- not, jejichž prostřednictvím se uskutečňuje determinující vliv společenských procesů na jedince a zároveň vliv činností členů společ- nosti na tyto procesy. Významová struktura psychiky se při přetváření světa polarizuje na poznávací a motivačně afektivní složku. Frustrující ztráta smysluplnosti lidské čin- nosti je důsledkem oddělení základní masy výrobců od výrobních prostředků v kapi- talistickém způsobu výroby. Pouze v podmín- kách socialismu, představujících předpoklad smysluplnosti této činnosti, poskytuje vě- deckotechnická revoluce perspektivu dalšího rozvoje lidské subjektivity jako nutné složky realizace sociálních přeměn. Hlavní význam přikládá autor z tohoto hlediska přeměnám rolí v rámci kooperace vyššího typu, než je pouhá tržní kalkulace. Sebeutváření člověka prostřednictvím takových přeměn rolí nebude v protikladu k rozvoji společnosti, ale bude s ním jako trvalý vstřícný proces koincidovat.

Stat *Motivace lidského chování ve vztahu k civilizačním přeměnám* (V. Bokorová) po- kazuje v první části na negativní stránky dosaženého technického pokroku. Ani sociali- stická společnost není automaticky chráněna před výskytem příznaků individuální i so- ciální patologie. Má však lepší předpoklady tyto problémy řešit cílevědomými, vědecky podloženými zásahy do společenské skuteč- nosti. Účinnost takových zásahů je mimo jiné dosud omezena nejednotností výkladů lidské psychiky, způsobenou jak historickou

určeností těchto výkladů, tak i variabilitou lidské přirozenosti samé.

V druhé části stati se autorka pokouší postihnout podstatné charakteristiky člověka prostřednictvím specifičnosti potřeb, jimiž se jeho organismus jako otevřený systém obrací na vnější prostředí. Kromě běžně uznávaných znaků lidské přirozenosti jsou pro člověka příznačné především psychické potřeby, včetně potřeby hledání smyslu. Všeobecná platnost základních psychických potřeb však naprosto neindikuje jejich neměnnost. Volnost jejich vazby na podněty je naopak charakteristickým předpokladem jak variability lidské přirozenosti v závislosti na sociálních podmínkách a historických faktorech, tak i její ovlivnitelnosti jako rozhodujícího momentu lidské sebekřeměny. Hodnocení možných alternativ této sebekřeměny musí vycházet z adekvátního modelu člověka, biologických mezi jeho adaptability a životních podmínek odpovídajících jeho přirozenosti. Protože právě psychika je regulátorem lidské činnosti, oblastí vzájemného prolínání sociálního a individuálního, náleží psychologii v rámci součinnosti společenských věd významný podíl při tvorbě takového modelu.

Otázka motivace chování, motivačních dispozic a učení vytvořené motivační struktury je i tématem stati *Vývoj motivace a osobnost* (M. Severová, J. Odehnal). Osobnost je zde pojímána dynamicky jako dispozici struktura, vyvíjející se v průběhu celoživotních činností jedince. Problematika vztahů mezi osobností, činnostmi a učením je podrobněji rozvedena při popisu funkce motivačně afektivních procesů v psychickém řízení činnosti a při objasnění jejich důsledků pro utváření osobnosti. Motivačně afektivní procesy zajišťují zřejmě jednak afektivní hodnocení, určující především celkové zaměření činnosti, jednak aktivaci organismu, určující především vlastní provedení činnosti. Afektivní zkušenosti z valorizace a selekce při usměrňování činnosti se kumulují a uplatňují se tak při vývoji motivačních dispozic. Tento proces afektivního učení není však na rozdíl od učení dovedností a vědomostí dosud záměrně a účinně ovlivnitelný společností.

V nejobsáhlejší části stati se autoři soustřeďují na dva procesy vývoje motivačních dispozic — na vývoj potřeb a tvoření postojů a hodnotových soustav jedince. V souvislosti s otázkou vývoje potřeb se kriticky vyrovnávají s teoriemi modifikace a substituce potřeb (Miller, Morgan), vytváření nových potřeb (Allport, Nuttin) a vytváření nových vztahů mezi potřebami (Maslow). Při vysvětlování vztahu postojů a hodnot k potřebám vycházejí autoři z relačního pojetí hodnot. Stejně jako procesy hodnocení jsou i postoje determinovány potřebami jako základními motivačními dispozicemi a jsou jejich nadstavbou, vzniklou z individuálních zkušeností ze styku se společenským a kulturním prostředím. V závěru stati se autoři zabývají možnostmi působení společenských a kulturních činitelů na vývoj různých motivačních dispozic osobnosti. Pokud není jednoznačně stanovena optimální varianta způsobu života člověka, zůstává však

otázkou, zda poměrně nízký stupeň záměrného ovlivňování potřeb jedince společností není spíše předností než nedostatkem.

Otázkami, které mají bezprostřední význam nejen pro marxistickou sociálně psychologickou teorii, ale i pro marxistickou sociologii, se zabývá dále stať *Socializace a seberealizace osobnosti* (Z. Helus). Socializace je pojímána jako proces přetváření norem a hodnot sociokulturního systému v regulační struktury osobnosti. Osvojování sociálních rolí souvisí s utvářením vztahu jedince k sobě samému. Na rozdíl od pojmu socializace, postihujícího především vymezování osobnosti vnějšími činiteli, postihuje pojem seberealizace aktivní účast jedince na vývoji vlastní osobnosti, zpětné ovlivňování socializačních činitelů osobností. Vztah mezi socializací a seberealizací se mění v závislosti na různých kulturách i v závislosti na rozdílném postavení členů společnosti v rámci jejího historicky daného sociokulturního systému. V současné době je tento vztah jedním z faktorů rozhodujících o průběhu a vyústění vědeckotechnické revoluce.

Při zpracování této problematiky vychází autor z toho, že základem seberealizačního úsilí jsou odpovědi jedince na socializační výměr jeho osobnosti, odpovídající jeho společenskému postavení. Z tohoto hlediska jsou ve stati kriticky rozebírána nemarxistická pojetí socializace jako „tvarování chování“ (Skinner), subjektivně prožívaného obrazu světa nebo představy budoucnosti jako prostředku aktualizace osobnosti (Rogers, Allport) i mezilidských vztahů jako „symbolického dramatu“ (Duncan). Podle názoru autora se individuální svéráz osobnosti postupně vyjevuje v průběhu její konfrontace s historicky určitým sociokulturním vymezením, zvláště ve spojitosti s politicko-třídními zájmy a ideologickými hnutími. Dynamika seberealizace se může stát významnou pozitivně působící společenskou silou, jestliže členové společnosti nacházejí v sociálních procesech a kulturních perspektivách příležitost k rozvinutí svých potenci a prohloubení smyslu vlastního života.

Stať *Problematika sebezrovnání a jeho motivace* (J. Odehnal, M. Severová) se zabývá specifickými znaky vývojových potřeb, vztahem těchto potřeb k bezprostředně motivovanému učení v sebezrovnávacích aktivitách a překážkami jejich uplatnění. Stať *Ekonomické a psychologické pojetí potřeb* (M. Dohnalová, E. Rejmánek) se v první části zabývá vztahem potřeb a společenské výroby, ztrátou vazby mezi konkrétní podobou potřeb a konkrétní podobou práce v procesu dělby práce a zboží výroby, transformací bezprostředních potřeb v ekonomický zájem, abstraktní potřebu peněz, redukci potřeb na potřeby konzumní a nezbytnosti přechodu od principu ekonomické racionality k principu racionality celospolečenského plánování. V druhé části stati je analyzována úloha kontaktů psychologie a ekonomie při formulaci celospolečenských cílů, vyjádření potřeb rozvoje člověka a společnosti. Tento problém je demonstrován na rozboru vztahu potřeb a poznávacích procesů, učení a postojů, vztahu potřeb a kultury, symbolů, komunikace a sociální kontroly. Závě-

rečná stať *Motivační výzkum v hospodářské praxi* (E. Rejmánek) se zabývá uplatněním poznatků o motivaci spotřeby, psychologické segmentaci trhu a vlivu mimoeconomických faktorů na chování konzumentů. Poslední tři uvedené stati ukazují významné aspekty a možnosti praktické aplikace zkoumání vnitřních pohnutek chování, svým zaměřením však již značně přesahují rámec společné problematiky sociologického a sociálně psychologického přístupu ke společenské skutečnosti.

S mnoha dílčími názory autorů sborníku *Motivace a civilizační proměny* by samozřejmě bylo možné polemizovat. V jejich sociálně psychologickém přístupu k motivaci není často psychologická stránka chování dostatečně podrobně uvedena do souvislosti s jeho sociologickou určeností. Příkladem takového jednostranného přístupu může být zmínka o teorii odlehčení (Gehlen). V této zmínce jsou zcela opomenuty institucionalizované mechanismy odlehčení, které právě tvoří sociologické jádro této nemarxistické teorie. Stejně tak ve vlastním, marxistickém pojetí autorů není doceňován motivující význam společenských institucí a dalších součástí normativní a sociální struktury společnosti. Vyvozování motivace téměř výhradně z potřeb jedince nastoluje dále otázku, zda obecná tvrzení o vnitřních pohnutkách chování lze nějakým způsobem konkretizovat. Rozdílnost uváděných klasifikací potřeb včetně dvou odlišných vlastních přístupů autorů sborníku k této problematice zřejmě naznačuje, že ani logická dedukce v kombinaci s poznatků o nepodmíněných reflexních reakcích, ani diferenciace jednotlivých stránek životních aktivit, ani faktorová analýza jejich jednotlivých pojetí nejsou nejúčinnějším prostředkem sjednocení a systemizace názvů potřeb. Ani případná všeobecná shoda v označování těchto předpokládaných psychických entit by však ještě neumožnila nahradit výklad chování pomocí paralelních termínů jeho výkladem kauzálním.

V jednotlivých statích není nakonec v dostatečně rozvedené podobě zodpovězena otázka, obsažená již v samotném názvu sborníku. Hluboké adaptivní proměny motivace tváří v tvář zvýšené variabilitě instrumentálních aktivit a zvýšené stimulaci v období vědeckotechnické revoluce se pravděpodobně nebudou moci omezit na vznik invariantních struktur obecných stereotypů, na výběrovou diferenciaci a seborozvíjející aktivity. V novější nemarxistické literatuře, vydané však zřejmě většinou až po dokončení tohoto sborníku (např. Harrington, McLuhan, Toffler), jsou uváděny četné konkrétnější příklady náznaků takových změn v motivaci. Úkol vyrovnat se kriticky s těmito fakty a jejich často protikladnými interpretacemi tedy před marxistickými sociálními psychology zůstává otevřen.

Sborník *Motivace a civilizační proměny* představuje jeden z prvních pokusů o zpracování marxistické teorie motivace a první pokus o její aplikovatelnou konfrontaci s proměnami socialistické společnosti v období počínající vědeckotechnické revoluce. Bez ohledu na dílčí výhrady a otevřené problémy lze jeho celkový výsledek hodnotit jednoznačně jako zdařilý. Zdařilost tohoto pokusu dokazuje, že marxističtí sociální psychologové, včetně autorů tohoto sborníku, jsou schopni nejen dále rozvíjet některé dosud nedořešené teoretické otázky a předvídat výskyt určitých jevů v oblasti společenské psychologie, ale též uplatňovat poznatky ze svého oboru v praktickém ovlivňování výskytu takových jevů, a tak se na vědeckotechnické revoluci všestranně spolupodílet.

Jan Vlášil

L. M. Drobíže: Istorija i sociologija (Historie a sociologie)

Moskva, Mysl 1971, 160 s.

Vztah sociologie a historie nabývá v posledních letech jak v marxistické, tak v nemarxistické sociologii stále většího významu. Svědčí o tom bohatá frekvence samostatných publikací i časopiseckých studií na toto téma.¹ Zdá se však, že zatím se zabývají tímto problémem více historikové než sami sociologové. Historiografie si ujasňuje své možnosti i ve vztahu k jiným disciplínám, například k sociální psychologii.² Řada seminářů a první větší publikace přinesly již řadu pozitivních výsledků. Na rozdíl od buržoazní sociologie byl historismus vždy imanentním principem v marxistické sociologii. Úzká spolupráce historiků a sociologů přináší stále užitečnější a plodnější výsledky. O jejich shrnutí se pokusila v nepříliš rozsáhlé, ale zajímavé práci sovětská historička L. M. Drobíževová.

Již vydavatelská poznámka k této publikaci zdůrazňuje, že vztah historie a sociologie se stal aktuální otázkou vědy o společnosti. Z tohoto vztahu vyplývají otázky předmětu obou věd, *obecnosti a zvláštnosti* historických i sociologických výzkumů i otázka, čím se obohacují obě vědy ze vzájemného kontaktu. Autorka na analýze historických a sociologických výzkumů sovětské společnosti dokazuje, jak se rozšiřuje historická problematika od doby, kdy byla do historiografie sovětské společnosti zahrnuta i řada výsledků výzkumných prací sociologů, a jak se na druhé straně obohacuje historický přístup sociologů. Hlavním obsahem práce je objasnění možnosti, které dává historikům využívání těch metod vědecké analýzy, které rozpracovali a používají sociologové.

Recenzovaná práce je uvedena obsáhlým úvodem, její obsah je rozdělen na tři části a

¹ Z marxistických prací viz:

— *Istorija i sociologija*. Moskva, Nauka 1964, 340 s.
— Kłoskowska, A.: *Sociologie i historia*. Kwartalnik historyczny, 1964, č. 3, s. 661–674.

(Viz též: Kłoskowska, A.: *Sociologie a historie*. Dějiny a současnost, 1964, č. 11, s. II–IV.)

— Bollhagen, P.: *Soziologie und Geschichte*. Berlin, VEB 1966, 257 s.

— *Istoriko-sociologičeskije issledovanija*. Moskva, Nauka 1970, 312 s.

— Kon, I. S.: *Istorija i sociologija*. Voprosy filosofii, 1970, č. 8, s. 79–90.

² Poršněv, E. F.: *Socialnaja psihologija i istorija*. Moskva, Nauka 1966, 212 s.

Istorija i psihologija. Moskva, Nauka 1971, 384 s.

shrnut do krátkého závěru. V úvodu autorka ukazuje, že sám život si vynutil omlazení předmětu historického bádání současnosti. Vyzádala si to potřeba prohloubení vědeckého řízení sociálních procesů a jejich prognostiky. Stejně důvody vedly v Sovětském svazu k širokému rozvoji sociologie. Historie a sociologie jsou podle autorky příbuzné vědy, jejichž těsné spojení je určeno již společným objektem bádání. Historie je stará věda s ustáleným předmětem bádání. Objasňuje procesy ve společnosti od nejstarších dob do dneška. Zvláště marxistické historické vědy je, že se nespokojuje s pouhým popisem událostí, ale hledá zákonitosti, mechanismy a tendence vývoje společnosti. Sociologie je ve srovnání s ní mladou disciplínou. Zakladateli skutečné vědecké sociologie byli K. Marx, B. Engels a V. I. Lenin. Autorka ukazuje na nové úkoly, které stály před marxistickou sociologií po Velké říjnové socialistické revoluci. Předmět sociologie a její strukturu vymezuje autorka v duchu u nás dobře známých názorů A. M. Rumjanceva a G. V. Osipova. Historie a sociologie mají mnoho společného, ale vztah historie k jednotlivým částem struktury marxistické sociologie je rozdílný. V historickém dědictví klasiků marxismu-leninismu patří důležité místo vztahu obecné sociologické teorie a konkrétních výzkumů společenského života.

Sociologie na úrovni obecné teorie orientuje historické bádání ve všech jeho etapách. Při výběru tématu, objektu bádání, se historik plně opírá o marxistickou obecnou sociologickou teorii, kterou představuje historický materialismus. Zatím je však méně ujasněno, v jakém vzájemném vztahu jsou historie a speciální sociologické teorie, v jaké míře obohacuje historii spolupráce se sociologií na úrovni konkrétních sociálních výzkumů. Tento vztah je podle L. M. Drobiževové třeba hlouběji zkoumat. Autorka ukazuje, že zainteresovanost historiků na spolupráci se sociologií má několik aspektů. Pro historiky zabývající se nejnovějšími dějinami či současností přináší konkrétní sociologické výzkumy bohatší materiály k objasnění nejdůležitějších otázek života společnosti. Nepředstavují pouhou doplňující informaci, ale mohou být základním materiálem k historickému zpracování dané tematiky. Kromě toho mají konkrétní sociologické výzkumy pro historiky i ten význam, že použitá metodika a technika může být převzata i pro historická bádání.

Spolupráce sociologie s historiografií má velký význam i pro sociology. Důležitým úkolem každého soudobého sociologického výzkumu je prozkoumat genetickou závislost společenských procesů a jevů. V těchto případech se sociolog přirozeně obrací k historickému dědictví. Historický přístup odstraňuje do značné míry nebezpečí jednostrannosti, omezenosti a utilitarismu při analýze sociálních jevů. Na základě těchto výchozích tezí ukazuje pak autorka v celé práci, jak využití výsledků konkrétních sociologických výzkumů zvyšuje teoretickou úroveň i prakticko-poznávací význam historických prací v Sovětském svazu.

První kapitola recenzované práce má název

Současnost očima historiků a sociologů. Na čtyřech tématech — současná sovětská dělnická třída, vesnice, kultura a národnostní otázka — ukazuje autorka první výsledky společné výzkumné práce historiků a sociologů. Zdůrazňuje, že nejvýznamnější materiály, které rozšiřují naše představy, jsou výsledky sociologických výzkumů v oblasti sociální struktury společnosti, psychologie tříd, sociálních vrstev a skupin. Sociologické výzkumy pomohly překonat některé jednostranné pohledy na různé otázky společenského života. Sociologické výzkumy v SSSR umožnily poznat skutečnou strukturu dělnické třídy, analyzovat takové jevy, jako je vztah k práci, fluktuace, sociálně profesionální skupiny, kulturní úroveň, hodnotová orientace, volný čas. Autorka se podrobně zabývá národnostní problematikou, která je její vlastní výzkumnou oblastí. Zdůrazňuje například, že zahrnutím materiálů sociologického zkoumání do historiografie sovětské vesnice byl značně rozšířen tradiční okruh otázek, kterými se dosud zabývali historikové a etnografové, změnily se a také se zpřesnily některé vžitě představy, a tak bylo možno úplněji vyjádřit soudobou realitu sovětské společnosti. V této kapitole i v dalších najdeme určitý přehled publikovaných sociologických výzkumů z jednotlivých oblastí sovětské společnosti, což má pro čtenáře v Československu značný význam.

Druhá kapitola má teoretický charakter. Autorka uvádí materiály konkrétních sociologických výzkumů jako historický pramen. Jde o historické prameny dvojí úrovně. Má-li historik k dispozici dotazníky, zápisy rozhovorů či pozorování, jde o prameny prvotní, má-li jen tabulky a zprávy z výzkumů, jde o prameny druhotné. Historik je povinen provést kritiku těchto pramenů, pokud jde o podmínky jejich vzniku a spolehlivost způsobu sběru materiálu. Analýza těchto pramenů je nutná nejen při druhotných historicko-sociálních výzkumech, ale i v případech, že specialista-historik neprovádí nový výzkum, ale pracuje pouze s materiálem získaným dříve sociology. Autorka pak ukazuje několik příkladů, kdy sovětské historikové a sociologové použili starších sociologických výzkumů k srovnávacím historicko-sociálním výzkumům sovětské vesnice.

Ve *třetí kapitole* se autorka odvolává na Leninovu koncepci sociálních faktů a na nutnost využívání matematických metod v konkrétních sociálních výzkumech a zdůrazňuje, že historik, který chce a potřebuje využívat sociologických materiálů, musí ovládat základy metodologie sociologických výzkumů, zejména matematických metod. To nemění charakter práce historika. Historik vždy zůstane specialistou ve své oblasti práce, pouze se naučí pracovat v těsném kontaktu se statistiky a matematiky. V této souvislosti jsou zvláště významné škálování a obsahová analýza. V kapitole je uvedena základní sovětská literatura z metodologie sociologických výzkumů a první případy, kdy historikové použili dotazníků ke zkoumání hnutí za komunistickou práci. Autorka klade otázku: Co se musí historikové učit, chtějí-li využívat metody sociologů?

Ukazuje, že je to především technika sociologických výzkumů, a vysvětluje některé základy jejich metodiky.

Závěrem píše L. M. Drobížeová o současném dialektickém procesu diferenciaci a integraci věd. Uvádí, jak vzájemná součinnost historiografie s takovými vědami, jako je sociologie a sociální psychologie, obohacuje možnosti historického bádání. Sociologická literatura se stává nezbytným prvkem historiografie. Historik má navíc možnost sám využívat metody konkrétních sociologických výzkumů.

Vzájemná spolupráce je přínosem i pro sociologii. Historický aspekt zkoumání pomáhá sociologům určovat genetické závislosti a úplněji vidět předmět svého zkoumání. Historický přístup je pro sociologa nezbytný i při teoretické analýze získaného materiálu. Má-li spolehlivě interpretovat nová data, musí určit jejich vztah k datům získaným v minulosti. Zkoumají-li se dlouhotrvající procesy, může se historický způsob bádání stát pro sociology dokonce základní metodou poznání. Kromě toho při vlastním sběru materiálu sociolog zpravidla čerpá z tradičních historických pramenů, různých dokumentů apod. — zkušenosti historika-specialisty ulehčují a obohacují sociologický výzkum. Autorka se hlásí k aktivnímu bojovníkům za vzájemnou spolupráci historie a sociologie. Zároveň zdůrazňuje, že jak historiografické, tak i sociologické bádání vyžaduje speciální vědomosti a návyky. Nesprávné nahrazování jednoho specialisty druhým nevyhnutelně může vést k narušení elementárních profesionálních požadavků. Jde proto především o rozumné rozdělení práce a sjednocení úsilí o komplexní poznání sociálních procesů. Efektivní součinnost historiografie a sociologie však nevyhnutelně vyžaduje vzájemné poznání zvláštnosti každé vědy, jejich předmětu, metodiky i způsobů práce.

Podrobnosti, které jsme uvedli v této informaci o práci L. M. Drobížeové, nejsou náhodné. Domníváme se, že v uplynulých letech jsme u nás v Československu poněkud zanedbali právě tuto užitečnou a nutnou stránku spolupráce dvou blízkých, ale přece specifických věd. Měla by to být tedy určitá výzva, k níž nám sovětští historikové a sociologové dávají příklad.

Karel Bláha

Sociologičeskije i ekonomičeskije problemy obrazovanija (Sociologické a ekonomické problémy vzdělání)

Odp. red. V. N. Turčenko. Novosibirsk, Nauka 1969, 434 s.

Všobecně je známo, že sibiřská pobočka Akademie věd SSSR dosahuje v nejrůznějších vědních oblastech velmi významných výsledků. V poslední době se zde začíná velmi slibně rozvíjet také sociologie. Příkladem je sborník *Sociologické a ekonomické problémy vzdělání*, který sestavil kolektiv pracovníků při katedře filosofie sibiřské pobočky Akademie věd SSSR. Tato výzkumná skupina se začala v roce 1967 zabývat sociálními problémy učitelů. Nespornou předností

je, že se skládá ze zástupců nejrůznějších oborů, tj. filosofie, sociologie, ekonomie, pedagogiky, psychologie, historie a matematiky. Tato kooperace je podnětná a pro budoucí vývoj vědy nezbytná.

Sborník je rozčleněn na dvě části. První je věnována praxi a výzkumu vzdělání a jsou v ní naznačeny některé teoretické a metodologické otázky. Jsou zde také zachyceny výsledky empirického šetření nejrůznějších aspektů této problematiky vztahující se k předpokladům a podmínkám všestranného rozvoje dětí, studující mládeže a pracujících. Druhá část se zabývá komplexem problémů spjatých s profesionální činností učitelů. Zkoumá úlohu vědecké organizace práce v souvislosti s časovým rozpočtem, upozorňuje na specifické rysy práce ve venkovských školách, zaměřuje se dále na otázky vztahu k profesi a snaží se též postihnout podstatu společenské role a funkci učitele.

Sborník v tomto směru čerpá z empirického výzkumu učitelů Novosibirské oblasti, který byl uvedeným výzkumným kolektivem koncipován a proveden v letech 1967—1968. Na organizaci se podílela celá řada dalších spolupracovníků, a to vysokoškolských pracovníků jiných institucí, politických pracovníků, posluchačů vysoké školy stranické a také učitelů. Projekt byl současně použit k výzkumu v Burjatské ASSR a ve Pskovské oblasti. Získané poznatky sice nejsou v tomto sborníku zachyceny, ale budou vzájemně srovnávány a umožní vyvození obecnějších závěrů.

Je zřejmé, že obsah tohoto kolektivního díla je velmi různorodý. Recenze může proto poskytnout pouze základní informaci o řadě otázek zde řešených.

*

První část zahajuje příspěvek V. N. Turčenka, hlavního redaktora celého sborníku. V této úvodní studii, nazvané *Sociologie a systém vzdělání*, jsou nastíněna obecnější teoretická východiska k problematice lidového vzdělání. Přínosem této koncepce je systémová interpretace sféry vzdělání jako významného elementu společenského systému. Zvolený přístup je založen na základních principech moderní vědy, ve které se systémové hledisko stále více prosazuje.

Autor soudí, že při sociologické analýze celostního systému vzdělání je třeba přihlížet k závěrům ostatních vědních oborů. Integrativní funkci ve vědeckém zkoumání problematiky vzdělání však připisuje sociologii, která podle něho dosud nevyužila svých velikých možností, a zdůrazňuje v tomto smyslu její perspektivnost. Značný význam má podle něho konstrukce teoretických modelů, které by adekvátně a celostně obrazy systémový substrát oblasti vzdělání.

Dále se V. N. Turčenko zmíní o některých základních úkolech, před nimiž sociologie vzdělání v současnosti stojí. Jde například o rozpracování problému sociálního významu vzdělání ve společenském systému, úlohy vědy, rodiny, rozvoje vzdělání a kulturní úrovně pracujících mas, apod.

V další části článku autor přechází ke konkrétním otázkám socialistického systému vzdělání. Naznačuje problémy nesouladu mezi kvantitativními ukazateli a kvalitou výuky, efektivnosti fungování systému vzdělání včetně školního vzdělání, především střední školy, vztahu předškolní a školní výchovy, aj. Polemizuje s modelem školy jako uzavřeného systému.

V. N. Turčenko konstatuje, že vliv vzdělání na všechny složky života společnosti významně roste, a dochází k závěru, že celková perspektiva progresu výroby a strategie velké vědy jsou bezprostředně spjaté s otázkami zvýšení efektivnosti vzdělání. Proto považuje organizaci širokých výzkumů této oblasti za vysoce aktuální.

Príspevek V. N. Turčenka považujeme za nejvýznamnější, protože vyjadruje teoretické krédo celého sborníka a pretože kromě toho väčšina závažných problémů, které jsou zde nadhoseny, je charakteristická i pro naše podmínky.

A. G. Pusep ve stati *Volný čas a zvyšování úrovně všeobecného a odborného vzdělání* vychází z teze, že oba typy vzdělání jsou nejdůležitějšími ukazateli kulturně technické úrovně pracujících. Tuto premisu dokumentuje výsledky empirického šetření vyplývajícími z analýzy časového rozpočtu pracujících, zvláště z rozsahu a struktury volného času, která zachycuje vliv některých sociálně ekonomických a demografických faktorů na rozšiřování všeobecného i odborného vzdělání pracujícího obyvatelstva. Komparace v této sféře ukazuje, že tendence ke zvyšování úrovně vzdělání je v socialistických zemích, zvláště v SSSR, mnohem silnější než ve státech kapitalistických.

Cílem stati F. A. Baturina *Vzestup úrovně vzdělání – nejdůležitější podmínka rozvoje aktivity pracujících* je poukázat na význam souhry těchto dvou činitelů, vyjádřit závislost aktivity pracujících na úrovni vzdělání v kvantitativních ukazatelích a navrhnout některé konkrétní formy zvyšování kulturně technické úrovně, a tím současně výrobní a sociální aktivity pracujících. Výsledky výzkumů podle autora potvrzují, že míra aktivní účasti na společenské práci se zvyšuje úměrně se stupněm dosaženého vzdělání.

Další stať, *Hypotéza vzniku tvůrčích schopností*, jejímž autorem je B. P. Nikitin, je velmi zajímavým a podnětným příspěvkem k problematice předškolní výchovy a rané školní výchovy. Autor zde reaguje na požadavky vědeckotechnické revoluce a dokazuje, že je třeba využít vysokého intelektuálního potenciálu dětí v předškolním věku a zajistit jeho optimální rozvoj v předškolních zařízeních. V této souvislosti upozorňuje též na nutnost kvalitativního přebudování celého systému vzdělání a podstatného zvýšení efektivnosti fungování tohoto systému. Své teoretické východisko autor dokumentuje experimentálně. Problém předškolní výchovy by měl v současnosti stát v popředí pozornosti naší pedagogiky i ostatních vědních oborů, neboť je velmi závažný a může mít široký společensko-ekonomický dosah.

J. V. Šarov ve stati *Typy současných středoškolských studentů* vychází z předpokladu, že se výsledek výchovné práce odráží ve vytvoření určitých typů osobnosti. Tato hypotéza byla ověřena empirickým výzkumem středoškolské mládeže (9.–10. třídy). Autor rozlišuje tyto typy: všestranný-harmonický, intelektuálně teoretický, praktický, společensko-organizátorský, hravý a inertní. Kritériem výzkumu byl vztah k základním druhům činnosti, tj. ke studiu, ke společensky prospěšné výrobní a organizační práci. Uvedenou typologii by bylo možné aplikovat i v některých našich výzkumech.

G. A. Bachmetějevová, G. M. Bolšakovová a J. D. Karpov řeší otázku *využití osobních dokumentů při zkoumání sociálních problémů studující mládeže*. Autoři stručně nastiňují dějiny vzniku a vývoje biografické metody, základní principy a způsoby jejího využití v konkrétních výzkumech a uvádějí výsledky zkoumání hodnotových orientací středoškolských studentů.

Další stať (L. I. Tulčinskij, A. I. Ščerbakov) se zabývá problematikou *metodiky stanovení hodnoty přípravy specialistů*. Své úvahy autoři konkretizují na příkladech z oblasti hornictví.

G. F. Varaksinová v příspěvku *Axiomatická metoda v sociologii vzdělání* tuto metodu definuje a poukazuje na její úlohu jak ve výstavbě teorie, tak ve většině empirických sociologických výzkumů. Podle autorky dovoluje konstrukce matematických modelů hlubší poznání daného sociálního jevu, a proto je formalizace často nevyhnutelná. Tento předpoklad dokumentuje G. F. Varaksinová pokusem axiomaticky postihnout problém sociální pozice učitele.

*

Druhá část sborníku je věnována širokému okruhu otázek vztahujících se k práci, volnému času a odpočinku učitelů. Prvních šest statí se soustřeďuje na různé aspekty časového rozpočtu učitele.

L. F. Kolesnikov v článku *Vědecká organizace práce ve škole a problém pracovního dne učitele* konstatuje, že organizace práce ve školách je dosud neuspokojivá, a zdůrazňuje nutnost jejího důsledného zavádění. V této souvislosti upozorňuje na důležitost výzkumu racionálního využívání časového rozpočtu učitelů.

Na tuto otázku navazuje další stať *O struktuře časového rozpočtu učitele* (A. G. Pusep, V. N. Turčenko, L. F. Kolesnikov), která podává komplexní schéma jednotlivých položek časového rozpočtu učitele, podchycující jak pracovní dobu, tak i dobu mimopracovní a v jejím rámci též sféru volného času. V tomto přehledu jsou vyčerpávajícím způsobem shrnuty všechny složky časového fondu učitele. V závěru autoři odkazují na některé výsledky empirického výzkumu této problematiky.

Další článek, nazvaný *Zkušenosti ze zkoumání časového rozpočtu učitele* (L. F. Kolesnikov, A. D. Kolobov, A. G. Pusep, V. N. Turčenko), shrnuje výsledky rozsáhlého em-

pirického výzkumu tohoto problému. Poukazuje na velké pracovní zatížení učitelů základních a vyšších škol ve městech i na venkově, ale na nedostatek volného času na studium a sebevzdělávání, zvyšování kvalifikace a společenskou činnost. Zdůrazňuje potřebu zlepšení organizace práce, zkrácení pracovní doby učitelů a rozšíření sféry volného času této velké sociálně profesionální skupiny sovětské inteligence.

Také stať *O některých výsledcích zkoumání časového rozpočtu učitelů Sverdlovska* (S. S. Sergejev, A. P. Gubinová, B. L. Cypin) se zabývá stejnými otázkami. Vychází z empirického výzkumu učitelů základních a středních škol a dochází k obdobným závěrům jako předcházející příspěvek.

G. A. Kaverau ve své stati vyčlenil z celé problematiky otázku *struktury pracovní doby venkovského učitele*. Autor se domnívá, že přetížení učitele základní a střední školy plyne především z duality funkce vzdělávací a výchovné. Tento rozpor snižuje schopnost učitele soustředit se na dosažení vysoké kvality vyučovacího procesu. Uvádí zajímavý názor, že tento nedostatek by bylo možné odstranit převedením všech výchovných funkcí na speciálně připravované vychovatele. Tím by bylo současně dosaženo uvolnění učitele, kterého autor nazývá učitelem-predmetníkem, pro přípravu na vyučování a také pro sebevzdělání. Otázkou zůstává, do jaké míry by se podařilo docílit souladu, zajistit nejtěsnější formy spolupráce mezi učitelem a vychovatelem, aby získala celostní charakter a aby nedocházelo ke konfliktním situacím. Zdá se, že určitým řešením by bylo spíše zintenzívnění výchovného působení školních družin.

K uvedenému sérii se řadí ještě další článek L. S. Korovina, zabývající se problémem *stanovení rozsahu a struktury celkového pracovního zatížení učitele základní školy*. V této souvislosti autor mimo jiné poukazuje také na to, že je třeba zlepšit materiální podmínky učitelů.

S. S. Sergejev a B. L. Cypin se ve stati *Některé otázky přípravy pedagogických kádrů pro venkovské školy* zabývají některými konkrétními problémy přechodu k zavedení všeobecného středoškolského vzdělání v SSSR. Tato situace předpokládá zvýšení nároků na učitele, zvláště na venkově. Důraz je kladen především na vysokou úroveň kvalifikace pedagogických kádrů, která může zajistit celkový kvalitativní vzestup všeobecně vzdělávací přípravy žáků středních škol. Argumentace je podložena statistickými údaji. Autoři doporučují tato řešení: orientaci na přípravu učitelů z řad venkovského obyvatelstva, aby bylo zamezeno fluktuaci učitelů, a široké zaměření výchovy učitelů na práci v podmínkách venkova.

Problémy venkovské školy základní a střední se zabývá také příspěvek S. L. Kostaňana a G. A. Kaveraua, který zkoumá otázky materiálně technické báze vyučování, materiální podmínky učitelů, které je třeba zlepšit, a také fluktuaci pedagogických kádrů.

N. A. Beljajevová ve stati *Vztah učitele*

k profesi provádí na základě statistického materiálu analýzu některých ukazatelů vztahu učitelů základních a středních škol k jejich profesi a srovnává je s různými jinými objektivními a subjektivními faktory.

Velmi zajímavý a podnětný je příspěvek, který vypracovali L. G. Borisovová a V. N. Turčenko — *Zdokonalování systému dělby práce a profesionální funkce role učitele*. Teoreticky fundovaní autoři definují pojmy role a funkce a zavádějí pojem rolové funkce. Nastihují základní problémy profesionální role učitele v současnosti a komplex funkcí, které z této role vyplývají. Zvláště velkou pozornost věnují otázkám konfliktu rolí, který je charakteristickým rysem profese soudobého učitele. Autoři vypočítávají protiklady v profesionální roli učitele, spočívající v nedostatečně rozvinutém systému dělby pedagogické práce, a to podle specializace, postavení a kvalifikace učitele. Racionalizaci dělby práce považují autoři za racionální cestu k rozřešení základních rozporů projevujících se v profesi učitele.

Poslední dva články se dotýkají některých problémů plynoucích z moderního vývoje vědy a techniky, se kterými se musí pedagogika i sociologie postupně vyrovnávat.

G. M. Kočetov se v článku *K otázce sociálních funkcí učitelů* zabývá pedagogickými a sociálními problémy školy a uvažuje o změnách některých sociálních funkcí učitele v současnosti. Učitel dnes již není jediným zdrojem informací, ale spíše dirigentem proudu informací, operátorem řídicího procesu rozumového vývoje. Je proto nucen svou funkci modifikovat přiměřeně k nové situaci. Z toho musí vycházet též příprava učitelských kádrů.

V. Z. Kogan v článku *Učitel jako zdroj sociologické informace* analyzuje tuto problematiku z historického hlediska. Soudí, že na učitele je možno pohlížet jako na potenciálního výzkumníka, a připomíná podíl učitelů na realizaci množství prvních empirických výzkumů, které v Rusku probíhaly již v posledních desetiletích 19. století. Jednalo se konkrétně o účast na výzkumu čtenářských zájmů, který podle autora byl dokladem vzrůstu potřeby informace.

Recenzovaný sborník se soustředil na velmi široký okruh problémů vztahujících se přímo nebo vzdáleněji k sociologii vzdělání. Jde o velmi pozoruhodnou a seriózní zpracovanou publikaci. Značný rozsah sborníku nedovoluje podrobněji zhodnotení některých zajímavých příspěvků. Je však možno říci, že podíl jednotlivých autorů na této kolektivní práci je poměrně vyrovnaný.

Práce ukazuje naléhavou nutnost dále rozvíjet specificky sociologickou celostní interpretaci problematiky vzdělání, a to z hlediska teoretického, metodologického i empirického. Analytický přístup k jednotlivým aspektům vzdělání pomáhá vytvářet předpoklady pro budoucí syntézu.

Kladem sborníku je, že řada autorů své závěry přesvědčivě dokumentuje rozbo-

obsáhleho materiálu vytěženého z empirického výzkumu. Konstruktivní je i snaha řešit aktuální otázky, které vyplynuly z požadavků moderního vývoje vědy a techniky. Je také třeba vyzvednout schopnost realistického pohledu na problémy soudobého systému vzdělání, neboť odhalováním a zkoumáním jeho protikladů je možné se přiblížit k jejich praktickému překonání. Analogické problémy se objevují i u nás, a proto je nutné se zamyslet nad návrhem k jejich řešení, který poskytuje sovětská věda.

Z celé bohaté palety otázek rozpracovávaných v recenzovaném sborníku může čerpat nejen sociologie, ale také pedagogika a psychologie.

Jana Puršová

T. M. Dautov: Ličnost kak sociologičeskaja problema (Osobnost jako sociologický problém)

Alma-Ata, Nauka 1970. 253 s.

Není náhodou, že v posledních letech je v sovětské společenskovědní literatuře věnována stále větší pozornost problémům člověka. Formování nového člověka je totiž jedním z nejdůležitějších úkolů a předpokladů výstavby nové společnosti; proto je nezbytné, aby se představitelé všech společenských věd věnovali řešení teoretických problémů osobnosti. O tom, že tomuto tematickému komplexu je věnována značná pozornost nejenom sovětských psychologů a filosofů, ale i sociologů, svědčí dlouhá řada knižních a časopiseckých titulů, jako například: *Garmoničeskij čelovek* (kol., Moskva 1965), *Rabota i razvitiye ličnosti* (kol., Leningrad 1965), *Čelovek i tehnika* (Lomov, B. F., Moskva 1966), *Duševnyj progress ličnosti i kommunizm* (kol., Kijev 1966), *Někotoryje sociologičeskije voprosy formirovanija ličnosti* (Krajev, P. E., Voprosy filosofii 1966, č. 7), *Čelovek i jego rabota* (kol., Moskva 1967), *Duchovnoje razvitiye ličnosti* (kol., Sverdlovsk 1967), *Sociologija ličnosti* (Kon, I. S., Moskva (1967), *Čelovek kak predmet poznaniya* (Ananjev, B. G., Leningrad 1968), *Ličnost pri socializme* (kol., Moskva 1968) aj.

Patří k nim i významná práce T. M. Dautova, nazvaná *Osobnost jako sociologický problém*.

V úvodu autor nejprve rozvádí význam všestranného teoretického studia lidské osobnosti. Pak zajímavě vymezuje úlohu sociologie v tomto studiu. Marxistická sociologie podle něho „zkoumá nejjobecnější zákony evoluce člověka v systému sociálního celku... na rozdíl od konkrétních věd zkoumá osobnost jako celek a určuje její podstatné charakteristiky v systému jednotlivých společensko-ekonomických formací. Taková analýza odhaluje dialektiku rozvoje osobnosti v procesu vývoje společnosti a objasňuje zároveň specifikum jejího pokroku v každé etapě historického pohybu. Osobnost v systému sociálního celku je souhrnem rozmanitých souvislostí. Určit v této rozmanitosti vztahů a souvislostí podstatné je úkolem sociologické analýzy problematiky osobnosti“ (s. 5).

V tomto vymezení sociologického přístupu ke studiu osobnosti je pozoruhodné dialektické

propojení historicko-genetického, vývojového a systémového statického aspektu.

V první kapitole, nazvané *Problém podstaty člověka*, rozebírá autor především teoretické předpoklady formování marxistické koncepce osobnosti u předmarxistických materialistů. Ukazuje, že jeho základním nedostatkem bylo nedocenení činné stránky člověka, aktivně měnícího přirozený svět. Naproti tomu idealistická filosofie rozvinula problém tvůrčí aktivity člověka, absolutizovala jej však jako problém aktivity absolutního ducha (Hegel). Skutečná podstata skutečného člověka a jeho aktivity zůstala neodhalená.

V druhé části I. kapitoly pak po stručné kritice soudobého buržoazně sociologického pojetí osobnosti přechází Dautov k problému podstaty člověka v marxistické sociologii. Ukazuje, že společným rysem pro všechny základní směry soudobé buržoazní sociologie je odmítání sociální podstaty člověka. „Sociální determinovanost považují za souhrn citů a prožitků, nebo ji sice odvozují ze sociálních faktorů, ale druhořadých (např. T. Parsons, D. Riesman aj.)“ (s. 19). Z toho je patrné, že autor chápe sociální podstatu člověka výhradně v marxistickém, sociálně vztahovém (totálním) smyslu. Přitom nedoceňuje, že řada sociologů-nemarxistů se při svém výkladu lidské podstaty přibližuje marxistickému pojetí a že někteří dokonce tvůrčím způsobem rozvíjejí určité aspekty sociální podstaty člověka, které marxističtí vědci dosud podrobněji nezpracovali.

Z metodologicko-sociologického hlediska je velmi pozoruhodná autorova úvaha o neadekvátnosti pouhého empirického studia osobnosti. Píše: „Nepochopení podstaty člověka různými idealistickými sociologickými směry je podmíněno tím, že osobnost je v nich zkoumána jako konkrétní jedinečnost, jako empirické individuum. Přitom se sociologové domnívají, že se zabývají konkrétní lidskou osobností, a nechápou, že tato osobnost, zkoumaná mimo souvislost se stavem společnosti, vně určité sociální skupiny, vně konkrétní formy činnosti, se může stát buď biologickou jednotkou, zbavenou osobnostních kvalit podmíněných jejími univerzálními souvislostmi, které nelze empiricky zkoumat, nebo izolovaným individuem. V obou případech je samo východisko analýzy osobnosti nesprávné a nemůže vést ke skutečné vědeckému pojetí člověka... Společnost je v daném případě považována za nepřátelskou a cizí sílu, která omezuje individuální snahy osobnosti. Je tomu tak proto, že společnost není chápána jako celek s určitými vztahy, charakterem dělby práce, způsobem rozdělování materiálních prostředků, ale jako bezobsažná abstrakce. V podobných teoretických konstrukcích je i člověk nemenší abstrakcí, přestože se teoretikové domnívají, že zkoumají konkrétní osobnost“ (s. 23–24).

Marxismus naproti tomu vychází při analýze podstaty člověka ze skutečných individuí, jejichž životní praxe se realizuje v určitých společensko-historických podmínkách. „Skutečnými subjekty dějin jsou lidé, kteří uskutečňují své materiální zájmy, zároveň vytvářejí dějiny... Specifikum sociálního života

je právě v tom, že jednotlivý člověk nemůže uspokojovat své potřeby, aniž by nevstupoval do vztahů s jinými lidmi... Dějiny jednotlivého individua nesmí být odtrženy od dějin předcházejících či současných individuí, neboť jsou jimi určovány. Individuum jako člověk i jako osobnost se utváří jen ve vzájemných stycích, jen ve společnosti. Lidé pochopitelně vždy vycházejí ze svých potřeb. Ale aby byli uspokojeni, musí nutně vstoupit do vzájemného styku s jinými lidmi; ne jako abstraktní osobnosti, ale jako individua nacházející se na určitém stupni rozvoje výrobních sil. Tím tyto „osobní“ a současně sociální vztahy produkují i reprodukují“ (s. 25). Pojetí osobnosti se podle Dautova utváří v procesu historického vývoje. Osobnost není bezobsažná abstrakce. Existuje tam, kde člověk vystupuje jako subjekt společenských vztahů, v nichž se realizují jeho bytostné osobnostní kvality.

Osobnost jako obecná sociální podstata není totožná s konkrétními formami svého bytí. Každý konkrétní člověk je jen určitou mírou této obecnosti. Podstata osobnosti nemůže být odhalena analýzou činnosti jednotlivých individuí, neboť v každém konkrétním člověku je obecné vyjádřeno neúplně, omezeně. Každý konkrétní člověk je jen konečnou mírou obecného.

T. M. Dautov dále charakterizuje úlohu výroby a práce při formování a zpředměťování člověka; dotýká se problematiky odcizení člověka a osvojení předmětného světa, dokumentuje sepětí člověka s přírodou a současně se zabývá jeho odlišností od ostatních živočichů. „Proces přetváření přírody člověkem je zároveň procesem jeho vzestupného vývoje... V procesu výroby se uskutečňují objektivní společenské vztahy, jejichž charakter podmiňuje rozvoj osobnosti“ (s. 28).

Jako osobnost existuje člověk jen v jednotě materiálních a sociálních hodnot, jejichž je tvůrcem. Mimo svět těchto hodnot lidská osobnost neexistuje... Člověk, který je tvůrcem hodnot, zůstává zároveň podstatou všech sociálních útvarů.

Sociální podstata člověka je určována především tím, že každý jednotlivec je příslušníkem určité třídy, sociální vrstvy nebo skupiny, jejichž místo je ve společenském systému podmíněno objektivními výrobními vztahy, charakterem existující dělby práce (s. 29).

Ze známých bytostí má jen člověk schopnost vytvářet pomocí přírodních sil předmětné bytí, avšak sama schopnost není darem přírody, nýbrž produktem činnosti. Lidská práce je procesem humanizace přírody, produkty této práce jsou podmínkou zlidštění individua. Tyto dva procesy jsou vzájemně spjaty a přecházejí v sebe navzájem.

„Člověk objektivuje své schopnosti v předmětech a procesech přetváření přírody; tím nesmírně zrychluje proces společenské evoluce... Nezbytnou podmínkou svobody celé společnosti i jednotlivé osobnosti je činné osvojení předcházejícího historického procesu a aktivní přetváření soudobé přírody. V tom se právě projevuje nezávislost člověka na

vnějších přírodních silách, avšak tato nezávislost je výsledkem stále hlubšího a složitějšího sepětí s přírodou“ (s. 34–35).

Biologická organizace člověka je přírodním základem společenské činnosti člověka; podmiňuje specifický charakter jeho činnosti. Proto je člověk předmětem zkoumání společenských i přírodních věd. Psychologie a biologické vědy odhalují podstatu člověka na jiné úrovni než sociologie. Sociologie odhaluje nejpodstatnější v člověku, jeho společenskou podstatu.

Dautov ukazuje, jak s rozvojem výroby a zvyšováním životní úrovně se zrychluje biologické zrání člověka, které je hluboce sociálně podmíněno. Vliv sociálních faktorů na rozvoj lidských osobností neustále vzrůstá.

Druhá kapitola práce má název *Společenský pokrok a osobnost*. V první části se autor zabývá osobností jako produktem historického vývoje. Zdůrazňuje metodologický význam kategorie „společenské vztahy“, v níž se odrážejí objektivní lidské vztahy, v nichž osobnosti působí ne jako abstraktní, ale jako společenská individua, která uskutečňují praktickou činnost v určitých sociálních podmínkách.

„Osobnost je v každé etapě sociálního pokroku souhrnem existujících společenských vztahů; proto její sociální obsah odráží strukturu těchto vztahů. Naplnění tohoto obsahu je určováno tím, nakolik společnost dává jednotlivci prostředky pro jeho všestranný a harmonický vývoj.

Osobnost však není pasivním objektem manipulace společenského systému. V procesu své společenské přetvářecí činnosti zdokonaluje existující společenské vztahy, je aktivním subjektem společenského pokroku. Činnost osobnosti v sféře materiální a duchovní produkce, která se na první pohled zdá čistě individuální činností a která se zpředměťuje (objektivuje) v světě předmětných hodnot, je zároveň produktem i podmínkou jak vlastní existence této osobnosti, tak i sociálního pohybu ostatních lidí“ (s. 53).

Velkou předností Dautovova pojetí je dialektické chápání vztahu osobnosti a společnosti v jednotě jejich vzájemné determinovanosti, ale zároveň i svébytnosti.

Zvláštní pozornost věnuje autor otázce odcizení osobnosti. Všechny podoby odcizení (duchovní, politické, morální atd.) jsou tak či onak spojeny s odcizením osobnosti ve sféře pracovní činnosti. Nejintenzivněji se odcizení projevuje v podmínkách kapitalismu. Skutečné svobody dosáhne člověk teprve v komunismu, kdy zanikne práce vynucená nouzí a vnější účelovostí, kdy člověk svobodně rozvine všechny své schopnosti.

Společensko-historický proces formování svobody lidské osobnosti je — podle Dautova — rozporuplný proces; závisí na úrovni ovládnutí přírodních sil danou společností a na možnostech regulace společenských vztahů. Teprve až se vnější sociální nutnost ve vztahu k individuu přemění ve vnitřní nutnost osobnosti, bude dosaženo skutečné podstatné jednoty společnosti a osobnosti... „Svoboda člověka jako osobnosti je plně podmíněna svobodou společnosti“ (s. 71). „Svoboda osobnosti

je určována hlavně stupněm osvobození práce“ (s. 72).

Pozoruhodná je druhá část druhé kapitoly, v níž autor dosti netradičně rozebírá problematiku sociálních typů osobnosti. Sociálně typologická analýza osobnosti ukazuje, jak určité společensko-historické prostředí, konkrétní podmínky bytí individua, formují relativně stále typy osobnosti, z nichž každý má své charakteristické normy společenského chování, sociálně psychické, mravní a další zvláštnosti. Sociologie podle Dautova zkoumá nejobecnější zákonitosti formování sociálních typů, podmíněné charakterem společenského bytí, sociálně ekonomickým postavením společenských tříd a skupin a také společenskou dělbou práce. „Sociální typy osobnosti jsou produktem historicky vzniklých životních podmínek, sociálního okolí, tradic, zvyků, obecného názoru na svět, mrálních zásad a dalších stránek společenského života“ (s. 76). Jsou to společenské formy bytí individua, v nichž jsou ztělesněny nejcharakterističtější, podstatné, relativně stále, opakující se sociální kvality osobnosti (s. 99).

Autor zdůrazňuje, že „sociální typizace osobnosti je nezbytným prostředkem redukce individuálního na sociální“ (s. 77)... Kterákoli osobnost může být správně pochopena jen tehdy, budou-li její individuální chování a její zvláštnosti zkoumány z hlediska sociálního celku (s. 78). Autor diferencuje rozmanité sociální typy osobnosti, jak se objevovaly v průběhu historického vývoje v jednotlivých společensko-historických formacích. Zde musíme konstatovat, že jeho třídící kritéria jsou poněkud jednoduchá a že by při skutečné typologické analýze mohla sloužit jen jako nejzákladnější východiska k určení a vyjádření jemnějších sociálně charakterových vlastností a rozdílů. Takové jemné rozlišení je ovšem nezbytné jak ve vědeckovězumné, tak i v praktické pedagogické a řídicí činnosti.

Ve třetí části se Dautov zabývá problematikou osobnosti jako sociologické kategorie. Osobnost je podle něho „konkrétní celistvost... která se nachází v nesčetných a rozmanitých souvislostech s jinými sociálními systémy, je syntézou i souhrnem těchto vztahů“ (s. 100). Další výklad dělá dojem, jakoby autor redukoval osobnost jen na sociální, jakoby pomíjel propojenost, vázanost biologického, psychického a sociálního, jež musíme brát v úvahu i (nebo lépe řečeno: právě) při sociologické analýze, která nutně nižší formy pohybu hmoty nejen předpokládá, ale musí je také *včleňovat*. Určitá jednostranná redukce osobnosti na pouhé „sociální“ vysvitá z řady autorových tezí, například: „Tato obecně sociologická kategorie duchovně reprodukuje všechny společenské vztahy (výrobní, právní, morální aj.), do nichž jednotlivý člověk vstupuje jako osobnost...“ (s. 102). Nebo: „Osobností je *jen* (podtrženo E. F.) takové individuum, v němž je neúplněji vyjádřen společenský celek v dané etapě jeho vývoje“ (s. 103).

Velmi záslužně poukazuje autor na nedostatečnou pozornost, která je v sovětské filosofické a sociologické literatuře věnována problematice osobnosti, a vyzývá k jejímu

zkoumání (s. 77). Domníváme se, že i českoslovenští sociologové by měli vzít jeho výzvu za svou.

Třetí kapitola Dautovy práce je věnována problematice *Společnost, kolektiv, osobnost*. Autor se v ní zaměřuje výhradně na otázky pracovních kolektivů. Pracovní kolektiv je podle něho „nejdůležitější sociologickou kategorií, která vyjadřuje objektivní společenské souvislosti individuí v procesu společné výrobní, společensko-politické a výchovné činnosti... Je třeba jej zkoumat jako určitou sociální formu organizace pracujících... Je to především relativně samostatný dynamický celek, řízený státními orgány. V určitých mezích je samostatným společenským systémem“ (s. 112—113).

T. M. Dautov ukazuje, že systém jako sociologická kategorie odráží objektivní zákony a vzájemné souvislosti imanentní danému sociálnímu celku, mající objektivní význam a vyplývající z materiální povahy objektu; pojem organizace odráží vzájemné působení materiálních systémů. Společenský celek jako souhrn sociálních organizací a kolektivů je zároveň objektem i subjektem řízení. Velmi správné je autorovo upozornění na časté opomíjení problematiky objektu řízení v teoretických (i sociologických) analýzách, ale i v praktické řídicí práci (s. 113).

Prostřednictvím pracovního kolektivu je jednotlivé individuum spojeno s jinými lidmi, se společností. Právě v rámci pracovního kolektivu se utvářejí důležité sociální kvality člověka, které se objektivují v jeho společenském chování a jednání, v jeho vztahu k práci a k jiným lidem, v jeho postojích, hodnotových orientacích a názorech. Tak vznikají poměrně trvalé rysy osobnosti. Pracovní kolektiv představuje pro člověka konkrétní sociální prostředí, zahrnující city, prožitky, sympatie a antipatie, normy a hodnoty... Proto působí na člověka častěji a silněji než společnost jako celek. Autor pak uvádí některé výsledky empirických výzkumů týkajících se vztahů osobnosti a kolektivu.

Čtvrtá kapitola je věnována vztahu práce a osobnosti. Práce podle Dautova není jen způsobem bytí lidí a zdrojem materiálních hodnot; je také základem formování individua jako osobnosti. Za jednu z nejdůležitějších tendencí tohoto formování v současnosti považuje autor sblížení pracovního procesu a poznání. Shodně s jiným autorem tvrdí, že „člověk se rozvíjí jako subjekt práce v té míře, jak se rozvíjí jako subjekt poznání, a naopak“ (s. 154). Dautov rozlišuje dvě roviny vědomí osobnosti v pracovní činnosti: a) souhrn empirických poznatků, b) vědecké vědomí. Upozorňuje na nezbytnost analýzy vztahu těchto dvou rovin. Formování komunistické osobnosti předpokládá dle Dautova vysokou úroveň vědeckého vědomí člověka... Rovněž proces přeměny vědy v bezprostřední výrobní sílu předpokládá, aby ji ovládli bezprostřední výrobci... To vše si vynucuje soustředěnou pozornost marxistické sociologie.

Dále se Dautov zabývá problematikou formování tvůrčí osobnosti v pracovním procesu. Jde tu jednak o využití vědy v pracovním pro-

cesu, jednak o schopnost využití vědeckých poznatků v tvůrčím rozvíjení vědy a techniky. Růst vzdělání je rozporný proces. Ne vždy odpovídá rozvoji technických prostředků v určitém závodě či průmyslovém odvětví a ne vždy také naopak stupeň technického rozvoje umožňuje uplatnění kvalifikace a úrovně poznání. Autor ukazuje, jak nesoulad mezi objektivním procesem rychlého růstu vzdělání a nedostatečnou technickou úrovní často nepříznivě působí na rozvoj osobnosti. Dále se zabývá hnutím racionalizátorů a novátorů, jež je přechodem k široké vědeckotechnické tvorbě. Tato tvorba nesporně podstatným způsobem formuje nové typy osobností.

V poslední, páté kapitole věnuje autor pozornost práci a duchovnímu rozvoji osobnosti. I zde rozlišuje různé roviny vědomí: běžné a vědecké. Prvé odráží skutečnost povrchnější, spíše jevové; druhé odráží podstatné souvislosti předmětů a jevů skutečnosti, zobrazuje realitu jako určitý celek, jako stále se rozvíjející přírodně historický proces. Vedle toho rozlišuje vědomí individuální a společenské. Ve vědomí každé osobnosti se tyto roviny a stránky stále proplétají. Je úkolem výchovy a propagandy, aby individuální a běžné vědomí bylo stále obohacováno a rozvíjeno vědomím společenským a vědeckým. Přitom důkladné poznávání struktury společenského a individuálního vědomí je nezbytným metodologickým předpokladem zkoumání a formování lidských osobností.

V dalších částech své práce se T. M. Dautov podrobněji zamýšlí nad empirickou výrobní zkušeností a jejím místem v pracovní činnosti a posléze nad formováním elementů vědeckého vědomí osobnosti v pracovním procesu.

Dautovova monografie věnovaná problematice osobnosti, — ač mnohé otázky jenom nadhazuje a neřeší — je nesporně pozoruhodným příspěvkem k rozvíjení marxistické sociologie.

Eliška Freiová

Magdalena Jasińska: *Młodociane prostytutki* (Mladé prostitutky)

Archivum Kryminologii. Warszawa 1960. Díl II, s. 145—250.

Prostituce v socialistických zemích naprosto není problémem, kterým by nebylo třeba se zabývat. Naopak, případy tohoto druhu existují i u nás a právě proto, že se týkají zejména mladých žen a že jde o jev, který silně kontrastuje s lidskou stránkou socialistické skutečnosti, musí se stát předmětem našeho zájmu, a tedy i objektem cílevědomé prevence. V ČSSR je ročně postihováno pro trestný čin příživnictví, jehož značnou část představuje právě prostituce, mnoho osob. V r. 1967 projednaly soudy 2906 těchto případů, v r. 1968 1631, v r. 1969 2161 a v r. 1970 dokonce 3129 případů. Uvedené údaje ilustrují samozřejmě pouze část faktické kriminality tohoto druhu. Likvidovat úspěšně prostituci nelze zdaleka jen trestně právními prostředky či prostřednictvím morálního pranýře. Konečné vyřešení prostituce je podmíněno poznáním

zákonitostí, které v ní vyúsťují, a hlavně pak výraznějšími změnami v životě společnosti a dokonalejší výchovou lidí. Poznat síly působící na vznik prostituce lze jen hlubokou analýzou, jak ji provedla např. v Polsku dr. Magdalena Jasińska. Protože její práce je ukázkou správného metodického přístupu ke zkoumání tohoto aktuálního sociopatologického jevu a protože i údaje, které zjistila, jsou velmi pozoruhodné, je jistě vhodné se s její prací seznámit.

Jasińska podrobila šetření 100 dívek a mladých žen z Varšavy ve věku do 25 let. Z celkového množství nejdříve eliminovala 18 žen, které neprovozovaly *prostituci „sensu stricto“*, tedy jako zaměstnání, jež by bylo jediným zdrojem jejich obživy. Zbývajících 82 žen bylo rozděleno do těchto věkových skupin: 6 ve stáří od 15 do 17 let, 20 osmnáctiletých, 14 devatenáctiletých, 22 ve stáří od 20 do 21 let a 20 ve skupině od 22 do 25 let. U většiny vyšetřovaných bylo zjištěno, že svou činnost prováděly téměř stereotypně, tedy vždy na určitém místě a v tutéž dobu. Z hlediska forem prostituce je bylo možno rozdělit do dvou základních skupin:

- 1) prostitutky „kavárenské“ („lokalowe“),
- 2) prostitutky „pouliční“ („uliczne“).

Toto dělení odpovídá v podstatě předválečnému dělení prostitutek na „*kloboukové*“ („kapelusowe“) a „*šátkové*“ („chustkowe“).

Podrobnější analýzou jednotlivých případů bylo však možno dospět k přesnější charakteristice prováděné prostituce, a tudíž k rozlišení těchto *podskupin mezi delikventkami*:

- 1) „*gardové*“ prostitutky („gwardzistki“) — tj. starší zkušenější prostitutky, provádějící tuto činnost již delší dobu,
- 2) „*rosničky*“ („rosowki“) — většinou starší ženy, které jsou přes den doma a vycházejí do ulic až pozdě večer (za rosy),
- 3) „*racci*“ („mewki“) — hledající kontakty s muži v okolí přístavu,
- 4) „*nádražní*“ prostitutky („dworcowe“) — navazující známosti na nádraží a v jeho blízkém okolí,
- 5) „*hotelové*“ prostitutky („hotelowe“) — nabízející se k souloži v hotelích,
- 6) „*plážové*“ prostitutky („ksintowki“) — obcující s partnery na plážích, v lesích apod.,
- 7) „*nejnižší vrstva prostitutek*“ („gruzinki“) — od slova zřícenina, chodící s partnery do starých domů, sklepů atd.

Je pochopitelné, že mezi uvedenými typy, předurčenými vnější fyziognomií, stupněm intelektu a kulturní úrovní, jsou značné rozdíly. Např. prostitutka „nádražní“ uvedla při vyšetřování: „Někdy mám takový hlad, že jdu s mužem i za chléb.“ Naproti tomu „hotelová“ prostitutka, elegantně oblečená, se samozřejmou důstojností prohlásila: „Sto zlotých berou možná jiné, ale já beru víc.“ Průměrný výdělek prostitutek z nejnižší skupiny činil 15-20 zlotých (a někdy pouze občerstvení), ve skupině „pouličních“ prostitutek kolem 50 zlotých a více a v kategorii „kavárenských“ prostitutek činil výdělek až několik

set zlatých za jediný večer. Např. jedna taková žena si přišla za dva týdny na sedm tisíc zlatých.

Jak působilo prostředí na sledované respondentky?

Příznačným faktorem byla zanedbaná péče v době jejich dětství. Dívky často střídaly prostředí a pokud zůstávaly doma, byly v péči jen jednoho z rodičů. 84 % zkoumaných dívek nebylo vychováno v celé rodině. Mnohé byly úplnými sirotky a byly vychovávány cizími lidmi. Ze 100 dívek bylo 15 sirotek, 45 polosírotek (hlavně bez otců), 25 dívek bylo nemanželských a bylo vychováno jen matkami. 30 % dívek prožilo doma rodinný rozvrat. Šlo většinou o případy, kdy otec opustil rodinu. V této situaci se většinou ocitly již v předškolním věku. A tak je pochopitelné, že většina dívek se již před 14 rokem vymkla výchovnému vlivu.

Pokud šlo o *sociální prostředí*, z něhož delikventky pocházely, převládaly rodiny dělnické (51 %). Další třídy a společenské vrstvy se podílely takto: rolnické rodiny 9 %, rodiny příslušníků inteligence 5 %, rodiče ze skupiny, deklasovaných vrstev 12 % (rodiče páchající trestnou činností, žijící na výrazně nízké kulturní úrovni apod.).

O výchovné úrovni svědčí dále poznatek, že 72 % rodičů vyšetřovaných dívek a žen byli buď analfabeti nebo osoby bez ukončeného vzdělání.

Z hlediska *životní úrovně* šlo vesměs o rodiny středně či špatně materiálně situované.

Vázným faktorem ovlivňujícím nestabilitu výchovných vlivů byly změny výchovného prostředí: např. 42 % dívek změnilo své prostředí 2–3×, 26 % 4–5× a 15 % dokonce 6–10×! Často pak při rozhovoru říkaly: „Nikdy jsme neměly domov.“

Nejméně střídaly výchovná prostředí prostitutky „kavárenské“, nejvíce dívky z nejnižší kategorie („gruzinky“), jež pocházely většinou z nejhudších rodin a často právě z vesnice. Mezi těmito „gruzinkami“ bylo zjištěno nejvíce sirotek, vychovávaných u cizích lidí, v dětských domovech, popřípadě u strýců a tet.

Jednou z nejčastěji zjišťovaných souvislostí mezi úrovní výchovy a jejím výsledkem byl *alkoholismus rodičů*. Bylo zjištěno, že dvě třetiny dívek se doma setkávaly s alkoholismem v různé formě, každá čtvrtá dívka pak žila v rodině, kde se alkoholismu oddávali oba rodiče.

Dalšími faktory, kterými byly dívky v době dětství a dospívání ovlivňovány, byly *nevěra rodičů*, *nenávist některého z rodičů vůči dceři* a *lhostejnost* k ní, *vychovatelská neschopnost*, projevující se buď přílišnou přísností, nebo přílišnou benevolencí.

Bylo zjištěno, že jedna pětina dívek byla vychovávána *brutálním způsobem*, jedna třetina naopak v *nekontrolovaném, uvolněném a velmi svobodném prostředí*. Obě tyto extrémní jsou pochopitelné z pedagogicko-vychovatelského hlediska nežádoucí a také ve sledovaných případech vedly k brzkému ignorování rodičovské autority.

Celková *péče rodičů* byla většinou malá a tak tři čtvrtiny dívek vyrůstaly již od dětství na ulici (procento zaměstnaných matek činilo 72 %). Na rozvoj nežádoucích sklonů působily dále příklady *nezřízeného sexuálního života rodičů a sourozenců*. Často se stávalo, že starší sestra vedla lehčí život a měnila své partnery nebo že se otec stýkal s milenkami, popřípadě matka si po smrti manžela či po rozvodu vodila domů muže.

Téměř polovina dívek měla dva i více sourozenců, přičemž bylo zjištěno, že 60 sourozenců vedlo prokazatelně amorální život (13 % sester vyšetřovaných prostitutek provádělo prostituci či vedlo život blízký prostituci).

Jak probíhal proces vykojení před prováděním vlastní prostituce?

Většina dívek prožívala své dětství v době války či krátce po ní, tedy nejčastěji za situace, která jim *znemožňovala včasnou školní docházku*. Jejich nástup do školy se zpozdil, do školy začaly chodit v devíti a deseti letech a někdy i později, takže se pak těžko přizpůsobovaly disciplíně a pravidelnému plnění povinností. To vedlo k tomu, že 51 % dívek nedosáhlo plného základního vzdělání (a jen 3 % zkoumaných mělo maturitu). Například ve skupině „gruzinek“ 52 % dívek absolvovalo jen 4 třídy základního vzdělání.

Také poznatky o *chování děvčat v době jejich školní docházky* svědčí o vážných výchovných nedostatcích: údaje byly zjištěny jen u 74 dívek a z nich 60 % bylo jednoznačně charakterizováno jako *jedinci „obtěžně vychovatelní“*; jedna třetina z nich působila učitelům starosti už v nižších třídách, dvě třetiny pak v době dospívání (od 13 do 16 let).

Informace byly získávány také od matek, které si velmi často stěžovaly, že jejich dcery byly neposlušné, netrpělivé, nervózní a nevyrovnané, výbušné a agresivní, jindy zase apatické a téměř ve všech případech líné.

Psychologická vyšetření ukázala, že *jen jedna pětina prostitutek dosahovala normální mentální úrovně*. U 20 % zbývajících počtu byla konstatována debilita.

Počátek zjevného vykojení nastal nejčastěji v době dospívání. Strach z trestu, napjaté vztahy mezi dítětem a rodiči, vzpoura proti nelaskavému prostředí, přesvědčení, že si beztrestně mohou dělat, co uznají za vhodné, vliv kamarádů — to vše byly okolnosti, které byly v pozadí *dvoudenních až třídních „exkurzí“* 10–13letých dívek z domova (později dobu útěku z domova prodlužovaly až na tři týdny).

Shoda zájmů a stejný úдел je vhnán do náruče chuligánských part, kde se pak chtěly vyrovnat ostatní a vedly „skupinový sexuální život“, požívaly alkohol a utvrzovaly se v uvolněné morálce (účast v chuligánských skupinách byla zjištěna u 31 % dívek, ve skupinách chuligánsko-zlodějských u 12 % dívek a ve skupinách, jejichž trvalým střediskem byla hospoda, u 27 % dívek).

S celkovou uvolněností souvisely rovněž skutečnosti, jako *slabá pracovní morálka*, a

časté změny zaměstnání, lhostejnost k plnění povinností apod. 45 % dívek začalo pracovat až v 16–17 letech, mnohé (celkem 12 %) až v 18–19 letech. Nechuť pracovat je pak převládala k prostituci.

Zajímavé jsou dále údaje o stáří, v němž budoucí prostitutky začaly se sexuální životem. Je to patrné z tabulky 1.¹

Je celkem pochopitelné, že provozování prostituce jako formy získávání hmotného prospěchu je spojeno s páchaním další trestné činnosti, a to majetkové delikvence. Šetřením bylo zjištěno, že značná část prostitutek měla na svém kontě četné krádeže. Více než polovina dívek (53 %) začala s krádežemi již před započítáním prostituce (13 dívek kradlo doma,

Tabulka 1

Počátek sexuálního života	Počet dívek v jednotlivých kategoriích									
	U		G		L		W		Celkem	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
10 – 11 let	1	4	—	—	—	—	2	12	3	3
12 – 13 let	1	4	2	12	—	—	3	18	6	6
14 – 15 let	11	38	3	18	12	35	9	52	35	37
16 - 17 let	15	54	9	52	16	47	3	18	43	45
18 – 19 let	—	—	2	12	5	15	—	—	7	7
20 a více let	—	—	1	6	1	3	—	—	2	2
Celkem	28	100	17	100	34	100	17	100	96	100
Neúplné informace	1		—		2		1		4	

Vysvětlivky: U — „pouliční prostitutky“

G — „gruzinky“

L — „kavárenské“

W — nejsou ještě prostitutkami ve vlastním slova smyslu, avšak žijí již lehkým životem, blízkým prostituci

Zjišťování okolností, za nichž došlo k počátkům sexuálního života, bylo velmi obtížné, a to i proto, že správnost výpovědí se ztížila dala ověřit. Vyslychané ženy většinou uváděly, že se tak dalo dobrovolně (jen 15 dívek ze 100 bylo k souloži určitým způsobem *přinuceno*) a pod vlivem alkoholu, partnery byli převážně hoši, k nimž je poutal citový vztah. Teprve když byli těmito hochy opuštěni a zklamáni, navazovaly další důvěrné známosti, a to především v hospodách, kde se seznamovaly se staršími zkušenějšími ženami. Postupně si přitom uvědomovaly, že zatímco v zaměstnání si vydělají 700–800 zlotých měsíčně, prostituci mohou za jediný večer získat 200, 300 nebo až 500 zlotých.

Dalším činitelem byl špatný vliv jiných odsouzených prostitutek, s nimiž si odpykávaly trest odnětí svobody a k nimž se po výkonu trestu připojily. Stávalo se však také, že po opuštění vězení neměly kde bydlet, což rovněž působilo na jejich nežádoucí vývoj. Ve 13 % případů byly dívky svedeny k prostituci kuplířkami.

Počátek provozování prostituce u sledované skupiny žen je patrný z tabulky 2.²

Vyšetřované prostitutky byly většinou bez domova (33 %), 32 % bydlelo u cizích lidí. 5 % s „kamarádem“ a jen 30 % žilo s rodiči.

6 děvčat se dopustilo menších krádeží ve škole či doma a 34 dívek mimo domov a školu). V době provádění prostituce se však

Tabulka 2

Věk, kdy dívky začaly provozovat prostituci	Počet dívek
13	1
14	1
15	2
16	30
17	30
18	14
19	10
20	6
21	2
22	—
23	1
24	1
25	2
Celkem	100

¹ Jasińska, M.: *Młodociane prostytutki*. Warszawa 1960, díl. II, s. 211.

² Tamtéž, s. 218.

tyto ženy dopouštěly i jiných deliktů, jako nejčastěji verbálních deliktů proti státu, dále pak v menším rozsahu až těžkého ublížení na zdraví, v jednom případě se obviněná dokonce dopustila pokusu vraždy. Z 82 prostitutek bylo odsouzeno k trestu odnětí svobody 66 (z toho 24 jednou až dvakrát, 26 třikrát až pětkrát, 14 žen šestkrát až desetkrát a 2 jedenáctkrát i vícekrát). Převažovaly tresty od jednoho do tří let.

Délka prováděné prostitutky byla u jednotlivých vyšetřovaných žen různá:

9 žen provádělo tuto činnost 1–2 roky, 31 žen 3–4 roky, 28 žen 5–6 let a 32 žen 7 i více let. Sňatek uzavřelo jen 28 vyšetřovaných žen (tj. 34 %), přičemž jen 13 z tohoto počtu úplně zanechalo dosavadního způsobu života. 10 žen se rozvedlo. Polovina byla alespoň jednou v jiném stavu, 25 jich mělo děti (většinou jen jedno). Podle udání dotazovaných byl v 9 případech otcem manžel, v 8 případech „přítel“ a v dalších 8 případech náhodný partner. Polovina těchto matek se o své děti vůbec nestarala ani nezajímala (děti byly umístěny u známých, v domovech a u příbuzných).

Závěr

I když jsou poměry u nás samozřejmě odlišné, než je tomu v Polsku, přesto je poučné si všimnout skutečností, jež rozbor přinesl. Má to význam také pro zaměření naší prevence a především pak pro účinný zásah tam, kde se objevují vážné nedostatky v rodinném prostředí nebo kde chování mládeže signalizuje počínající odklon od norem občanského

soužití. Výzkum potvrdil, jak významnou roli hraje *sféra rodinné výchovy*. K prostituci totiž nejčastěji docházelo tam, kde objem pozitivních výchovných vlivů byl v důsledku nízké kulturnosti rodičů, jejich nezájmu a rozbitého manželství minimální, kde dívky pociťovaly materiální nouzi, resp. viděly kolem sebe negativní vzory starších příbuzných. Je tedy třeba zaměřit pozornost společnosti přednostně na takto destruované rodiny.

K prostituci se pak za těchto okolností snáze dostávají dívky s *nižší mentální úrovní*, zvláště ty, u nichž byla zjištěna slabomyslnost, slabý školní prospěch atd. Psychiatrický a psychologicko-pedagogický aspekt je tudíž rovněž jedním z vodítek preventivní činnosti na tomto poli.

Příznačným rysem žen provozujících prostituci byla skutečnost, že jim velmi často chyběla pevnější *citová pouta* k nejbližším rodinným příslušníkům, *smysl pro pracovní povinnost* a v době školní docházky *kladný poměr ke škole*.

Komplex těchto faktorů je příznivou půdou pro lehkomyšlný, bezpracný způsob života. Ze záporných činitelů je to pak dále příklad starších, „zkušenějších“ prostitutek, jež by proto bylo třeba podrobit mnohem přísnější *kontrole*, zejména z hlediska jejich pracovního zapojení a pokud možno i z hlediska jejich zájmů a pohybu ve volném čase.

Lze mítit důvodně zato, že včasná a promyšlená intervence ze strany společnosti může zamezit nejednomu bolestnému a pro socialistického člověka zcela nedůstojnému osudu.

Karel Vitek

Dvacet let Československé akademie věd

Výročí Československé akademie věd, které si letos připomínáme, je významnou příležitostí k zamyšlení nad jejím posláním a úlohou při budování socialistického společenského systému. Je příležitostí k pohledu zpět a k hodnocení. Dvacetileté úsilí celé řady ještě i dnes aktivních vedoucích osobností naší vědy vyústilo — i přes všechny výkyvy a krize minulých let — ve vytvoření a pevné zakotvení instituce, která je nositelem souhrnu teoretických a ideových kvalit, jaké v koncepci organizace, plánování a řízení socialistické vědy a společnosti potřebujeme. Byla vytvořena široká základna pro spojení naší vědy s příznivými podmínkami, které poskytuje socialistické zřízení, byly vytvořeny předpoklady pro skutečné sepětí vědy se společností, s dobou, předpoklady pro stranickou angažovanost vědy.

A tak plným právem můžeme i letošní XXIX. valné shromáždění považovat za odraz toho, kam Československá akademie věd ve svém vývoji došla. V projevech, které tam byly proneseny, cítíme skutečný odraz doby, v níž žijeme a na níž řízení naší vědy odpovídá. Cítíme proplétání sociální a vědeckotechnické revoluce, které potřebují své socialistické řešení. Má-li věda odpovědět tak, aby plnila svoji funkci lidsky, musí ona sama i každý její nositel žít duchem, velikostí i bolestmi této doby. Není snad třeba zdůrazňovat, že to nepřipomínáme zbytečně; vždyť už před rokem 1968 a zejména během tohoto roku se některým lidem ztratil pojem odpovědnosti vzdělanců za obranu socialismu jakožto jediného pozitivního vyústění lidstva z krize, v níž se nachází.^{1,2}

Právě v duchu stranické angažovanosti vědy byl laděn projev J. Fojtíka na tomto shromáždění, který hovořil o odpovědnosti vědců-komunistů. Zdůraznil, že „v epoše historického zápasu dvou světů, jakou nyní prožíváme, musí věda a vědec stranit, tj. stát na straně probíhající světové revoluce a socialismu“.

Nelze říci, že tento požadavek nebyl často a včas připomínán. Například jeden z našich přátel, sovětský vědec F. V. Konstantinov, už v roce 1960 — jakoby v předtuše sporů a bojů

o sociologii a její skutečně marxistický obsah — napsal ve své úvaze *Sociologie a politika*: „...dnes mnozí daleko dopředu vidoucí političtí činitelé přiznávají, že naše epocha je *revoluční*... Ani jedna z dřívějších epoch neznala takový gigantický pohyb lidových mas..., které se stávají aktivní silou historického procesu... zároveň probíhá revoluce ve vědě a technice... v duchovní oblasti probíhá přehodnocení staletých hodnot, tradičních názorů... nikdy ještě společensko-politický život a historický rozvoj nekladl před sociology a před politické činitele tak složité problémy, jako v této bouřlivé a složité době...“

Jak splnila Akademie ony ideové a humanistické požadavky naší socialistické současnosti? Jak důsledně a cílevědomě vytvářela koncepci, která by spojila potřeby rozvoje vědy s potřebami rozvoje socialismu, která by postihla humanistický obsah historického úkolu dělnické třídy i vědeckotechnické revoluce, která by utvářela svědomí vědce i socialistického člověka, jenž si je vědom své odpovědnosti k současné revoluční době?

Poslední valné shromáždění ČSAV dalo vedoucím představitelům naší vědy příležitost vyjádřit hlavní myšlenky celkové koncepce naší vědy. Významnou okolností ovlivňující charakter jednání bylo to, že odpovídalo na požadavky dvou velkých historických společenských událostí, jakými byly XIV. sjezd KSC a XXIV. sjezd KSSS. Oba dva sjezdy plně ovlivnily orientaci nejvyšší instituce organizující činnost naší vědy a na pořad dne uvedly problematiku vědeckotechnické revoluce. Pouze socialistické zřízení totiž dovoluje plně využívat všechny možnosti, které tato revoluce přináší.

Akademik J. Kožešník připomněl slova Leonida Brežněva, že vědeckotechnická revoluce je obrovská síla prospívající socialismu, ale je nutno ji doopravdy zvládnout. Aby tohoto cíle bylo dosaženo, je zejména třeba: 1. aby řízení a plánování výroby a výzkumné základy vytvářelo příznivé podmínky pro vznik a využívání nejnovějších poznatků; 2. aby byly zvládnuty všechny změny, které využívání vědy a techniky přináší ve společenském rozvoji.

¹ Byly u nás tehdy i takové hlasy, které nejen bagatelizovaly výzvy strany k projevům solidarity s Vietnamem a s akcemi pokrokových kruhů v USA a jinde, ale dokonce chtěli tradiční humanismus našich lidí obracet proti socialistickému zřízení.

² V souvislosti s angažovaností vědy poznávala Indira Gándhiová při své návštěvě v Praze na adresu našich mladých vědeckých pracovníků, že je jisté třeba starat se o vysokou kumulaci vědomostí, stejně však je třeba vědět o stálé existenci mnoha

bezpráví, bídy a nesvobody, což je ještě příznačné pro značnou část obyvательства této planety. Indira Gándhiová jako představitelka velkého národa, po staletí trpícího pod jhem kolonialismu, řekla jen v jiné formě to, co více než 100 let před ní řekl K. Marx, když dopsal první díl svého *Kapitálu*. Na doporučení, že by vzhledem k své nemoci a tíživé finanční situaci měl více hledět na sebe, odpověděl: „Byl bych podlým sobcem, kdybych zůstal hluchý k utrpení lidí své doby...“

ČSAV ústy svého představitele nejenže znovu zdůraznila pevnost svých postojů, opřenejších o učení marxismu-leninismu, jehož zásady revizionisté v nedávné době vyhlašovali za překážku dalšího vývoje. Učinila současně v těchto letech maximum pro to, aby veškerý teoretický potenciál vědy byl dán k dispozici úkolům, před nimiž stálo nové vedení strany, a přihlásila se k plné angažovanosti při řešení dosavadního neuspokojivého stavu, brzdičích urychlenou realizaci nových poznatků. Toto úsilí pracovníků Akademie bylo na XXIX. valném shromáždění vysoce oceněno představením ÚV KSC J. Fojtíkem, který řekl: „Presidium ČSAV vytváří ve spolupráci s příslušnými výzkumnými ústavy a VJH soustavněji podmínky pro lepší využívání poznatků základního výzkumu v praxi.“

Členy kolektivu pracovníků Československé akademie věd i celou naši společnost může tak naplňovat uspokojením, jak zmíněná pozitivní a postupně stále dynamičtější koncepce se jeví ve stále konkrétnějších rysech a vytváří ucelený systém pomoci vědy politickému vedení společnosti. Konkrétní výzkumy, prováděné samostatně či ve spolupráci s ostatními socialistickými zeměmi, se rozvíjejí nejen v oblasti přírodních věd, jako jsou matematika, fyzika, chemie atd., ale i v oblasti společenských věd. Do popředí se dostávají problémy péče o člověka, problémy sociálního plánování a socialistický životní způsob. Dochází k nutné a užitečné spolupráci nejenom ve sféře mezivědní (spolupráce technických, přírodních a společenských věd), ale i ve sféře mezinárodní (závažný výzkum socialistického životního způsobu bude organizován ve spolupráci s vědci Sovětského svazu a ostatních socialistických zemí).

Jedním z důležitých problémů naší vědy je problém kádrů, a zejména výchova nové vědecké generace. Otázkám kádrové a personální práce, a především otázkám výchovy nových vědeckých pracovníků se věnoval ve své informaci na XXIX. valném shromáždění generální sekretář ČSAV, člen korespondent Karel Friml. Vyslovil mezi jiným toto důležité varování: „Výchova mladé generace, která by měla doplnit vědecká pracoviště novými talentovanými pracovníky, je jedním z rozhodujících předpokladů vědeckého pokroku. Z tohoto hlediska je však současný vývoj na pracovištích v ČSR *velmi nepříznivý a další pokles výchovy nelze již připustit.*...“ (podtrhl A. H.).

Aniž bychom snižovali význam tohoto varování, je nutno poznamenat, že tento stav není typický jen pro naši vědu. Potřeba výchovy mladých vědeckých kádrů je naléhavá na celém světě, zvláště pak ji musíme stimulovat v socialistických zemích.³

Je-li prvním důvodem pro intenzivní mobilizaci talentované mládeže do vědy vysoká tvůrčí schopnost právě v mladších letech, pak druhým důvodem je současný bouřlivý rozvoj vědy samé; rozvíjí se stále intenzivněji — podle dávných slov B. Engelse — úměrně kvadrátu časové vzdálenosti od svého východního bodu. Naprosto není překvapující tvrzení jednoho amerického historika vědy, že každých 10—15 let se zdvojnásobí počet vědců i vědeckých časopisů a že z celkového počtu lidí, kteří kdy pracovali ve vědě, devět desetin žije dnes. John Bernal tvrdí, že koncem století bude ve vědě pracovat 20¹⁰ obyvatel světa, N. N. Semenov počítá, že se v té době bude tak či onak zabývat vědou polovina lidstva. Akademik Rumjancev v této souvislosti říká: „Problém skrytý ve vztahu *věda a mládež* se stává problémem národním, protože věda je největším národním bohatstvím; nebude-li však řešen intenzivně, může se přeměnit v národní tragédii...“

Při řešení tohoto problému může sehrát významnou roli *sociologie* a zejména konkrétní sociologické a sociálně psychologické výzkumy. Jde přece o to, abychom pro vědu získali nejtalentovanější mládež a abychom ji uměli přesvědčit o tom, že ve sféře vědy, v této sféře obrovského významu a rozmachu, budou uspokojeny její představy a touhy jejího dosud nepopsaného života. Avšak velcí pedagogové říkají, že chceme-li něčemu učít mládež, musíme se především sami učit ji znát. Jaký je sociální portrét mladého pokolení? Jak se vyrovnává se sociálně ekonomickými problémy, na něž naráží? Co je třeba udělat, aby její přání při výběru povolání bylo v souladu s požadavky společnosti? Jak se v dané době vytváří u mládeže systém hodnot? Jak jsou vytvářeny podmínky pro tvůrčí práci mladých lidí, pro jejich iniciativu a jistě i pro entuziasmus, kterého je v oblasti vědy třeba často mnohem více, než si představují mnozí neinformovaní, kteří v ní vidí jen oblast chladného a střízlivého života?

Snad u každého významného vědce najdeme chvíle, kdy se vyslovuje k mládeži. Pavlov, Parin, Trapeznikov, Semenov, Kržižanovskij a další dotvrzují, že při výběru vědeckého dorostu je možné spoléhat na náhodu jen v minimální míře. Při ústředním plánování vědy i výchovy je možné a nutné na základě seriózní analýzy optimálním způsobem skloubit potřeby obou.

Pokusili jsme se zde nastínit některé zásady, jejichž realizaci Československá akademie věd upevňuje svůj podíl na rozvoji socialismu v naší zemi. Naše úvaha má být však současně i přáním do budoucnosti. Přejeme naší Akademii věd, aby se jí i nadále dařilo sle-

³ Už v roce 1959 akademik N. N. Semenov v článku *Věda dnes a zítra* (Izvěstija, 9. 3. 1959) připomíná význam nových vědeckých kádrů pro kolektiv Akademie věd. Doporučuje, aby nejméně z poloviny byly tvořeny vysoce talentovanými, vědě vášnivě oddanými a iniciativními lidmi, protože právě ti dokáží desetkrát více než ostatní. „Zatím však,“ říká N. N. Semenov, „doplňování Akademie takovou mládeží postupuje velmi neuspokojivě.“ Presidium AV SSSR pak rozhodlo, aby kolektiv Akademie byl tvořen nejméně z poloviny pracovníky vybranými z nejschopnějších absolventů vysokých

škol a z inženýrů z průmyslu (např. na dobu tříleté stáže). „Je nutné,“ říká dále Semenov, „odvážněji prosazovat talentovanou mládež na vedoucí vědecká místa, přičemž za mládež je nutno považovat lidi ve věku 25—35 let, a nikoli ve věku 40—45 let.“ Význační sovětské vědci Parin, Trapeznikov a Rumjancev zdůrazňují v této souvislosti skutečnost, dokumentovanou dějinami vědeckotechnických objevů: většinu objevů totiž učinili vědci mladší 30 let (např. Einstein, N. Bohr, Lobačevskij a v minulosti Newton a další).

dovat tu cestu, kterou nastoupila, cestu úzkého sepětí s potřebami této společnosti a citlivé reakce na tep jejího života.

Půjde-li naše věda vytčenou cestou, bude-li se opírat o úsilí strany a vlády a orientovat se na realizaci myšlenek XIV. sjezdu KSČ, jistě se jí podaří výrazně přispět k zvládnutí obtížných úkolů souvisejících s budováním socialistické společnosti a formováním socialistického člověka v období bouřlivého rozvoje vědeckotechnické revoluce.

Antonín Hodek

Claude Lévi-Strauss a Karel Marx — pokus o metodologickou konfrontaci

Strukturalismus jako teoretická a metodologická koncepce je dnes nesporně jedním z nejvýznamnějších přístupů k řešení problémů v celé řadě vědeckých disciplín. Je známou skutečností, že tato koncepce hluboce ovlivnila i některé soudobé sociologické směry. Nejnazornějším příkladem je zřejmě sociologický systém Parsonsův.

Každý soudobý myšlenkový směr z oblasti společenských věd, aspiruje-li na poněkud širší ohlas, se nemůže vyhnout tomu, aby tak či onak neregaoval na teoretické a metodologické principy marxovského materialistického pojetí dějin. A něco podobného — ovšem z jiných příčin — platí i naopak: má-li si materialistické pojetí dějin uchovat ony kvality, které z něho učinily dosud nepřekonaný nástroj všestranné analýzy společenského života, nemůže nechat bez povšimnutí žádnou seriózní myšlenkovou a metodologickou iniciativu, byť by to byla iniciativa přinášející pouze dílčí výsledky a v řadě svých přístupů omezená. I kdyby tato konfrontace nepřinášela marxistickým teoretikům žádný jiný prospěch než ten, že si lépe a hlouběji ujasní vlastní teoretická a metodologická východiska, nelze ji považovat za zbytečnou.

Po zkušenostech minulosti je ovšem třeba zdůraznit, že musí jít o skutečnou konfrontaci, tedy o dialog, ve kterém nebudou opuštěny základní metodologické a teoretické principy marxismu a ve kterém zásadní kritika nebude nahrazována eklektickým „obohacováním“ materialistického pojetí dějin takovými prvky, jež jsou s ním neslučitelné.

Pokud jde o sociologické myšlení posledních let u nás, nenacházíme v něm zatím hlubší a významnější pokus o marxistickou analýzu strukturalismu aplikovaného na vědy o společnosti. Čestnou výjimku zde představuje snad pouze stať E. Urbánka *Marxistická sociologie a strukturalismus T. Parsonse* (Sociologický časopis č. 3, 1971), která na této cestě činí první kroky. E. Urbánek ve svém příspěvku kriticky z marxistických pozic rozebírá názory pouze jednoho — ovšem nejvýraznějšího — reprezentanta soudobého sociologického strukturalismu. I když Urbánkova kritika má z metodologického hlediska širší platnost, sám její autor upozorňuje, že téměř bez povšimnutí zatím v naší sociologii zůstává francouzský strukturalismus, představovaný zejména C. Léviem-Straussem.

Domnívám se, že za této situace stojí za pozornost hlavní myšlenky rozsáhlejšího článku polského autora Jerzyho Topolského, otištěného ve varšavském týdeníku *Kultura* č. 49 z 5. prosince 1971 pod názvem *Z uzlových problémů humanitních věd (C. Lévi-Strauss a K. Marx — metodologická konfrontace)*. Tyto myšlenky spolu s Urbánkovou statí by se snad mohly stát podnětem k dalším úvahám našich sociologů o strukturalismu. Kromě toho má čtenář zároveň možnost konfrontovat Topolského kritiku s autentickými názory C. Léviho-Strausse, neboť nedávno vyšlo v českém překladu jedno z jeho významných děl *Myšlení přírodních národů* (Praha 1971), jež je vedle *Smutných tropů* (Praha 1966) druhou knihou tohoto autora u nás vydanou.

V úvodu ke své statí Jerzy Topolski píše: „Dílo Clauda Léviho-Strausse potkal stejný osud, jaký je často údělem slavných knih, knih tak slavných, že se už nečtou ani nestudují, ale mluví se o nich. Je třeba dodat, že se o nich mluví pochopitelně dobře. Panuje tudíž přesvědčení, že Lévi-Strauss například svou analýzou mýtů odhaluje jakési „hlubiny“, „prashčematá“ či „obecný smysl“ skutečnosti i člověka, a dokonce že existenci takových „hlubších obsahů“ dokazuje. Zároveň se hledá přínos strukturalismu Léviho-Strausse k metodologii humanitních věd, přičemž se tvrdí, že existují takové výzkumné propozice strukturalismu, které si může přisvojit soudobý marxismus.“

C. Lévi-Strauss mnohokrát expressis verbis vymezuje svůj poměr k marxovské teorii skutečnosti a k metodě jejího zkoumání. V těchto případech zjišťuje buď shodu svých názorů s Marxovým míněním, nebo zdůrazňuje, že vlastními analýzami a koncepcemi obohacuje či rozvíjí určité myšlenky autora *Kapitálu*, zejména pak teorii „nadvstavby, „Marxem“ — jak píše — „stěží načrtnutou“ (*Myšlení přírodních národů*, Praha 1971, s. 185).

Blíží analýza metodologických předpokladů díla Léviho-Strausse, jakož i jeho výpovědi o metodologických základech vedou však k jinému závěru. Nejenže postřehneme, že nejdě o shodu, ale zjistíme výrazný rozpor mezi Marxovými koncepcemi a strukturalismem Léviho-Strausse. Tvorbu Léviho-Strausse nelze proto považovat za rozvinutí Marxových myšlenek a příslušné výpovědi tohoto francouzského etnologa je třeba chápat buď jako výsledek povrchní znalosti zmíněných myšlenek, nebo jako snahu dosáhnout jistého autorského efektu.

Dalo by se jediné říci, že jak u Marxe, tak u Léviho-Strausse jsou ontologické a metodologické názory navzájem úzce spjaté. Tím však jejich podobnost končí.“

Po těchto úvodních tezích následuje část, kterou J. Topolski nazval *Fetiš jazyka*. Upozorňuje v ní nejprve na to, že sepětí názorů na skutečnost s direktivami jejího zkoumání má u Léviho-Strausse zvláštní ráz, který spočívá v tom, že tento francouzský autor nejprve akceptuje určitou hypotézu o stavbě sociální skutečnosti a o silách, které rozhodují

o její tvářnosti, a potom formuluje metodologická pravidla vhodná ke zkoumání této hypotetické skutečnosti. Už toto východí stanovisko Léviho-Strausse zasluhuje podle Topolského kritiky, a to předeším proto, že autor se dopouští logické chyby petitio principii, která potom poznamenává celou jeho koncepci.

Zdrojem této základní chyby je podle Topolského skutečnost, že Lévi-Strauss vychází z předpokladu, že lidské činnosti jsou jednoznačně determinovány souhrnem neuvědomovaných a zároveň u všech lidí shodných forem duševní aktivity, zvaných „strukturny“. Tato hypotéza však není dokázána a nedá se dokázat žádným empirickým materiálem, jaký nám poskytují společenské vědy. Topolski píše: „Lévi-Strauss předpokládá existenci neuvědomovaných struktur, které se projevují prostřednictvím té či oné konfigurace skutečnosti; zároveň však tato určitým způsobem se formující skutečnost je reprezentací (v terminologii Léviho-Strausse „znakem“) oněch lidmi si neuvědomovaných struktur.“

Předem se tedy jako pravdivý přijímá předpoklad, který by měl být dokázán. Inspirací pro přijetí teze o neuvědomovaných strukturách, a tím pro přípravu aplikačního pole strukturální metody v etnologii (i jiných společenských vědách) byla Lévimu-Straussovi jak známo tzv. strukturální jazykověda, vytvořená především F. de Saussurem a dále L. Hjelmslevem a R. Jakobsonem.“

Jazyk sám, jazykověda a zejména fonologie hrají v celém teoretickém systému Léviho-Strausse klíčovou roli. Jazykověda je mu pro svou přesnost jedinou společenskou vědou v pravém slova smyslu. Ve své *Strukturální antropologii* neváhá dokonce napsat, že fonologie by měla vůči společenským vědám sehrát tutéž novátorskou roli, jakou sehrała atomová fyzika ve vztahu ke všem exaktním vědám. Lévi-Strauss se domnívá, že předmět etnologie i jiných společenských věd je téhož druhu jako předmět jazykovědy a že proto z hlediska metody umožňuje analogické výzkumy. Uznává, že podobně jako formování jazyka i jiné druhy lidské činnosti se řídí určitými zákony nezávislými na vůli a vědomí jednajících. Jazyk je specifickým kódem umožňujícím sdělování informací, avšak kódy, jichž lidé používají, je mnoho. Je jim také způsob odívání, výživy, vytváření příbuzenských systémů atd., krátce celá lidská kultura. Nejdůležitější ovšem je — a na to se pak zaměřuje hlavní kritika Topolského — že Lévi-Strauss chápe činnost člověka jako stálé reprodukování těchže druhů chování, ujařmeného teritoriálně univerzálními a chronologicky neměnnými přírodními zákony. Topolski upozorňuje, že je-li do tohoto schématu, které je zároveň předmětem strukturální analýzy, uvedena historie spolu s vědomě jednajícím člověkem, využívajícím svých praktických zkušeností, toto schéma se úplně zhroutí. Proto je pochopitelný poměr Léviho-Strausse k historii, která mu způsobuje jediné nepříjemnosti, neboť narušuje jeho zdánlivě jasnou (v podstatě pozitivistick-

kou) koncepci vyrovnání (ovšem za cenu odsunutí aktivně činného člověka ze zorného pole badatelské činnosti) společenských věd s přírodními, přičemž zprostředkujícím článkem má být fonologie.

Topolski pak v dalším výkladu demonstruje, jak jsou tyto základní teze konkrétně rozvíjeny v některých dílech Léviho-Strausse. Nejzajímavější je shrnující kritické srovnání těchto názorů s názory Marxovými: „Zdá se, že analýza názorů Léviho-Strausse na člověka a jeho roli v dějinách ... nevykázala žádné společné body s marxistickým aktivismem, a nado se dále ukazuje, že je tomuto aktivismu protikladná. Pro Marxe (přijímajícího koncepci racionálního člověka) je člověk bytostí jednající vědomě a účelně na základě vědění o podmínkách činnosti, kterým disponuje. Jeho činnost (tzn. praxe) je účinnější nebo méně účinná v závislosti na tom, jak dalece je pravdivé ono vědění o podmínkách činnosti, které jednající během činnosti „uvádí do pohybu“. V mysli člověka vznikají jisté trvalé činnosti („strukturny“) a hromadí se v ní jisté typy vědění jako výsledky dlouhodobé praxe (tzn. účinného opakování těchže operací), nikoli však jako projev vrozených neurofyzilogických vlastností. V určité etapě historického vývoje dosáhl lidský rozum v důsledku praxe jistého „nasycení“ oněmi vyzkoušenými způsoby myšlení ..., jež se od té chvíle stávají pro člověka charakteristickými. Právě proto Marx říkal, že lidský rozum jako takový zůstává stále stejný, zatímco vědomí (vědění) člověka se mění. ...

Jednající člověk (záleží-li mu na účinnosti jednání) bere v úvahu podmínky, za nichž jedná. To znamená, že je těmito podmínkami omezen; v tomto smyslu také nemůže — jak říká Marx — „jednat ‚libovolně‘“. Avšak zatímco nemožnost „libovolného“ jednání u Léviho-Strausse vyplývá z přijetí determinujících faktorů (neuvědomovaných „struktur“), jež nejsou spjaty s lidskou činností, u Marxe je ono omezení libovůle jednání plně obsaženo ve vizi člověka jednajícího vědomě a účelně a nečekajícího pouze na to, až se uskuteční ta či ona náhodná kombinace. Ony podmínky, které bere v úvahu vědomě a účelně jednající člověk, jsou přece výsledky právě takového jednání (probíhajícího samozřejmě v kontaktu s přírodním prostředím). ... Když se tedy Lévi-Strauss odvolává na Marxovu myšlenku, že „lidé dělají své vlastní dějiny, ale nedělají je libovolně“, interpretuje tuto „libovůli“ úplně jinak než Marx.“

V další části svého článku, nadepsané *Pohrdání etnografickým svědectvím*, Topolski nejprve píše, že podle Léviho-Strausse může být předmět společenských věd, zkonstruovaný podle vzoru toho, co je předmětem analýzy tzv. strukturální jazykovědy, zkoumán stejnými metodami, jakých používá tato věda. Mezi oběma zmíněnými předměty existuje prý nejen analogie, ale — pokud jde o jejich nejzákladnější složky, týkající se univerzálních zákonitostí lidského myšlení — dokonce totožnost. Ze strukturální jazykovědy převzal tudíž Lévi-Strauss celý „balík“ pojmů, přičemž k nim přidal ještě mnoho dal-

ších, a to — jak píše Topolski — s bezstarostností sobě vlastní. Z jazykovědy rovněž přejal vymezení cíle strukturální analýzy, jímž je „proniknutí“ k uvedeným neuvědomovaným univerzálním „strukturám“ lidského myšlení. Polský autor si pak klade otázku: „Jaký je metodologický status těchto struktur? Mají snad něco společného s marxovskými idealizacemi („abstrakcemi“) tvořícími hlavní metodologický nástroj autora *Kapitálu*?“

Dříve než na tyto otázky odpoví, vysvětluje Topolski podstatu pojmu struktury u Léviho-Strausse, popisuje, v čem pro strukturalistu spočívá hlavní úkol vědy, a upozorňuje na odrážení teoretických závěrů Léviho-Strausse od empirických dat získaných zejména etnografií a historií.

Topolski píše: „... hlavní úkol vědy (o společnosti) spočívá pro strukturalistu (typu Léviho-Strausse) ve formulaci tvrzení o rozlišujících znacích elementů, jež tvoří daný systém, který je určitou ‚strukturou‘ nebo ‚formou‘ většího počtu ‚struktur‘. Je pochopitelné, že tento úkol implikuje nutnost mít předběžnou představu o celku systému; bez toho by totiž nebylo možné přiřazování daných členů klasifikace zkoumanému souboru (strukturnímu).“

Podle Léviho-Strausse má strukturální analýza modelový charakter. Na „základě empirických dat“ buduje badatel model určitého fragmentu skutečnosti. Jak se dá soudit, tvoří tento aspekt u Léviho-Strausse soubor výchozích hypotéz otevírajících „přístupovou cestu ke skutečnosti“.

Onen „základ empirických dat“ je však u Léviho-Strausse zvláštní. Ukazuje se, že předpokládané vědění, ve vztahu k němuž se provádí analýza empirických dat, není nějakou teorií sociální skutečnosti (vypovídající o uvědomované vrstvě), ale (přinejmenším za dnešního stavu vědy) empiricky neověřitelný ani nevyvratitelný nám už známý předpoklad o jistých univerzálních vlastnostech lidského myšlení a jejich tvořivé roli. Očekávali bychom, že ono empirické vědění by mělo být těmito vlastnostmi vysvětleno, zatímco však u Léviho-Strausse má samo dokazovat jejich existenci...

„Modely“, „strukтуры“, „systémy“ a „formy“ Léviho-Strausse plní roli nástrojů zkoumání, čili mají instrumentalistický charakter. Jejich předmětný vztah je pouze otázkou víry Léviho-Strausse a jeho stoupenců. Pro střízlivé badatele, kteří se nedají unášet „básnickými asociacemi“ strukturalistů, mohou být jediné čistými fikcemi a banalitami elementární logiky.

Jestliže se předem předpokládá to, co má být dokázáno, nehraje empirický materiál při vysvětlování skutečnosti ve strukturalismu Léviho-Strausse v podstatě žádnou roli; tento materiál pouze ilustruje a vždy musí ilustrovat články strukturalistické víry. Není náhodou, že nebere zřetel na fakta.“

Topolski vytýká Léviho-Straussovi také ahistoričnost, neslučitelnou s vědeckým přístupem k sociální realitě. Struktury prý jsou podle tohoto francouzského teoretika značně

imunní „vůči diachronii“ a replou trvale časem, což umožňuje jejich reprodukci. Aby se však úkony „strukturalizace“ staly pokud možno prosté, analyzuje Lévi-Strauss především primitivní společnosti (tzn. společnosti „bez historie“) — předmět výzkumů etnologie, která tím má získat zvláštní místo mezi společenskými vědami. V původních společnostech vystupují „strukтуры“ ve stavu jakoby nejméně „zkaleném“ a poskytují tak klíč k problému člověka. A zde se podle Topolského znovu setkáváme s logickou chybou *petitio principii*. Předpokládá se totiž, že „strukтуры“ jsou imunní vůči historii, a poté se zkoumají společensví bez historie (čili historie se vylučuje), aby se našel důkaz výchozího předpokladu. Když však Lévi-Strauss dělá výlet do společnosti s historií, mají výsledky, k nimž při odhalování „struktur“ dospívá, více než pochybný charakter a nepřekračují úroveň literárně zajímavých, leč vědecky bezcenných básnických asociací, které mu zajistily popularitu.

Údaje o mýtech, systémech výživy, příbuzenských systémech, tabuistické organizaci atd., „očistěné“ od vlivů historie čili omezené na společnosti bez historie, teritoriálně promíchané a zároveň osvobozené od požadavků historické kritiky, redukuje Lévi-Strauss na jedno schéma, charakteristické pro fonologický systém.

Ve třetí části svého článku, nazvané *Mrtvé struktury*, se Topolski ptá, jakou roli má ve strukturalismu Léviho-Strausse *vysvětlení*, které je hlavním posláním každé vědy. Takové vysvětlení, které by poukazovalo na cíl prováděné činnosti nebo smysl kulturního předmětu, nemá v pojetí francouzského teoretika místo, nezajímá ho a považuje je za vědecky neplodné. Hlavní předností strukturální metody je prý naproti tomu odklon badatele od zkoumání uvědomovaných struktur a přesun „hlouběji“, ke strukturám neuvědomovaným. Topolski poznamenává, že zde máme situaci obdobnou té, jakou vytvářejí archetypy C. G. Junga nebo podvědomé instinkty S. Freuda, na něž se ostatně Lévi-Strauss nejednou odvolává.

Nástrojem vysvětlování je pro Léviho-Strausse jeho hlavní ontologická a metodologická konstrukce, tj. „struktura“. Je to struktura trvalá, odolávající všem událostem, jinak řečeno, struktura, prostřednictvím níž se nerealizuje určitý směr vývoje. Struktury Léviho-Strausse se tudíž *ex definitione* vyznačují tím, že udržují soustavu v rovnovážném stavu.

Vysvětlením je pak podle francouzského etnologa prostě zjištění nutné přítomnosti vysvětlovaného elementu (chování, předmětu) ve struktuře. Zjištění, že plní ve zmíněné struktuře určitou funkci nezbytnou pro její uchování, je důkazem jeho funkcionální „hodnoty“.

Závěrečná část článku Jerzyho Topolského, nadepsaná *Strukturální modely a marxovská skutečnost*, má z hlediska srovnání Léviho-Strausse a Marxe největší význam a je také z celé studie nejzajímavější. Píše se v ní toto:

„Metodologické propozice Léviho-Strausse nemají žádné společné rysy s Marxovou metodologií. Naopak, jsou této metodologii protikladné. Už sama formulace hlavního úkolu vědy o společnosti, kterým podle Léviho-Strausse a jeho přívrženců je „strukturalizace“ (tzn. segmentace, klasifikace) skutečnosti s cílem proniknout do tajemných hlubin mozkové kúry, zní příliš pozitivisticky a zároveň (což ostatně pozitivismus často doprovází) metafyzicky. Pro Marxe je hlavním úkolem společenských věd odhalit zákonitosti různého druhu (chápané intencionálně — jako projevy vědomých a účelných činností), vysvětlující podobu skutečnosti, která se diachronicky mění. Aby tyto zákonitosti odhalil, doporučuje Marx — zdánlivě podobně jako Lévi-Strauss — sestoupit „hlouběji“, pod „povrch jevů“. Neříká však, že se tam mají hledat nadčasové struktury (jejichž existenci předem předpokládá), ale formuluje prostě direktivu, že je třeba tvořit idealizační zákony. Tyto zákony, vztahující se na ideální typy, tzn. na objekty, na něž nepůsobí vedlejší faktory, umožňují odhalit skutečnost v jejích základních souvislostech, nedeformovaných působením zmíněných faktorů. Ono vyloučení vlivu vedlejších faktorů je procedurou abstrakce či — jinak řečeno — formulováním modelových tvrzení (vztahujících se na ideální typy).

Marxovské modely — na rozdíl od „struktur“ Léviho-Strausse — nemají instrumentalistický charakter. Mají charakter realistický. Mají reálný předmětný vztah k objektivní skutečnosti, i když to není skutečnost taková, jakou pozorujeme, leč jistě její „hlubší“ vrstvy, na něž bylo (cestou abstrakce) přerušeno působení vedlejších faktorů, deformujících projevy zákonitostí.

Takto pojaté Marxovy abstrakce mohou být — na rozdíl od struktur Léviho-Strausse — podrobeny konkretizační proceduře, doporučované a aplikované Marxem ... Tato procedura spočívá v postupném odstraňování idealizačních předpokladů, a tím v přibližování konkretizovaných tvrzení (modelu) skutečnosti v její celé složitosti. Zmíněná konkretizace je zároveň procedurou verifikace modelu. Tato verifikace nespočívá tudíž v rozmnožování induktivních dat, ale ve sledování prognostické hodnoty konkretizovaných tvrzení. Jestliže je možné dělat účinné previze na základě příslušné konkretizovaného tvrzení a potvrzovat je v praxi, pak toto tvrzení nabývá statusu tvrzení verifikovaného. Nic takového nelze učinit se „strukturami“ Léviho-Strausse. Ty zůstávají nevyvratitelné, neschopné konfrontace s empirickým materiálem.

Všechny tyto rozdíly mezi oběma metodologiemi se soustřeďují v proceduře vysvětlování jako v čáře. Pro Marxe je ústřední postavou, jejíž činy se vysvětlují, vědomě a účelně jednáající člověk. Je samozřejmé, že tento člověk nejedná libovolně. V činnosti ho však omezují nikoli funkcionální struktury, leč prostě nahromaděné a v průběhu společenské praxe ověřené vědění o podmínkách činnosti. U Marxe se tudíž setkáváme s tím,

že bere v úvahu jak subjektivní, tak objektivní kontext jednání. Objektivní kontext, tzn. skutečné sociálně ekonomické podmínky, nevstupují přitom v determinaci činnosti jako autonomní faktor, nýbrž skrze prizma racionálně myslícího člověka, který v daných podmínkách objektivně sleduje účinky svých činů. A znovu je třeba napsat, že s ničím takovým ... se nesetkáváme u Léviho-Strausse. Jeho vysvětlení se odvolává na nehumanistickou strukturu, která je předem vybavena vlastností udržovat se ve stavu rovnováhy. Proto pro Léviho-Strausse je historie pouze pomocnou metodou, zatímco pro Marxe je základní výzkumnou metodou, bez níž není možné provádět vysvětlení. U Marxe bere vysvětlení vždycky v úvahu genetické momenty.

Tyto zásadní rozdíly mezi Marxovou metodou a vlastními idejemi si patrně nejméně uvědomuje sám Lévi-Strauss. Avšak už mnoho strukturalistů věnujících se hlubším metodologickým reflexím (např. L. Sebag) dospělo v tomto směru k adekvátním závěrům.

Co tedy rozhodlo o popularitě Léviho-Strausse přes fiasko jeho metody? Rozhodla o tom jistě slepá ulička, v níž se ocitly společenské vědy ovládnuté pozitivismem, především pak exotičnost zkoumané tematiky, která ve stále únavnějším světě moderní civilizace nachází ochotného čtenáře. Společenské vědy se zabývají základní otázkou, která všechny zajímá: Jaký jsi, človče? Odpověď, kterou dává Lévi-Strauss, je básnický krásná; z vědeckého hlediska je však pouze svévolnou ornamentikou na stavbě lidského vědění. Její vědecká role — a to role nemalá — je ovšem zprostředkovaná. Strukturalismus podněcuje k myšlení, vnáší oživující ferment do mnoha věd (např. do historie), rozvíjí schopnost nestereotypních asociací, která je ve vědě důležitá. Sám je však vědou pochybnou.“

Není vyloučeno, že některé části Topolského článku, zejména pak interpretace jistých složek teoretického a metodologického systému Léviho-Strausse, vyvolají mezi polskými teoretiky diskusi.

Závěrem ještě uvádíme literaturu, z níž J. Topolski ve svém článku vychází a kterou cituje. Jsou to předně tyto práce Léviho-Strausse: *Myśl nieoswojona*, Warszawa 1969, *Antropologia strukturalna*, Warszawa 1970 (s vynikající předmlouvou B. Suchodolského), *Tristes Tropiques*, Paris 1955, *Mythologiques*, díl II., *Du Miel aux Cendres*, Paris 1967, *Mythologiques*, díl III., *L'Origine des Manières de table*, Paris 1968. Dále pak studie o Lévim-Straussovi: M. Godelier: *Mythe et histoire. Réflexions sur les fondements de la pensée sauvage*, Annales, Mai-août 1971; E. Leach: *Lévi-Strauss*, Paris 1970; T. G. Biedelman: *Lévi-Strauss and History*, The Journal of Interdisciplinary History, sv. I., č. 3, 1971; J. Kmita: *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*, Warszawa 1971; J. Kmita: *C. Lévi-Straussa propozycje metodologiczne*, Studia Filozoficzne č. 3, 1971.

Jan Sedláček

Jack D. Douglas (ed.): The Relevance of Sociology

Appleton — Century — Crofts, New York 1970.

Americký sociolog Jack D. Douglas z kalifornské university v San Diegu sestavil výběr známých i neznámých statí a studií od známých i méně známých autorů pod výmluvným názvem. Představitel současného kritického směru radikálních sociologů v USA kladou jednoznačně otázku relevance soudobé americké sociologie. Douglas chce snad svým výběrem dát odpověď na tuto sugestivní otázku. Je přesvědčen, že sociologie má v soudobém světě komplexních sociálních problémů své významné místo a poslání a že někteří její představitelé již v rámci tohoto úkolu dali určité odpovědi a určitá řešení.

Kniha je rozdělena na čtyři části. V první části, která má název *Co slibuje sociologie*, se setkáváme s příspěvky mužů známých jmen — C. W. Millse, J. Galbraitha a W. Moora. Millsův příspěvek je výňatkem z jeho známé *Sociologické imaginace*, není třeba se proto o něm rozepisovat. J. Galbraith nezapře svůj liberální přístup. Jeho příspěvek je zdůvodněním významné role americké společenskovední inteligence ve veřejném životě, nebo přesněji voláním po takové významné roli. I Moore pokračuje ve své dřívější linii liberálního představitel strukturalismu v americké sociologii, současně však jeho příspěvek ukazuje určitý posun. Marxismus prý má podle Moora i dnes vliv jako utopie, jako vize budoucnosti. I soudobá sociologie má při vši střizlivosti a vědeckosti dávat svou vizi budoucnosti, protože lidské jednání je účelové a je zaměřeno k budoucnosti.

Druhá část, nazvaná *Osobní angažovanost a sociální problémy*, obsahuje příspěvky M. Webera (část z přednášky *Věda jako povolání*), je tu zahrnut známý esej A. Gouldnera o mýtu sociologie, zařazený Horowitzem do knihy *New Sociology*. Je to výborná studie o M. Weberovi a jeho koncepci *wertfreie Wissenschaft*. V českém překladu vyšla v antologii textů obecné sociologické teorie

na filosofické fakultě UK. Poslední studii této části je příspěvek méně známého J. R. Seeleyho, věnovaný etickému postoji vědce. Třetí, snad nejzajímavější část, obsahuje velmi podnětnou úvahu nestora chicagské školy Howarda Beckera *Na čí straně stojíme?*, dále významnou statí A. Gouldnera *Sociolog jako straník: sociologie a stát blahobyty* a nakonec příspěvek známého kritika funkcionalistické koncepce stratifikace Melvina Tumina *Hana loajality*. Tato třetí část patří k nejhodnotnějším částem výběru a je zajímavým dokladem podstatných změn ve vývoji americké sociologie, která různými cestami a různými způsoby opouští dříve běžný požadavek lhostejné, údajně neangažované a politicky i morálně neutrální sociologie. Poslední, závěrečná část, která má stejný název jako celá publikace, zahrnuje příspěvky H. Waitzkina a J. Douglase, editora celé práce. Waitzkin ve svém příspěvku, nazvaném *Pravda hledá moc: dilema sociálních věd*, nadhazuje v krátkém přehledu znovu všechny klíčové otázky, o něž vedou sociologové staronové spory — soudy pozitivní proti hodnoticím, oproštění od hodnot proti zodpovědnosti a úspěch kariéry proti řešení sociálních problémů. J. Douglas v závěrečné statí znovu vyjadřuje přesvědčení, že stále více a více sociologů se bude angažovat při řešení sociálních problémů již také proto, že americká společnost vstoupila v šedesátých letech do období politického zmatku a konfliktů jak v domácí, tak v zahraniční politice. Výběr J. Douglase i jeho vlastní pojetí svědčí rovněž o určitém zmatku a nejasnostech. Autoři, které vybral, totiž představují velmi eklektickou směs. Nejvýraznější se odlišují od ostatních svým kriticismem, svou upřímnou snahou o skutečné řešení společenských problémů i otázek samotného poslání a funkce sociologie především C. W. Mills, A. Gouldner a H. Becker. I některé další statí méně známých autorů (např. Waitzkina) stojí za pozornost. Celkově však tento různorodý výběr podává jen jednostrannou a neúplnou informaci o závažných posunech a změnách, jež nastaly v posledních letech v americké sociologii.

Eduard Urbánek

ERRATA v č. 5/1972

Společné zasedání vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a vědeckého kolegia filosofie a sociologie SAV se konalo dne 18. 5. 1972, nikoli 1971, jak bylo omylem uvedeno v informaci na str. 550.

СТАТЬИ

- Помаиш К.*: Великая победа социализма 561
Урбанек Э.: Концепция «конца идеологии» как новая идеология 575
Гоушка И.: Комплементарность общественного и психического и психологический редукционизм в социологии 590
Ануфриев Е. А.: Личность в условиях научно-технической революции при социализме 598
Бартек К.: Социальное планирование и его перспективы 603

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

- Йозифко М.*: Социология и математика 610
Ржезак Я.: К понятию признака в социологии 615
Водакова А.: Критерии действительности 626
Гавлик Р. - *Гольба Д.*: Заметки к некоторым научно-организационным проблемам прикладных социологических исследований в народном хозяйстве 637

РЕЦЕНЗИИ

- Когоут И.*: Г. Х. Попов, Методы управления социалистическим производством 641

- Мичек М.*: И. В. Бестужев-Лада, Окно в будущее. Современные проблемы социального прогнозирования 642
Бауэрова Я.: Е. П. Блинова, Социально-экономическое положение трудящихся женщин в Италии 644
Манова М.: А. К. Уледов, Структура общественного сознания 647
Влачил Я.: Я. Яноушек, Бокорова Б. и колл., Мотивация и цивилизационные перемены 651
Блага К.: Л. М. Дробичева, История и социология 653
Пуршова Я.: Социологические и экономические проблемы образования 655
Фрейова Э.: Т. М. Даутов, Личность как социологическая проблема 658
Витек К.: Магдалена Ясиньска, Молодые проститутки 661

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

- Годек А.*: 20 лет Чехословацкой Академии наук 665
Седлачек Я.: Клод Леви-Страусс и Карл Маркс — попытка дать методологическое сопоставление 667

Table des Matières No. 6

ARTICLES

- Pomaizl K.*: La grande victoire historique du socialisme 561
Urbánek E.: La conception de la fin de l'idéologie comme une idéologie nouvelle 575
Houška J.: Complémentarité du social et du psychique et le réductionisme psychologique dans la sociologie 590
Anufrijev E. A.: Personnalité dans les conditions de la révolution scientifico-technique en socialisme 598
Bartek K.: Planification social et sa perspective 603

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

- Josífko M.*: Sociologie et mathématique 610
Řehák J.: Au sujet du concept de la variable en sociologie 615
Vodáková A.: Critères de la validité 626
Havlík R. - *Holda D.*: Sur quelques problèmes scientifiques et d'organisation des recherches sociologiques dans l'économie politique 637

COMPTES RENDUS

- Kohout J.*: Г. Х. Попов, Методы управления социалистическим производством (Méthodes de gestion de la production socialiste) 641

- Míček M.*: И. В. Бестужев-Лада, Окно в будущее. Современные проблемы социального прогнозирования (Problèmes contemporains des prognos

- ses sociales) 642
Bauerová J.: Е. П. Блинова, Социально-экономическое положение трудящихся женщин в Италии (Position socio-économique des femmes travailleuses en Italie) 644
Manová M.: А. К. Уледов, Структура общественного сознания (Structure de la conscience sociale) 647
Vláčil J.: J. Janoušek - V. Bokorová et al.: Motivace a civilizační proměny (Motivation et transformation de civilisation) 651
Bláha K.: Л. М. Дробичева, История и социология (Histoire et sociologie) 653
Puršová J.: Социологические и экономические проблемы образования (Problèmes sociologiques et économiques de l'éducation) 655
Freiová M.: Т. М. Даутов, Личность как социологическая проблема (Personnalité comme un problème sociologique) 658
Vítek K.: M. Jasińska, Młodociane prostytutki (Les jeunes prostituées) 661

RAPPORT ET INFORMATIONS

- Hodek A.*: Vingt ans de l'Académie tchécoslovaque des sciences 665
Sedláček J.: Claude Lévi-Strauss et Karl Marx — un essai d'une confrontation méthodologique 667